

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՒ
ԱՐԵՎԵԼԱՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ. Բ**

ՄԻԳԱՉԳԱՅԻՆ ՊԻՏԱԺՈՂՈՎ

Երևան, 7-8 դեկտեմբերի, 2017

ՉԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ՉԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ ԴՐՈՒՅԹՆԵՐ

Երևան 2017

ՀՀ Գիտությունների Ազգային Ակադեմիա
Արևելագիտության ինստիտուտ

Институт востоковедения НАН РА / Institute of Oriental Studies NAS RA

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՒ ԱՐԵՒԵԼԱՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ. Բ**

Միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված
ակադեմիկոս հայագետ-բյուզանդագետ

Կարեն Յուզբաշյանի (1927-2009 թթ.) ծննդյան 90-ամյակի
Երևան, 7-8 դեկտեմբերի, 2017

ՁԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ՁԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ ԴՐՈՒՅԹՆԵՐ

**АРМЕНИЯ И ВОСТОЧНОХРИСТИАНСКАЯ
ЦИВИЛИЗАЦИЯ – II**

Международный симпозиум, посвященный
90-летию со дня рождения выдающегося армениста-византиниста
Карена Юзбашьяна (1927-2009 гг.)
Ереван, 7-8 декабря, 2017

ДОКЛАДЫ И ТЕЗИСЫ ДОКЛАДОВ

**ARMENIA AND ORIENTAL CHRISTIAN
CIVILIZATION – II**

International Conference dedicated to the
90th anniversary of eminent armenologist-byzantinologist
Karen Yuzbashyan (1927-2009)
Yerevan, December 7-8, 2017

PAPERS AND ABSTRACTS OF PAPERS

Երևանի Էրեզն Երեւան – 2017

Handwritten: 1203400

2ՏԴ 94(479.25):008.81:27.06

ԳՄԴ 63.3(52)+71+81+86.37

Հ 247

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների
բաժանմունքի բյուրոյի և ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Մեկնեսատությամբ՝ Կարեն Յուզբաշյանի կրտսեր ընկերների

Խմբագրական հանձնախումբ՝

Ա. Հակոբյան, Ա. Բոզոյան, Ռ. Սաֆրասայան

«Հայաստանը և արևելաքրիստոնեական քաղաքակրթությունը.

- 2 247 Բ»: Հայագետ-բյուզանդագետ Կարեն Յուզբաշյանի (1927-2009)
ձևերյան 90-ամյակին նվիրված Միջազգային գիտաժողով (ղեկ-
ուներերի 7-8, 2017 թ.): Ձեկուցումներ և զեկուցումների դրույթ-
ներ.- Եր.: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2017. - 304
էջ:

Ժողովածու ընդգրկում է 2017 թ. դեկտեմբերի 7-8-ին Երևանում կայացած
«Հայաստանը և արևելաքրիստոնեական քաղաքակրթությունը. Բ» միջազ-
գային գիտաժողովի նյութերը: Չրանք նվիրված են հայ-բյուզանդական և
հայ-էթովպական պատմա-մշակութային առնչություններին իբրև արևելա-
քրիստոնեական քաղաքակրթական աշխարհի կարևորագույն դրսևորում,
հայ և արևելաքրիստոնեական մատենագրությանը, պատմագրությանը,
վիճագրությանը, տեղանվանագիտությանը, արվեստին ու ճարտարապե-
տությանը, Հայկական Պետերբուրգին:

Գրքի «Ցանկում»-ում առաջին անգամ հրատարակվում են Կարեն Յուզ-
բաշյանի «Ցուշեր»-ը. կյուրերը տպագրվում են հայերեն և ռուսերեն:

Նախատեսվում է հայագետների և ընթերցող լայն շրջանակի համար:

2ՏԴ 94(479.25):008.81:27.06

ԳՄԴ 63.3(52)+71+81+86.37

ISBN 978-5-8080-1316-2

© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2017

Տայրը հայ-վրաց-բյուզանդական հարաբերությունների
համատեղատում Ժ դ. վերջերին և ԺԱ դ. սկզբներին

Ժ դարում Հայոց և Վրաց թագավորությունների ու Տայրի կյուրապագատություն միջև հաստատվել էր սերտ համագործակցություն: Դեռևս Թ դարում Հիմնադրված Տայրի կյուրապագատությունն իր Հոսրություն զագաթնակետին Հոսով Դավիթ կյուրապագատի որոք (960-ականներ – 1001 թ.):

975 թ. Վիրքի էրիսթավ Իվանն Մարուշխ-նն իր զետյանին ուղարկում է Դավիթ կյուրապագատի մաս, առաջարկում իր զորքով գալ և վերցնել Վիրքը, որպեսզի կամ ինքը տիրի այնտեղ, կամ էլ այն զին Քաղաքատին՝ Տայրի Հյուսիսային մասի կառավարիչ Գուրգենի և արխագայ Գեորգ թագավորի զատեր՝ Գուրանգուխտի որդուն: Ընգտառչելով այս առաջարկությանը՝ Դավիթը տիրացավ Վիրքի կենտրոն Ուփլխցի-խինն, քանի որ անժողանդ էր, որդեգրեց Քաղաքատին, այնուհետև իր մաս կանչեց Վիրքի ազատներին և պարտադրեց նազանդով Քաղաքատին՝ իրեն Տայրի, Վիրքի և Արխաղայի ժողանդորդի:

970-ական թթ. Վարդ Այվերուսի ապստամբությունը նշելու համար Վասիլ Բ կայսրը Թունիկ Թունիկյանի միջոցով զիմում է Տայրի տիրակալին օգնական զորք ինդրելով կայսերական արևելյան բանակի համար, որպես Հասուցում խոստանալով «ցկյան»՝ Հանձնել նրան Ռազատառերը, Կցնուրքը, Զորաբլրը, Կարինը, Բասենը, Մարզադի զավառը, Հարքն ու Ապահունքը: Դավիթն ընդունում է առաջարկը և 979 թ. իշխանաց իշխան Ջոշիկի ու Թունիկ Թունիկյանի գլխավորությամբ կայսերական բանակին օգնության ուղարկում 12 հազարանոց մի զորամաս:

Իրականում Վասիլ Բ-ն կյուրապագատին «զինել» էր ոչ թե վերանշյալ սարամքները, այլ դրանք ռազմակալելու իրավունքը: Դավիթը կայսրությունից առավելագույնը կորոզ էր ստանալ միայն Տայրից Հարավ ընկած Հարեան շրջանները, այսինքն՝ Կարինն ու Բասենը: Վասիլ Բ-ի այս քաղաքականությունը նշանակում էր, որ ոչ հետո ապագայում այդ Հողերը Բյուզանդական կայսրությունը ետ կստանար:

Զտանալով խոստացված փոխհատուցումը՝ 980-ական թթ. Դավիթ կյուրապագատը միանում է կայսեր զեմ ապստամբած Վարդ Փնկասին:

Այդ ընթացքում զատանում են ետևե Դավիթ Կյուրապետյանի եւ իր ժառանգ Բազրատ III-ի (975-1014 թթ.) Հարսերությունները: 988 թ. զորքը հասնում է րազաշառ ընդհարման եւ ծանր կացության մեջ Հայաստան Դավիթը պղծության է խնդրում Ամրատ Բ Տրեղերահայրի, Կարսի, Վասպուրահանի, Այսույոց թագավորներից եւ Աղուտների իշխանից: Այս մեծ զորքին Դավիթ Կյուրապետյան իր ոչ մեծաթիվ ուժերով միանում է Զամբոսի Դիվիկի գյուղում: Կյուրապետյանի եւ Բազրատ Գ-ի Հոր՝ Գուրգենի զորքերի բաժանան արշալույսում Գուրգենը ծանր պարտություն է կրում: Դավիթը ստիպում է Բազրատին Հոգուս Ամրատ Բ-ի գրչեկ Մահուրեթ անքոջը Զամբոսում:

Վասի Բ-ին հաջողում է պարսության ժառանգ Փակասին: Դա Դավիթ Կյուրապետյանին զսփարին կացության մեջ է դրում, ուստի նա ստիպված ներումով գրմում է Վասի Բ-ին Հպատակություն եւ Հնազանդության խստանալով: Սակայն կայսրը նրան է թողնում ինչպես Կարինն ու Բասենը, այնպես էլ Լարսն ու Աղաւուկիքը գրավելու եւ կյուրապետյանության սահմաններն ընդլայնելու իրավունքը: Վասի Բ-ն կյուրապետյանից պահանջում է միայն Տայքը կուսակից կայսրությանը, բանի որ վերջինս անձուռնաց էր, իսկ համարակալան ժառանգ Բազրատ Գ-ի Հեռ նրա փոխհարսերությունները Հեռու էին յաճ յինկուց: Իրանով կայսրությունը մի կողմից մերթապատվում է Տայքի ժառանգության իրական հովաներոյ Բազրատից, իսկ մյուս կողմից՝ իրավորանքուն մեւակերպում ու անբողջում իր իրավունքները Տայքի նկատմամբ:

989/990 թ. ներում թագավոր սոված Կոչքի Ա Շահնշահի (989/990-1018/1020 թթ.) եւ Տայքի տիրակալի միջեւ շատ արագ մեախորվում են սուրբ գանձակցային Հարսերություններ, որոնք զրսուկորվում են ընդհանուր թշնամու արարակալան անիրայությունների գեմ պայքարում նրանց սերս համազորմակցությանը:

997 թ. ձեռանը Դավիթը զորք է ուղարկում պաշտրելու նշաքը, սակայն պարսություն է կրում, որից պատվում են արտք անիրաները եւ փորձում վերագործնել Մովսէսյաններից խլած շրջանները, առաջին Հերթին՝ Աղաւուկիքը: Սակայն այս հորմակումը զվաճարած Ասրպատականի անիրա Մամլանը 998 թ. Մուժը գյուղի ժառ պարտություն է կրում Տայքի, Լայոց եւ Վրաց իրազայո ուժերի կողմից:

Ըստ Առողիկի՝ Դավիթ Կյուրապետյանը մահացել է Լայոց 849 թ. Զատիկին՝ 1001 թ. ժարսի 31-ին: Նրա մահից Հեռու Վասի Բ-ն շատայ գուրս է Լայաստան, շրջադայում նոր անիրայթանքով՝ ուշցելելով Լարս, Աղաւուկիք, ապա՝ Տայք: Սինգլայոց գամտում նրան գրմախորում են

Տաշքի ազատները, ներկայանում են եսեւ Քաղքատ Գ-ն եւ նրա հայր Գուրգենը: Վասիլը Գուրգենին շնորհում է մագիստրատ, իսկ Քաղքատին՝ կայսրապալատի արագու: Քաղքատին են շնորհվում նաեւ Գաղիթ կայսրապալատի տիրույթների մի մասը սցիլյանս պատարժման:

1016 թ. Քաղքատ Գ-ի մահից Հեռա Վասիլ Բ-ն պահանջում է Քաղքատի որդի Գիրգի Ա-ից գերազարժանել իր հորը ցմահ պատարժման որված տիրույթները, սակայն մերժում է ստանում: Հետոսես կայսրը չի շտապում արագորեն լուծել այս հարցը: Գտածանն այն էր, որ Գիրգի Ա-ն՝ Հաննին Հայոց շահնշահ Գագիկ Ա-ի, հզոր գաշնակից ուներ, որի հետ կապված էր եսեւ ազգակցական կապերով: Գագիկ Ա-ի հետ բախումից խուսափելը կարեւոր պատճանակից մեկն էր, որ Վասիլ Բ-ն հետմուկից կայսրապալատի ժառանգութանը տիրանայր: Այսուհանդերձ, Գագիկի մահից Հեռա, 1021 թ. կայսրն իր ուժերը շարժում է Արեւելք՝ արեւարգում ունենալով Վասպուրականի եւ Գաղիթ կայսրապալատի ժառանգութան հարցերը: Գարսուսթյունը կրելով Վրաց արքան հաշտութուն է խնդրում: Գագիկ Ա-ի մահից Հեռա սկսված գահակալական պայքարի ժամանակ Գիրգի Ա-ն Հանգես էր իկել Քաղքատուանց Հովհաննես-Մնրատի շահնշահ պաշտպանութանը: Այդ պայքարը համընկավ Տաշքի համար Վիրքի եւ Բյուզանդիայի միջեւ սկսված պատերազմի հետ, եւ Հայոց Հովհաննես-Մնրատ Քաղափորը՝ ի փոխհատուցումն Գիրգի Ա-ի ցուցարեքան աշտիցութան, իր պնդութունն ուղարկեց Վրաց արքային, որը կործանարար հետեւանքներ թողեց Անիի Քաղքատուանց Քաղափորութան համար: Հայոց արքան եւս ստիպված էր ներման խնդրանքով գրելել Վասիլ Բ-ին:

Կախույկիս Գեարս Գեոտղարժը եւ վարդապետ Հովհաննես Կղզունը Տրապիզոնում գանձից Վասիլ Բ-ին են ներկայանում 1021 թ. գնկաների դերձերին: Արիստակես Լաստիվերացու սակիով՝ Հեկց ուշտեղ սեղեւ Հայոց կորստանան գիր եւ եամակո: Անիի գրվաց Հովհաննես-Մնրատ արքան մագիստրատի կոչում եւ Անիի ու Մեծ Հայքի ցմահ արքանի պաշտոն էր ստանում: Համահայնութան այս կեաը պատճառարեւելում էր նրանով, որ Հայոց Քաղափորն անմատուկ էր, ուստի եա իր համար կամքով ժառանգ էր կարգում կայսրին:

Այսպիսով, Վասիլ Բ-ի շուրջ հիմնամյա հետեւողական քաղաքականութան արդյունքում կայսրութիւնը ոչ միայն կարողացավ տիրանալ Գաղիթ կայսրապալատի ժառանգութանը, այլ եսեւ Հոյ սակցմեց Հեաազայում Քաղքատուանց Հայաստանի մայրաքաղաք Անին եւս կայսրութիւնը մրացնելու համար:

Сарир – крупное аварское христианское государство в горах Дагестана

1. Сарир попал в поле зрения европейской, российской и армянской науки еще в XIX – начале XX вв. Европейцы и россияне (Й. Маркварт, В.В. Бартольд) установили, что Сарир следует связывать именно с аварским народом. Н. Адонц локализовал Сарир на Северном Кавказе – между Алазией и Баб-ал-Абвобом, то есть Дербентом, но при этом он высказал верную мысль, гласившую, что в состав Сарира входила часть Северного Арана, который лежал на Южном Кавказе.

2. Новым шагом в изучении истории Сарира были публикации и исследования В.Ф. Минорского (История Ширвана и Дербенда), который ввел в научный оборот материалы, неизвестные В.В. Бартольду, а также установил, что столицей Сарира был горный населенный пункт Хузах, существовавший и в наши дни. В Дагестане найдены на данный момент рукописные и эгиптографические материалы о Сарире, доказывающие то, например, что государство это существовало под данным названием еще во 2-й половине XIII века.

3. На данный момент, после известного развития событий на земле чеченского народа, аварцы – народ пяти шариатских имамов, воспителей с Российской империей (самый известный из них был Шамил) – являются самым крупным коренным народом Кавказа, исповедующим ислам суннитского толка шафиитского направления. Они твердые мусульмане. При этом аварцы имеют длительный опыт проживания в своем христианском государстве Сарир.

4. Языковой материал («крест» – авар. – хьлгч и т.д. при том, что чеченцев и у западных аварцев, известных как цезы, булет «крест» – дьар. от грузинского *ფაქრ*) позволяет думать, что первое знакомство аварцев с христианством произошло через армян и носило форму григорианства. Позднее получило преобладание грузинское православие. Это видно из того, что в Аваристане находят надписи грузинским шрифтом – как на грузинском языке, так и на аварском (очередная такая надпись найдена при-

мерно месяц назад). Аварское христианство процветало в эпоху монгольского владычества в Грузии.

5. Процесс исламизации аварского народа был явлением сложным и длительным. Первая реальная попытка имела место в XII – начале XIII вв., в связи она с личностью некоего Абу-мусльима и, причем, отражена в эпиграфических надписях на арабском языке, которые обнаружены нами. Еще в конце XV в. оставались сильные христианские общины в Аваристине и для предотвращения перехода их в ислам грузины предпринимали походы в Нагорный Дагестан.

Աստղյան Աննա, Մարգարյան Անահիտ
ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտ

**Պետերբուրգի կոնսերվատորիայի հայ սանր եւ պրոֆեսորը.
Հովհաննես Նայրանդյան**

Մեմֆերուզդում ծնված, Պետերբուրգի կոնսերվատորիան ավարտած՝, այնուհետեւ 47 տարի Հարազատ կրթությունում զաստիակազմ Հայ ազգանկազմը իր Թախանայր եւ Հմուտ մտեկավարը, ԲՍՅՍՀ արվեստի

¹ Պետերբուրգի կոնսերվատորիայում իր ուսումնասիրությունը Հ. Նայրանդյանը սկսում է յոթ շրջանակաւ, դիմիտր եւ մանկավարժ Նիկոլայ Ալաշինիբորդի Գալինին (1856-1906) դաստարանում, երկու տարեկան ընթացքում նա ամուսն է անճանաչելիորեն՝ իր զեսա հրապիրելով կոնսերվատորիայի սնորհն Ա. Տոլչինցուկին եւ պրոֆեսոր Առաքել Աւետի ուշադրությունը: Իր փառան հաշտությունների համար 1888 թ. Նայրանդյանը տեղափոխվում է փրոտոգ-շրջանակաւ, ինչոր մանկավարժ, դիմիտր Առաքել Աւետի (1845-1930) դաստարան: Դեռես ուսանողական տարիներին պրոֆեսոր Աւետը միշտ զարմանալի լավ էր վերաբերվում Նայրանդյանին, մեծ ուշադրությամբ ու հոգատարությամբ նա բնագոյարար գրում էր այն պահերը, երբ Նայրանդյանը հոգեպես ընկնվում էր եւ կրք նրա համար շատ ծանր էր, ու ամեն կերպ աջակցում էր: Համախ հրապիրում էր իր տուն, նրա ընտանիքը Նայրանդյանին սիրում էր: Իսկ երբ արդեն Նայրանդյանը դասախոս էր ու նրա օգնականը՝ պրոֆեսորի եւ աշակերտի միջեւ գոյություն ունեցող ասմամանը վերացավ, եւ նրանց դարձան մեծ բարեկամներ: «Նա սիրտի սալ թոյր սարիները ընտանքում, 17 տարիների ընթացքում, շատերը երկու անգամ մաշել նրա մտ, իսկ ճետու երկնոնեղ մեկը միխրում էինք երանշտության մասնը զրոյցներին: Համախ եւ զրեթ միշտ ինճ հաջողվում էր ինչորև նրան շորակ Եվազել, եւ լսելով նրան, հանգիստ նստում խաղաղ իրադրությամբ մեջ եւ շատ լավ սովորեց այլ ինչոր շորակախար-արվեստագետը, եւ նրանով, որ ինճ հնարազորություն ընկնեք, որպես իր օգնականի, զարակել իր դաստարանում, նա ինճ հմայական օգտու աղեք, սովորեցնելով սոխներին՝ նա շատ լավ սովորեցի: Ե՛ր որպես արտիստ, ե՛ր որպես պրոֆեսոր-մանկավարժ եւ շատ լավով եմ պարտական Աւետին, եւ ինճ ուսուցչի հանդեպ ընթել երանտագիտությանը միշտ կապի իմ մեջ», - հետագայում հետատրվանք Նայրանդյանը (ԳԱԱ, Հովհաննես Նայրանդյանի ֆոնդ, 8* 1 ա), 10 դեկտեմբերայություն, 1913 թ., էջ 16): Նայրանդյանի արխիվում եմ գտնվում ուսուցչի՝ իրեն հասցեատրված ուսանողին ու զեմաններն նամակներն ու բացիկները, որոնք ուղարկել են 1897-ից մինչեւ 1923 թ. Աննեց, Փարիզից, Յալթայից, Մյունխենից, Դրոսկոպոֆից, Վլենդիսբորգից, Քոնցինից, Լոնդոնից, Դրեդերնից, Կրո-Յորդից... (ԳԱԱ, Հովհաննես Նայրանդյանի ֆոնդ, 6* 13-7): Նայրանդյանը Աւետի ամենասիրելի աշակերտն էր ու օգնականը: Որպես օգնական՝ նա Աւետի դաստարանի համար մաշտավարարությունը անընդուն շրջանակաւ՝ Միշտ լվմանին (1891-1967), ամերիկյան շրջանակաւ, կոմպոզիտոր եւ մանկավարժ Եմիլե Յիմբալիստից (1889-1985), Պետերբուրգի կոնսերվատորիայի առաջին արտեսամանցի սան, հետագայում կամպոզից շրջանակաւ Կեռտին Պարտոլին (1890-1963), ամերիկյան շրջանակաւ, կոմպոզիտոր եւ մանկավարժ Իուսիֆ Անտոնից (1886-1943) եւ սաղո:

գասառկափոր գործիչ (1937) Լովճաննեա Առաքելի Նայրանգյանի (15 սեպտեմբերի, 1871, Սիմֆերոպոլ – 23 փետրվարի 1942, Տաշքենդ) գործունեությունն ընթացած երկու ճանապարհով՝ կատարողական և մանկավարժական: Երա մանկավարժական գործունեության շնորհիվ կապ ստեղծվեց Ջուլիակի կատարողական առևրյան և սովետական զորքացիների միջև¹: Իր տանիքի վիսյալայանը նա բարչացական, զգայուն և ուշադիր ուսուցիչ էր. ուսանողները մեջ մեռագորում էր անհատականություն իր ուշադրությունը սեռեղծիվ նրանց անհատական որակների և շեղումնակությունների վրա²: Նա կրթից մեկնակատար Ջուլիակահարների, տեսաճրկիսանների, նվագախմբային արտիստների և մանկավարժների մի քանի սերունդներ:

Ը. Նայրանգյանի սանցմագործական կյանքի կարևոր բաղադրիչն էր կատարողական գործունեությունը: Ժամանակի Ջուլիակահարներից քչերը կարող էին նրան հովասարվել համերգային ինստենտիվ գործունեության մեջ: Նա այն վիրտուսոզներից էր, ում ազգանման ամեն շարաթ կարելի էր հանդիպել համերգային հայապարբում: Երաժշտասերները նրան լավ ճանաչում էին Պետերբուրգում, Կիևում, Ռիգայում, Վիեննայում, Բեռլինում, Քրիֆինում, Բարզում, Երևանում և: Նա իր մշտական ունեղիցրը և ուրախ շարտան ունեցող եզակի արտիստներից էր, որի համերգին գնում էին Հենց իրեն ունեղիցրելու և ոչ թե նրա կատարմամբ ավյալ երկերը լուելու եղատակով: Վիրտուսոզ սանցմագործությունների կազմին Ջուլիակահարը միշտ կատարում էր կամերային գոգծեր, Ջուլիակի գրականության նորայիններ, նա մրցակից չուներ Ջուլիակի գրականության նորությունների ներկայացման ասպարեզում և:

Ը. Նայրանգյանի նվագն առանձնանում էր տանի հրաշայի գեղեղկությունայանը, գասահ և եկուն տնիներկայով, կատարման փայլով ու բաղ-

¹ 1903-ից Նայրանգյանի դասարանում են խեղց ուսումնասորյունը սկսել անեղկան շորակահար, մանկավարժ, 20-րդ դարի իտղոգազուց բուքակահարներից մեկը՝ Յաշա Խելիցը (1901-1987), և Մ. Պիստորն: Նայրանգյանի ասներջ աներամշառ է Ռեչասակի Ա. Պրանգին և Ց. Սվարցին, ուզեր կուներգասորիան ավաստեղին Ա. Ռաբինճուելյանի մրցանակով: Նայրանգյանի իտրերդաղցն շրջանի ուսանողների միչատակաշուն են արմանի շորակահար, մանկավարժ, ԻՄՖԱՀ սովետի վաստակագոր գործիչ Երա Լեկաշուելին (1892-1967, Ռեսուզաում իր իսկ ստեղծած՝ Ա. Կ. Գլազուելովի անվան Ռանրահար կվարտետի ղեկավար, իտրերդային շորակահար, մանկավարժ, Խեղին կունկրվասորիայի ստեղծար Յակով Մազազեմյը (1889-1941), Լեղինգրայի Ա. Մ. Կիթովի անվան քաստրոնի (Մաթիմոկա) նվագախմբի կոնցերտմարտեր Ե. Մ. Ռաննայի, Լեղինգրայի ֆիլմարմնային կոնցերտմարտեր Ի. Ա. Սաղլերը և այլ:

² ՏԿՄ Ս. Հաճեղան, Քուրտի Ռոմանոզու Ռաճեղան, շ. 72.

ժառան տեխնիկայով, ցախուն ֆրազադորմամբ: Ընդ որում աջ եւ ձախ ձեռքերի տեխնիկան նրա մաս զարգացած էր հաճաաարապես: Ու թեև ես միշտ հաղթահարում էր տեխնիկական դժվարությունները, այնուամենայնիվ նրա եմպան ունկնդրին զբաղում էր ոչ այնքան զիրաուողութայն, որքան՝ կանտրիկենայով: Նա իտական արտիստ էր եւ ոչ թե լակ զիրտուով: Նայրանդյանը հանդես է կկել որպես հմուտ անամբիխտ եւ պրոպագանդիկ կվարտետային երաժշտությանը:

Հարողատ ժառուղ աշխարհահռչակ Ջուլիանահար-փրատուզների ավանգույթներին՝ Նայրանդյանը եւս ստեղծագործում էր եւ Ջուլիանի համար զբաժ իր պիեսներով հանդես գալիս իր համերգների ընկադրումը:

Իր ողջ կյանքն ուղրիչով Ռուսաստանում եւ համարվելով Ռուսաստանի լավագույն Ջուլիանահարներից մեկը, նա հաճաաարիմ էր իր հայկական արմատներին, բազմիցս Հայաստանում մասնակցել է բարեգործական համերգներին:

Ջուլիանահար մանկավարժի կյանքն ընդմիշտ կաղվից իր երկրորդ Հայրենիքը զարժան Պետերբուրգի հետ, որտեղ նա ծաղալից իր սկսիվ

Նայրանդյանի՝ որպես դաւանյան ստեղծագործությունների լավագույն մեկնարաներից մեկի, նվագադասկում էր՛ Ռաիի ժ-ռում կոնցերտը երկու շուրակի համար եւ ո՞ր 2 կոնցերտը, Մոսկուի՝ շուրակի եւ նվագախմբի համար ո՞ր 6 Es-dur կոնցերտը, Միննկաունե, Գ. Չալկովսկու իի դեպ՝ Չալկովսկու կոնցերտը կոնսերվատորիայի պատերի ներսում առաջինն ինքն է նվագել, Ա. Գլազունովի շուրակի կոնցերտները, Ա. Վիլյոտանի շուրակի ո՞ր 2, ո՞ր 4 եւ ո՞ր 5 կոնցերտները, Լ. Շպեթի շուրակի 8-րդ կոնցերտը, Մ. Բորոնի երկրորդ կոնցերտը, Մ. Իվանովի կոնցերտը, Ա. Ռուչինճալնի շուրակի աւ-մամոր կոնցերտը, Գազանճիի D-dur կոնցերտը, Յու. Կոնյալու e-ռում կոնցերտը... Մի առաճից ցորով է մա կատարել Սարասատուի, Ռուսիանի եւ Վենեզալու գործերը: Մյուս կողմից՝ մա, սուրց յուսյով ունկնդրի մաշակին, հանախ էր նվագում այս կամ այն ստրենդալով պատմաւաներով սակալ հնչող ստեղծագործությունները, այդ թվում՝ Բրամսի սոնատը դաշնամորի եւ շուրակի համար, Շոպենի լրա-միներ սոնատը եւն: Նա պրոպագանդում էր ռուս, արեւմտա-երոպական եւ հայ կոնզերվատրների ստեղծագործությունները: Նրա նվագադասկում կարևոր տեղ էր զբաղում ժամանակակից երաժշտությունը: Հատուկ Նայրանդյանի համար եւ զգել է ու նրան նվիրվել Վիտոլի «Լատիշական փանուզիան», Ա. Լյադովովի շուրակի եւ նվագախմբի կոնցերտը, Լ. Նիկոլաևի սոնատը շուրակի եւ դաշնամորի համար, Ա. Սպենդիարյանի՝ շուրակի եւ դաշնամուրի ու-մանը, «Կանցնուրը», Վ. Գոգոսիի «Նոկուլուրը», որոնց առաջին կատարումը էր:

Շաղրը, այսօր մեզ համար այդ գործերը ծառայել են որպես նոտաները լիան ԳԱՆՔ Հ. Նայրանդյանի արխիւում, եւ որպէս մաշիկ կարել ենք պատկերացում կազմել միայն ժամանակի մամուրի արժագանքերով: Նրա գործերից մեծ հաջողութուն են ունեցել G-dur ոտմանը, A-dur էւրյողը, «Արեւիկյան կապրիսը», «Ե Ետտուտու-ը, G-dur Գրիլլոյը, G-dur Լայոլը, «Հնքնարը» մեմալատար շուրակի համար, Քալլերը, Նոկուլուրը, «Մանուալիան», «Ճեւուուու-ը, «Օրուուու-ը...

Համերգային եւ մանկավարժական գործունեությունը: Երբ սկսվեց Լաւրենտիան մեծ պատերազմը, ճիշտ երկու ամիս անց 1941 թ. սպասուով 22-ի գերիւրը կոնսերվատորիայի կոնկրետիզը էվակուացիոն Տաշքենդ, որտեղ էլ ընդամենն ամիսներ անց՝ 1942 թ. փետրվարի 23-ի երեկոյան, Լաւրազաւաններ, աշակերտները եւ ընկերները Համար անսպասելի Հանկարծաճահ կողով Հ. Նալբանդյանը 70 տարեկան Հասակում: Ինչն էր պատճառը՝ մնաց անՀայտ: Գուցն իր սիրելի Լենինգրադի Համար մշտական սաղնապը, անՀանգստություններն ու ապրումները պատերազմի արՀաճիրքները դեմ մաքառող լենինգրադցիները Համար: Կամ էլ Հիասթափությունը ֆաշիստական Գերմանիայից. չէ՞ որ նրա նվազացանկի անբաժան մասն էին գերմանացի կոմպոզիտորների՝ Բախի, ԲեթՀովենի, Հենդելի, Շոպենի, Կոմանի, Մենդելսոնի, Բրամսի, Մաքս Բեդկերի, Մաքս Բրուխի, Լյուդվիգ Նագերի, Յոզեֆ Թալֆի ստեղծագործությունները: Չէ՞ որ նրա կատարողական արժեքով մի շատ կարեւոր էլը Հենց 1911-ի եւ 1914-ի Համերգային երկու շրջագայություններն էին Գերմանիայում, ելույթները Բեռլինում, Լայպցիգում, Գրեզդենում, Բյուչում, Մաշի Ծրանկֆուրտում, Դյուսելդորֆում, Բոննում, Կրունցում եւ այլ քաղաքներում: Փայլուն ելույթներ, որոնց շնորհ զբախտականներով արՀազանցից գերմանական մամուլը: Համերգներ, որոնց անանատեսն էր գերմանացի ունկնդիրը: Չէ՞ որ Հիշողությունից չէին կարող շնջվել Ի դարասկզբի իր կրեյան Համերգները՝ գերմանացի գրիմար Թուզուլֆ Բուլլերիանի զենկավարությունը: Չէ՞ որ Հենց Բուլլերում անցր ունեցավ նրա հանատարական Հանդիպումն աշխարհահռչակ ջութակահար Թուրխիմ Հեռ... Ինչ իմանար Նալբանդյանը, որ ֆաշիստներն այրելու են Պալուովսկի կայարանի Համերգային դահլիճը, որտեղ 1894-ի Հունիսին, Գեանբուրգի կոնսերվատորիան ավարտելուց անմիջապէս Հեռու անցի էր ունեցել իր գերյուրը, եւ սրմֆունկ նվագախմբի Հեռու ասալին իսկ ելույթից Հեռու երկու ամիսներ ընթացքում Հաշտությունը Հաճատարժորեն ուղեկցել էր իրեն... Եւ զժմար, շատ զժմար էր Համակերպվել այն մարի Հեռ, որ գերմանացիներն այժմ ավերում ու ոչնչացնում են իր շատ սիրելի քաղաքը: Այդպես էլ Հեռացավ կյանքից Նալբանդյանը՝ չտեսնելով ազատագրված Լենինգրադը: Եւ պատահական չէ, որ ջութակահարի մահից 20 տարի անց, 1962-ին Երեւանում լույս անտաճ Գուրգեն Գուրգյանի «Հովհաննէս Նալբանդյան» գրքուիցը եվրոպից Հենց «Լենինգրադի կոնսերվատորիայի Հիմնադրման 100-ամյակին»:

¹ Գ. Գետրգյան, Հովհաննէս Նալբանդյան, կենսագրական ակնարկ, Եր., 1962, էջ 1:

Նենց Լենինգրադում Է. Նալբանդյանը գրեց իր արձեքավոր Հուշարժյունը աշխարհահռչակ Չուխանաւար Գարչոյ գծ Սարասաանի մասին: Խորհրդանշական էր այդ բացառիկ վերասուղի գերը Նալբանդյանի կյանքում: 1883-ին վերջինին մայրը թուժեցու նպաստով մեկնում է Խարհով: Այնպեղից վերագառնալով իր Հեռ թերում է Գարչոյ գծ Սարասաանի շուտանկարն ու Հայտագիրը: Յրդու Հարցքին, թե ինչպես է նվազում Սարասաանին եւ արդոյց նրա նվազը նման է Կենդանու նվազին, թե՛ նրա նվազում կա ինչ-որ արտասովոր, զբօւոյին բան, ինչպես Գարչոյին ինչի նվազում, մայրը պատասխանում է: «Ո՛չ, ես չի նվազում Կենդանու նման: Սարասաանի նվազի մեկ կան ինչ-որ երկնային, գարմանայիտին զեղեցիկ, թեթեւ Հեշուաներ, որոնք, ասես, Հրնշտակային երգեցողություն լինեն: Իսկ Սարասաանն նվազում է, ասես, ոչ թե Չուխակ, այլ ինչ-որ անհայտ գործիք»:

Լ. Ասուրի խորհրդով 1895 թ. մայիսին երիտասարդ Նալբանդյանը մեկնում է Լոնդոն աշխուղ Համերգներով Հանդես նկոյ Սարասաանին լսելու եւ նրան ներկայանալու նպատակով: Լոնդոնում ես ներկա է զանգում Սարասաանի Համերգին: «Նեշուանի ոչ երկրային գարմանայի զեղեցիկություն, այնպիսի նրբագեղութուն եւ այնպիսի անխնայական կատարելություն, ասես ես լսում էի ոչ թե Չուխակ, որը լավ գիտեի, այլ ինձ Համար յուրովին նոր գործիք: Համերգից Հետո ես նկա նրա մտարտեսական սենյակում, մենք ծանոթացանք, եւ ես նշանակեց որ, որպեսզի ինձ լսի: Նա շատ ուշագիր եւ սիրայիտ էր իմ Հանդես, ըստ երեւույթին՝ իմ նվազը նրան շատ գուր եկավ, քանի որ իմ մասին ավեց փայլուն կարծիք»:

Սարասաանն գրեց. «Նա մե՛ն Հանույց ունե՛մ լսելու Լեուդուզ Ասուրի շատ Հայտի ուսանող Հովհաննես Ռամանովի Նալբանդյանին, որը Չուխակաւորի մե՛ն տաղանգ ունե՛ր»: Տեղեկանալով, որ Նալբանդյանն աշտանը պիտի վերագանեա Չետերբույց, Սարասաանն նրան խորհուրդ է տալիս մնալ արտասահմանում եւ Համերգներով Հանդես գալ: «Սարասաանի այս խորհրդը Հեռագալում ես շատ անգամ եմ Հիշել իմ կյան-

¹ ԳԱԹ, Հովհաննես Նալբանդյանի ֆոնդ, № 2 (ա), Հուշեր Սարասաանի մասին, գրութ 1:

² ԳԱԹ, Հովհաննես Նալբանդյանի ֆոնդ, № 1 (ա), Ինքնակենսագրութում, 1913 թ., էջ 13-14:

³ Սարասաանի կաթմից Է. Նալբանդյանի մասին, Ինքնագիր՝ 1 թերթ, 1 թերթ քարտ, ԳԱԹ, Հովհաննես Նալբանդյանի ֆոնդ, ԲՊ 350:

քում, — ասրիներ անց կգրի Նալբանդյանը, — եւ շատ ափսոսում էի, որ չհնաեւեցի երա խորհրդին¹:

Հնարագետւմ Հ. Նալբանդյանը ասիքներ ունեցած կրկին հանդիպելու Սարասանի հետ՝ Ռուսաստանում երա հյուրաբաւարները ընթացքում: Այդ հանդիպումների ապագորութիւններից ծնվեց Նալբանդյանի արմաքովոր հուշագրութիւնը Սարասանի մասին, որն աւարանց, ինչպես եղված է ձեռագրում 62-4-412-ին: Տպագրութիւն կարող այդ հուշագրութիւնը Սարասանի մասին, որը Չոբանկաւարի գրական մասնագրութիւն կարեւոր մասն է, մտադիր ենք հրատարակել առաջիկայում:

¹ Նալբանդյանի հուշերը Պ. Սարասանի մասին, ինքնագիր, ստագիր, 3 տետր, կնիք մեքենագիր օրհնակը, 1941, ա. 40 ք., ԳԱՄ, Հովհաննէս Նալբանդյանի ֆոնդ, 66^ա 2:

Музыкальное наследие Ованнеса Саркавага

Выдающийся ученый, философ, поэт и гимнограф Ованнес Саркаваг Имцастер – яркий представитель нового интеллектуального течения, связанного со столпцем Багратидов Ани. Как справедливо отмечали авторы вступительной статьи к разделу, посвященному Армении в антологии «Музыкальная эстетика стран Востока»: «Он является одним из первых представителей естественнонаучного направления средневековой философии, в мировоззрении которого сквозь теологические напластования приближаются эмпирико-сенсуалистические тенденции. За два века до Роджера Бэкона Саркаваг провозгласил ошмет критерием истины. «Только ошмет достоверен и непререкаем, – утверждал он, – ибо «без испытывания и проверки опытом нельзя верить слову»¹. Непосредственный продолжатель традиций Григория Мапистроса, Ованнес Саркаваг оставил заметный след как в научной, учебно-образовательной деятельности, так и в гимнографии и истории эстетической мысли средневековой Армении.

Согласно свидетельствам историков, в царствовавшие Багратидов в Ани процветали как светская музыка, включая народное творчество и искусство гусинов, так и духовное песнетворчество. В крупных монастырских школах высшего типа, таких как ԽԱԽԱՏ, ՏՈՒՆԻՑ, ՆԱՐԵԿ, ԿԵՏԵՐ и др., музыкальное образование как неотъемлемая часть семи свободных наук или искусств традиционно занимало важное место. Здесь горячо обсуждались вопросы теории и эстетики музыки, практики певческого искусства, переносились и дополнялись музыкально-служебные книги. Литургия и служба часов обогащаются образцами нового музыкально-поэтического жанра тэгов, расцвет которого знаменует творчество гениального Григория Нарекяци. В этих тагах известно ошмет эстетические идеалы и художественный вкус того времени, которое характеризуется усиливающимся духом секуляриза-

¹ Музыкальная эстетика стран Востока. Общая реакция и вступительная статья В.П. Шестакова. Раздел «Армения», вступительная статья С.С. Арсенианян и Н.К. Тагизадян. Ленинград, 1967, с. 340-341.

ции, они несут новое мироощущение, по-новому интерпретируют традиционные евангельские сюжеты, воспевают природу и человека, в определенном смысле превосходящая идеи европейского Ренессанса.

Ованнес Саркяваг Имастикер (1045-1129) получила образование и провела большую часть жизни в Анн. Речь идет о периоде, последовавшем за падением Античного царства (1045) и его вхождением в Византийскую империю, что свидетельствует о неослабевающей интеллектуальной жизни в Анн. Последние годы жизни ученый провел в ИАхпите, руководила высшей школой монастыря, преподавая богословие и различные науки. Согласно сведениям в «Истории Кирикаоса Гвадзюкци»¹ и житии Ованнеса Саркяваг², к нему за знаниями стекались ученики со всей Армении. Окончила он свою жизнь там же, в ИАхпитском монастыре, где и была похоронен.

Обширное наследие Ованнеса Саркявага давно привлекает внимание арменоведов. Благодаря усилиям исследователей различных специальностей изучен вклад Ованнеса Саркявага в космологию, идеологию, поэтику, грамматику, математику и философию³. Отметим, в частности, статьи и исследования К. Мирумяна, посвященные мировоззрению Ованнеса Саркяваг⁴. Не была обойден вниманием Ованнес Саркяваг и как поэт-эпиграф, автор Молитвенника (Աղօթագիրք)⁵, таков, как эстетик музыки, который поднимал на новый уровень эстетическую мысль своей эпохи⁶.

Известно, что Ованнес Саркяваг долгие годы преподавал в Античном университете, возглавляла его, продолжая и совершенствуя реформаторскую

¹ Кирикаос Гвадзюкци. История Армении. Пер. с армянского языка, предисловие и комментарий А.А. Ханларян, Москва, 1976, с. 93

² См. Исследования по истории высшей школы средневековой Армении (XII-XV вв.). Пер. с армянского языка, вступительные статьи и примечания К.С. Тер-Давтян. Предисловие и в редакции С.С. Арсизян. Ер., 1983, с. 8-20; Армянские жития и мученичества (V-XVIII вв.). Пер. с армянского языка, вступительные статьи и примечания К.С. Тер-Давтян, Ер., 1994, с. 72-82.

³ См. В. Աբրահամյան, Հովհաննես Իմաստասերի մասնագիտությունը, Եր., 1956:

⁴ Կ. Միրումյան, Հովհաննես Սարկազյանի աշխարհայացքը, Եր., 1984:

⁵ Подробнее см. Կ. Քանիզյան, Յովհաննէ Սարկազը և իւր մշակութային գնահատը (տաղանթաբեր), – «Քաղցածկ», Վնեդիկ – Ս. Դազար, 1979, էջ 18:

⁶ Հ. Գ. Ավրան, Յովհաննէ Սարկազ վարդապետ, – «Քաղցածկ», 1947; Կ. Քանիզյան, Ելի. իղգանք: Միրումյան Կ. Некоторые вопросы музыкальной эстетики Ованнеса Саркявага, – ВЕУ, 1978, № 1, с. 174-178; Կ. Աբրահամյան, Անիի Երվանդյանի ճշմարտը, Եր., 2014, էջ 108-127:

педагогическую деятельность Григора Магистроса, была протоскатом в Аниискем кафедральном соборе. Прозвище «саркаган» (սարկաղաց), буквально означающее «каменщик», свидетельствует о том, что он уже в молодости был причастен к певческому искусству. Хотя в дальнейшем в рукописях он упоминается и как архимандрит (փարիսպիսի), и как священник (քրիստոս), однако чаще всего его называют именно Саркаганом. Известна также его активная деятельность по устроению и содержанию богослужения. С этой целью в библиотеке Ахатского монастыря им была размещена образцовый Псалтырь V века, который был размножен переписчиками и распространен по всей Армении.

В Гимнархи-Шараклюце Ованнес Саркаган представлен несколькими шараканами, в числе которых наиболее известен гимн по канону св. Геворкянца «Միջմիջիցի սիոր» («Восстал камень»), распетый в Четвертом гласе (Դձ), а также гимн из того же канона «Անբնական Քնիք Ամլանի» («Непреченное Слово, Боже»), распетый в гласе-спутнике Четвертого побочного гласа (ԴԿ փարիսիսի)¹. Примечательны также гимн «Անվերջի Քնիք Ամլանի» («Безначальное Слово, Бог») из канона св. Рипсимянским дедам, распетый в том же гласе, который написан не построфитным, а построчным акростихом, что является довольно редким явлением не только в армянской, но и во всей христианской гимнографии. Что касается другого сохранившегося шаракана Ованнеса Саркагана, также знаменитого в форме алфавитного акростиха – «Արարիցի փրկի ծնունդը» («Создания искупительной любви»), посвященного памяти св. Варлаамов, то он, в сожале-ние, по непонятным причинам в течение времени оказался вне канона, пополнив число апокрифических шараканов². Стоит обратить внимание на то, что в плане избранной тематики все песнопения Ованнеса Саркагана посвящены восхвалению подвигам национальных героев-мучеников – черта, характерная для творчества гимнографов, связанных с культурной средой Ани. В связи с развитием своего времени и национально-освободитель-

¹ О взаимосвязи определенной тематики шараканов и данного гласа см. А. Арсисянц, «Митрополития и гимнография запада армянскими Четвертого (побочного) гласа армянского Олтиса», – Успеня и письменная традиция христианства (армянско-османской традиция). Восток – Русь – Запад. Гимнология, Вып. 5. Реа. и сост. И.Е. Авооян, Москва, 2008, с. 124-132.

² См. В. Արարիցի, Հիմն և փրկարարի ծնունդը կաթողիկոսական փարիսպիսի, Վաղարշապատ, 1911, էջ 165:

тальной борьбой в их сочинениях особое звучание получает патристическая тема. Эта черта знаменовала расширение традиционного круга тематики Гимнарха-Шаракяна.

Перу Ованнеса Саркяна принадлежит также так на Воскресение — «Միսկոյն փախաք իրն» («Рождение славы Сущего»), который, как сообщает подзаголовок текста в одной из рукописей, исполнялся вкюде воскресение на протяжении всего года¹. Примечателен также плач (նար) — «Ծնունդ շար փախիւն» («Нисут, единородный сын Отца»), написанный пространственным акростихом — «Յովհաննէս քրիստոս Սարգիս մեծի խնայ Ած. Կնի-րախի» («Священник Ованнес на радость великому Сартису [ю имя] живого Бога»)². К сожалению, музыкальный компонент этих сочинений не сохранился, однако в рукописях указывается глас, в котором исполнялся плач. Это Второй побочный глас (ԲԿ, Ասի ԿղԳ), что очень редко встречается в отношении образцов такового искусства, в том числе и плачей-возгов. Данное обстоятельство подсказывает, что это сочинение Саркяна в силу каких-то факторов выходило за рамки общепринятых норм.

Исследователями музыкально-поэтического наследия Ованнеса Саркяна (М. Абезян, Н. Тагизадян) отмечался относительно скромный характер чисто музыкальных достоинств его шаракянов. Однако нам представляется, что с точки зрения мелодического мышления, поэмы Ованнеса Саркяна ничем не уступают шаракянам целого ряда других авторов, сочинения которых фигурируют в Шаракяносе. Ованнес Саркяна выступает скорее как хранитель традиций, выкристаллизовавшихся в армянской и, в целом, восточно-христианской гимнографии предшествующих веков, демонстрируя при этом свободное владение различными формами стихосложения, жанрами духовного песнетворчества — такими как песнопения типа «Միշրն» («Обедня»), «Անկոնիր» («Отроки»), «Օրհնորհիւն» («Благословение») и др., гласовыми моделями системы Восьмигласия, не выходя за рамки устоявшихся канонов. Об этом свидетельствует, к примеру, обращение к излюбленной Саркяном форме акростиха, сформировавшейся в творчестве Романа

¹ Матенадаран им. Маштоца, рун. № 3503, 1394 г., л. 160б. По всей вероятности, вообщ. в ряде случаев аналогичный текст посвящен армянскому Сартису (Առաքալես), которого Товма Мецопец называет «выдающимся бесословом». Подробнее о данном авторе см. А. Քրիստոսյան, ԳԿԳ, նշք, էջ 19-20, 64թ. 55:

² См. Կ. Մարտիրոսյան, Հովհաննէս Իճալանցիի Կնիւնկարտարնը, էջ 325-326:

Славянописца (490-556 гг.) и воспринятой армянскими гимнографами еще в первой четверти VII в¹.

Как новатор Ованнес Саркисав проявил себя в области эстетической мысли. Углубляющийся дух светского мышления эпохи проявился в ряде примечательных идей Саркисава в области музыкальной эстетики. Основываясь на завоеваниях армянских мыслителей предыдущих веков, он развивает учение о звуке Давида Анбахта (Непобедимого), обогащая его собственными наблюдениями и индивидуальным слуховым опытом. В «Анализе семи книг Филона [Александрийского]» Ованнес Саркисав классифицирует разновидности звуков, существующих в окружающем мире: «Звуки, издаваемые животными, растениями, они нечленораздельны; но они не относятся к категории [звуков] труб и лир (փղղ ևս ընտր), хотя и звуки [этих музыкальных инструментов] являются носителями [человеческого] разума. А вот и [разъясняющий вышесказанное] пример тебе; ведь [люди] с легкостью разнообразят звучание [музыкальных инструментов], когда они этого желают, [играя на них]: шпронье, ратунье и любые [мелодии], какие ты только им захочешь. А слушатели внимательно следят за игрой, скажем, ропа (փղղ), стараясь понять, что же выражают его звуки»². Ованнес Саркисав был первым мыслителем в армянской действительности, кто противопоставил учениям античных философов и раннехристианской традиции мнение о приоритете непосредственного восприятия для ученого-музыканта (ազատեօ՛ր) как первой и важнейшей предпосылке дальнейшего (рационального) исследования музыки или же мнение о самостоятельном значении инструментальной музыки, возрождая тем самым теорию Аристоксена (360-300 гг. до н.э.) в противовес теории пифагорейской школы.

Согласно Саркисаву, музыка обладает большой эмоциональной силой воздействия и познавательным значением. В своей известной поэме «Слово мудрости, обращенное к племени скворцу» («Գրեցի ընտանեպէտքեան... ար ար

¹ Иниется в воду посвященная св. Рипсимею лавою иконописца оца (паранко) католикоса Комитаса Ашени «Ազնոր նախնայ» («добра, посвятившие себя»), впервые исполненная по случаю освящения храма Св. Рипсимы в 618 г., которая интонации алфавитным акростихом (36 строк) и тоническим стихосложением, присущим водам Ровина Славянописца.

² Матевадрант им. Маштца, рук. № 2595, л. 251а. См. также: Музыкальная эстетика стран Востока, с. 360.

Հայ գրքի պատմութեան ուսումնասիրութիւնը եւ Տրչատու եպ.
Պալեանի մատենագիտական վաստակը

Տրչատու եպ. Գալեանն առաջիններից մէկն էր այն մտաւարականներից, որ ժՅՁ-ը նրբորով կէտքով մտնածուովս էին եղիչ Հայ Հնաստիպ գրականութեան Հնաստագրութեանը: Եւ մեծ զատակ ունի Հայ գրքի, գրատպութեան պատմութեան ուսումնասիրութեան ստպարկչուս, նրա յոգուածները, որոնք ջրուած են մամուլում Հնաստիպ գէղջրում կարող են մի մեծ Հաստրի նրիՅ գամուս: Գր. Գալեանքերեանի, Գր. Գովրբիկեանի, Ա. Երիցեանի, Գ. Մանուկչեանի, Վ. Թորգոմեանի, Ա. Ղազրիկեանի Հետ միասին Տրչատու եպիսկոպոսը կազմում էր մասնակցութեան ջանկեր, յարկիսզմարէն նկարագրում էր իւրաքանչիւր նորայայտ գրքի, տեղայման նշելով Հրատարակութեան Հերթական Համարը (Ա. Բ. Գ... տպագրութիւն), որ շատ կարեւոր է մասնակցութեան աշխատանքի մէջ, եւ որի, տեղական, Հեշտացնում է ուսումնասիրողի գործը: Գալեանը Հնաստիպ գրքերի նկարագրութիւններն արել է Հետեւեալ սկզբունքով.

Գրքի վերնագիր, Հրատարակութեան Հերթական Համար, Հրատարակութեան տեղ, տպարան, տպագրիչ, արպատութիւն, յիշատակարան՝ մասնակի կամ լրիւ, Խանութիւն, որտեղ լրացուցիչ տեղեկութիւններ է տալիս գրքի տպագրութեան, կազմի, մամուլների, էջերի քանակի, գրքի վիճակի եւ վերջապես գտնուելու վայրերի մասին: Հնաստիպ գրքերի վիճակագրութեան Համար վերջին տեղեկութիւնը կարեւոր է, մանուսկրիս նկատի առնելի այն Հանգամանքը, որ Արեւմտեան Հայտատանում եւ արեւմտեան կայսրութեան Հայարեանի տարածքներում րուսական տարածում ույլ գրքերի մեծ մասը Հայ բնակչութեան նակատարրի արմանեալով, նրիթական մշակոյթի միւս յուշարմանների ողէն ոչնչացուցի:

Մինչեւ Ծակոր Մնղուպատրի Հրատարակութիւնների ի յայտ գալը եւ նոյնիսկ գրանից որոշ ժամանակ տեղ տպագրութեան սկզբնաւորումը աւանդարտ, թերեւ նկատի ունենալով Հոգեւոր բովանդակային նշանակութիւնը, վերագրուել է Արքայ Թոխաթյուն եւ նրա Հրատարակած Սազմտարանին: Հնաստիպ նորայայտ գրքի մասին իր տեսակէտը Պալեանն արտայայտել է 1884 թ. «Հանդէս ամսորեայ»-ում Հրատարակելով «Հայ տպագրութեան ամենուհին նրախայրից մ'այ» յոդուածը, սՅՀե

աւարորինակ, միակողմանի եւ անըմբռնելի կարծիք ու գազափայ ճշն էր յայտնուածն, ինչպէս ըստն էր Հ. Գ. Գալէճքեարեան, քանի որ խնդիրն Հայ ազգազրուիմեան սկզբնաւորութեան թուականին վրայ էր, եւ ոչ թէ բովանդակութեան, ուստի յետ այսորին աւարակոյս չունինք թէ այդ կարծիքն կը տապալի, քանի որ Հայ ազգազրուիմեան ամենաճին երախայրիքներէն երկուքն այ՛ Գաաւարագամատոյց եւ Տաչարան, ինչպէս նաեւ Գարգաւաւաւար, իրենց բովանդակութեամբ եւս փառաւոր են: Գաաւարագամատոյցը ներկայացնում էր մի կազմի մէջ միասին կողմուած երեք զիրք՝ Գաաւարգաւաւար, Ուրբաթազիրք եւ Տաչարան: Պայեանն այն ցտեղ էր Կեսարիայի Պալականի զիւղի քահանայի տնից ու Համոզում լինելով, որ գրտական աշխարհին անյայտ, անձանթ զիրք է գտածը¹, նկարագրում է ամենայն սիրով ու մանրամասնութեամբ՝ վերջումուս, Համենատում է առանքը ազգազրուած միւս զրքերի առատանակներն Հետ, յերում անուանաթիթիթի, յիշատակարանը, որտեղ առկայ էր Ծակոր անձնանունը եւ թուական: Գաաւարագաւաւարը միակն էր Ծակոր Մեղապարտի ազգազրուած զրքերից, որ բարեբախտարար ունէր յիշատակարան, թուականի նշումով, որն էլ սգնեց ուսումնասիրողներին Հետադարձ ուրշնչու Հայկական ազգազրուիմեան սկիզբը եւ Ծակորի Հրատարակութիւնների պատկանելութիւնը: Իսկ այն ժամանակ, ընկանարար, Հարցեր են առաջացել. «Միշտապարտին մէջ յիշուած ոյս Ծակորն ով է, եւ ինչ կը նշանակէ ՊԿԹ. /1513/ թուական: Կրնանք ըսել՝ թէ ազգազրուիմեան թուականն է, եւ Ծակորն այ մեծ զիր ունեցած է ազգազրուական գործին մէջ...»²: Եւ ամփոփելով կողմն է Հին՝ յոկտեան ազգազրուիւնների ցանկը, իրուամբ այլեւս ազգացուցում Համարելով այդ զրքերի՝ Կենեարիում եւ նոյն ազգարանում 1512-1513 թթ. Հրատարակուած լինելու փաստը, ինչպէս նաեւ զրքերի գտնուելու վայրերը: Պայեանն ցանկն ունի վեց տնուս՝ Գարգաւաւաւար, Գաաւարագամատոյց, Ուրբաթազիրք, Տաչարան, Ալթարք եւ Կիպրիանոս³: Կա շատ բարձր է գնահատել

¹ Գր. Գալեմբերեանը «Հանդէս»-ի խմբագրութեան կողմէ գրում է. «Կիր. Տ. Մ. Կ. Պալեան այսօր ուսումնասիրածք առաջին անգամ անողջապէս կը ծանօթացնէ 1512-3-ին տղումը Գաաւարագաւաւարը» (ՀԱ, 1894, էջ 361):

² Տ. Վրդ. Պալեան, Հայ տարազրուութեան ամենամեծ երախայրի մ'ալ, - ՀԱ, 1894, էջ 359: Հայ ճնասիրի պքի մատենագիտութեան (ԹԹ. Ա. Նո., 1988, էջ 1-3) կազմողները Պալեանի յօդուածը վերաբնդ են Գ. Գալեմբերեանին, որն ծանուցում-ըրպուտն անմիջապէս յարողում է Պալեանն գրածին:

³ Գ. Գալեմբերեանն այդ նոյն ցանկն ունի առանց Կիպրիանոսի եւ Տաճարում է, որ վերջինս առանձին հրատարակութիւն չէ, այլ ժամ է Ուրբաթազիրքի, որ ընդունել է

Յակոբ Մեղապարտի Հրատարակութիւնները յստակ առանձնացնելով արգարեան տպագրութիւնից. «...Յակոբ անուն մէկը, որուն վրայ դժբախտաբար ու եւ է ծանօթութիւն չէ Հասան մեզ, Վենետիկի մէջ երկու տարի շարունակաբար Հայերէն տպագրութիւններ կընէ, ժամանակին Համեմատ, շատ կանոնաւոր, յաշոյ, մտքուր եւ նաշակաւոր տպագրութեամբ: Գտնուածը Պաշտակ Համեմատիչ է նաեւ գործածութեան մէջ եղած Գատարագամասոյցի Հետ եւ քուսական տարբերութիւններ կէտեսնելով խոստացել է Հետագայում յարմար տեղիքի զեղջրում անգրագուանող գրանց: Այնուհետեւ խօսելով տպագրութեան գիւտի ժամանակի ընթացքում ասորից արգարի կողմից ընդունման ու տարածման կանապարհի մասին, եզրակացնում է, որ Հայ տղոց ոչ միայն աւաջինն է արեւելեան սպիտակի մէջ տպագրութեան գիւտի ընդունող, այլեւ այդ տպարէզում իրենցից յետ է թողել նոյնիսկ եւրոպական որոշ սպիտակի:

Ճեռագրիքի եւ Հնատիպ գրքերի նկարագրութեանը գուպահեա՝ Գալեանը միամտանակ գրադուին է Հայկական գաղթավայրերում (Կ. Պոլիս, Զմիւռնիա, Վենետիկ, Լիվոռնոյ) տպագիր գրքի, տպագրութեան պատմութեամբ, կորեւոր նշումներ եւ լրացումներ է արել որոշ Հնատիպ Հրատարակութիւնների (ՀԱ, 1897, 1922, Արեւ. Մամուլ, 1896, 1897, «Քիւրակն», 1899, «Բանասեր», 1903), Հայերէն աւաջին տպագիր գրքի թուագրման Հարցերի մէջ (ՀԱ, 1894), Հրատարակել է նոր, մինչ այդ գիտութեանն անյայտ անգիտութիւններ պարունակող յոգուածներ (ՀԱ, 1895)¹: Մամուլում տպագրելով «Անյիշատակ տպագրութիւններ», «Անտիպ յիշատակարաններ եւ անյիշատակ տպագրութիւններ», «Հայերէն Հին տպագրութիւնք» վերնագրերով յոգուածներ, «շատ ուրախակիթ երեւոյթ» է Համարել Կեստրիանում եւ գիւղերում (Պալախտի, Թուլուսան, Մունուստան, Նիրզէ, Ս. Կարապետի վանք) քաղմաթիւ Հայերէն Հին Հրատարակութիւնների գոյութիւնը (ոչ լրիւ Հաշուարկով պահպանուած 22 անուն Հնատիպ գրքի), այս փոստով իրուացիոյն եզրակացրել է, որ Ի գարն սկզբներին արդէն մեծ մասամբ թրքախոս գարձած Կեստրիայի Հայութիւնը ժամանակին եղել է Հայախոս, գրագէտ, գրատի ու ընթերցատի: Ընթն էլ լինելով մեծ զրքատիք ունէր ձեռագրերի եւ Հնատիպերի մեծ Հաւաքածոյ, որի մէջ կար Յակոբ Մեղապարտի Հինգ գրքերից երեքը, իսկ «Ազխարքը» (1513) Երուսաղէմի եւ Վենետիկի մասնաւոր

¹ Պալեանը եւ «Բանասեր»-ի 1903 թ. հրատարակութեան մէջ արդէն իր քանակ էլ հոգա անուց ուցի:

² Տե՛ս Կենսածառնամազիտութիւն...., էջ 198-200, հ* 49-72՝ Հնատիպ գրքերի նկարագրութիւններ:

գարուններից բացի, մեկական որինակ՝ Կետարեայի Ա. Գարապեա վանքի եւ Մուսեղուսուն գիւղի եկեղեցու գրասենրում:

ԿԱՊԵՏ ծածկանունով 1903-1906 թթ. Փարիզի «Բանասէր» Հանդէսում ապագրած Հայկական Հնասիրտ գրքի նրա մասնակազմութեան Հրատարակութիւնն անուարա է մնացել, որովհետեւ իր իսկ վիպարութեամբ՝ ստորագրութիւն մեկնած էրն հոտաժարական շրջանակին մէջ. եւ պատասխանատուութեան պիտի ենթարկուէր, բայց փառք Աստուծոյ, զանազան ուրացումներով եւ պաանասարտութիւններով ապանցայ: Այս Հուաքածոյս աչ բունական կարեւոր գործ մըն է, կը կարծեմ... ԿԱՊԵՏ, վերջին տառէն սկսեալ Տրդատ Նպա. Գարեան, Առաջնորդ Կետարեայ կը նշանակէր»: Գեոքեա 1908 թ. Ն. Ակրեանին գրել է, որ այս գործը բաժանել է երկու Հատարի՝ Ա. 1512-1800 թթ., Բ. 1801-1850 թթ., ապա լրացնելով Հասցրել է մինչեւ 1900 թ., կազմել է ժամանակագրական սկզբունքով, նկատի ունենալով Ա. Երեցեանի յոգումով (Փորձ, 1881, ՀԳ Գ) եւ Գ. Զարբհանայեանի «Հայկական ժամանակագրութեան» զրկումները: Աւելի քան 20 տարուայ իր մտնարակիրտ մասնակազմութեան աշխատանքի արգելւիցն ասանց որեւէ յաւանտուութեան Համարել է լոկ «Իրրեւ տաազմ Հայ ապագրութեան պատմութեան», եւ ընթերցողներին ներգոյժումութիւնը Հայցելով, խնդրել է «...կից կարելի է փութան նաեւ ամրոզշուցնել պակասներն»: Արդէն պատրաստ տառքին մասը «Յուցակ Հայերէն Հին ապագրութեանց» վերագրով 1903-1906 թթ. շարունակաբար Հրատարակել է Փարիզի «Բանասէր» Հանդէսում, որը ցուաք, անուարա է թոզել Հասցնելով լոկ 1512-1668 թթ. ապուած գրքերի նկարագրութիւն-քննութիւնը: Այդ ընթացքում խախտելով ժամանակագրութիւնը՝ առաջին յոգումով Հրատարակել է Պոլսում Հիմնադրուած եւ գործող ապարաններին (1567-1850 թթ.) մի ցունկ՝, իրենց սկզբնաւորութեան ու զարգարման թուերով, եւ Հրատարակուած գրքերի քունակը, մինչեւ 1700 թ.՝ 25, 1701-1800 թթ.՝ 260, 1801-1850 թթ.՝ 175 Հայերէն եւ Հայաստա թուրքերէն գրքեր՝:

¹ Տ. Նպ. Գալեանի 1908 թ. Գրքնիւրի 24-ի սոյն ցումակը Ն. Ակրեանը մասնակի որատարակել է Գալեանի մասնախօսական մէջ, տն'ս ՀԱ, 1923, էջ 556:

² Կապուտ, Յուցակ Քալիբէն Քից տարագրութեանց. Միայն նրկու խոսք, - «Բանասէր», հո. Ե, Փարիզ, 1903, էջ 203:

³ Արևո. Փանոս-ի 1896 թ. «Հայերէն Քից տարագրութեան» յոդումում Գալեանը որում է, որ 1698-1800 թթ. Պոլսում գործում էր 17 տարան, իսկ անկի ուշ գրուած «Հայ Փանոսը Կ. Պոլսոյ մէջ /1567-1850/ յոդումում Ընտած տարարանները 15-4 են:

⁴ Հայ մամուլը Կ. Պոլսոյ մէջ /1567-1850/, - «Բիւզանդոն», 1905, ԹՊ 2560, էջ 1:

Տ. Պալեանն արժարձն է նաև պոլսաւայ, գերեւաւայ տպագրութեան պատմութեան Հարցեր, կարեւոր ճշտումներ է արել որոշ Հնաստայ Հրատարակութիւնները, Հայերէն առաջին տպագիր գրքի Յուպոլիտան Հարցերի մէջ, Հրատարակել է նոր, մինչ այդ գիտութեանն անյայտ տեղեկութիւններ պարունակող յօդուածներ: Բաւական երկար ընդմիջումից յետոյ միայն, երբ գերազարձել է Նրուսազէմից եւ Հրատարակել առջնորդական պաշտօնից ու նուիրուել գիտական աշխատանքին, փորձել է շարունակել եւ ամրադիպցնել Հայ տպագրութեան սրբան Անեւարկի եւ Զինուերայի պատմութիւնը, յաջողուել է Հրատարակել տպագրութեան պատմութիւնից մէկական յօդուած Զինուերայի «Դաշինք» տրամբրում: Այդ անաւարտ մնացած Հրատարակումները յօդուած չեն Հայ գրքի մասնագիտութեան մէջ: Առիթով տեղադրարձել է նաև Մազրասի եւ Նոր Զուլայի Հայոց տպարանների հիմնադիրներին՝ Յակոբ Եւ Համիրեանին, Յարութիւն քաւ. Եմուսնեանին, Նուրատուր Կեսարացուան ու երանց Հրատարակութիւններին, ճշտումներ արել, կազմել ցանկեր:

Մասուլից տեղեկանայով Մխիթարեան միտքան Հ. Արսէն Ղազիկեանի՝ Հրատարակութեան պատրաստուող նշխարնայթ աշխատանքի մասին եւ գիտակցելով այգպիտի Հրատարակութեան Հնարաւորինս կատարելա ու անկներ լինելու կարեւորութիւնը, ուշադրութիւնը Հրատարակել է իր բազմաթիւ Հրատարակումների վրայ, միաժամանակ առաջարկելով որ գնուես Հրատարակում իր աշխատանքը, որն ինքը Հրատարակելու Հնարաւորութիւն չունի, Հրատարակուի որեւէ անտաթերթի կամ շտաբաթերթի մէջ, «որով կ'կարծենք, թէ փոքր ինչ պոտակար կրնանք ըլլալ Հ. Արսէն Ղազիկեանի պատրաստանիք նշխարիտ գործին կատարելագործման Համար»:

Իր անգերջանալի պրպատումների ընթացքում յայտնարենել է բազմաթիւ Հնաստայ գրքեր, որոնք չեն եղել մինչ այդ յայտնի մասնագիտական Հրատարակութիւնների մէջ, եւ որոնց գոյութեան մասին յիատակութիւն-նկարագրութիւնները գիտութեանը յայտնի են բացառուպէս Պալեանի Հրատարակումների շնորհիւ: Այդ յօդուածները, ցանկերը, նկարագրութիւնները շատ արժեքաւոր են զոտուում պայտանական ծանոթագրութիւնների շնորհիւ, որոնք ոչ միայն ասուես յօդուած, այլև բազմաթիւ Հարցերի են պատասխան տալիս: Այգպիտի մի ծանոթագրութիւնից պարզուում է, որ Միմոն երեւանցի կաթողիկոսի օրով բացուում

¹ Տ. եպ. Պալեան, Ազգային Տիտեր. Տուցակ հայերէն Տիտ տպագրութեանը, - Գիտական, 1901, № 1372, էջ 1:

էջմրանն արարեալս 1771 թ. արարուած Ապետարանն աւյաջպէս է ստացուել եւ կաթողիկոսը չի ցանկացել, որ այն ստորաձայն: Հայ Հնարարի գրքի մասնագրութեան մէջ այս հրատարակութեան նկարագրութիւնը չափից աւելի համառոտ է, բնգամենք մի քանի քառ, եւ գրքի գոյութիւնը որեւէ գրադարանում, կամ տեղափ մաս՝ արձանագրուած չէ (ՀՀԳՄ, էջ 479): Ոսկան նրեանցու Ատուածաշնչի նկարագրութեան ծանօթութեան մէջ գրուած է, որ գրքից մէկական որինակ գտնուած է Վեներիկի եւ Վիեննայի Միքիթարեանների, Կետարայի Ս. Կարապետ գտնաբեր մասնագրութեան հետ, եւ այլուր, եւս՝ «...կցանք. թէ որինակ մըն ալ, մագաղաթի վրայ արարուած. կը գտնուի եղեր Ս. Երուսաղէմի Ս. Թաղարեանց Մասնագրութեան մէջ»:

Հնարարիցի՝ Գալեանի արած նկարագրութիւնները միեւնի որս էլ չեն կորցրել իրենց արդիականութիւնը եւ մասնագրութեան հրատարակութիւններէ մէջ շատ յաճախ նշանակ ազատութեամբ են որպէս ազգիք՝ պահպանուած միակ յիշատակութիւն-նկարագրութիւն:

Գուցէ ժամանակի պահաւոր, կամ անբարեկամութեան լինելն էր պատճառը, կամ սուղեւորդի բազմազարդ գինակը, որ Գալեանը Հնարարի գրքի իր տասնեմե մասնագրութիւնները, ցառք, չի հասցրել տարանջատման, այլ որպէս կ'ուսնեւորիչը Հնարարի գրականութեան մի չափազանց արժէքաւոր մասնագրութիւն, որն իր արժանուոր տեղը կ'ուսնեւոր Գ. Զարրահանյանի, Գ. Գալեանեանի, Ա. Ղազրիկեանի, Յ. Անտանի եւ մասնագր Հատարներէ շարքում:

Роль классических языков в духовных учебных заведениях Армении

Карен Никитич Юзбашян мечтал открыть в Армении классическую гимназию, которая стала бы первым шагом на пути к «возврату из крути своего, к утерянному зловещему яву» «познания мудрости, наставления и изречения разума». Ведь именно эта, самая первая строка Книги Притч была выведена армянскими буквами великим армянским Просветителем Месропом Маштоцем. К сожалению, мечте нашего учителя и наставника не было суждено сбыться, но в память о далеком времени, когда Карен Никитич приезжал в Ереван и верил, что классические языки вновь станут в почете, мы и решили выступить с заявленной презентацией.

Классические языки, в традиционном представлении – греческий и латынь на протяжении многих веков были краеугольным камнем духовного образования как в России, так и в Армении вплоть до революции 1917 года. Методические основы преподавания древних классических языков в Армении после ее присоединения к России (1828 г.) складывались в традиции российского образования. Первым высшим учебным заведением Армении стала семинария «Геворгиян» при Св. Эдмундине. Она была основана в 1874 г. католикосом Геворгом IV Константинопольским с целью подготовки духовников для армянского народа и названа в честь Св. Великомученика Георга (Георгий Победоносца), которому по сей день считается покровителем семинарии Геворци. Первым ректором семинарии стал брат известного мариниста Ованнеса Айвазовского, епископ Габриел Айвазовский.

Дореволюционной архив Духовной Семинарии Геворган при Св. Эдмундине хранится в Государственном архиве Армении – это несколько томов интереснейших документов, в том числе подробное описание общеобразовательных программ. Так, к примеру, греческий и латынь преподавались 5 лет (по подобию образовательных программ Санкт-Петербургского университета или Московской семинарии Лазарян) – три года «в учебных классах» и два года «в аудиториях». Примечательно, что программа представлялась в конце учебного года, как результат пройденного курса. В ней

указывались наименование предмета, фамилии преподавателя, курс и количество отведенных часов. Затем подробно представлялась сама программа, используемая литература и проделанная за учебный год работа. Так, к примеру, в числе учебников – Дрбоглов, «Пособие по латинскому языку», А. Прицелков, «Пособие для первоначального обучения греческому языку», Эрнст Кох, «Этимология греческого языка» и др.

Студенты семинарии обязательно читали «Анѳисис» Ксенофонта, причем преподаватель греческого языка, известный арменовед Я.А. Машалян указывал обязательные для прочтения отрывки касательно истории Армении: «Отдых в армянских селениях», «Армянские жилища», «Ласковый прием жгителей», «Прибытие греков в Трапезунд». В выбранном нами временном отрезке: 1900-1917 гг. из древних языков в семинарии преподавались только классический греческий и латынь. Причем именно классический греческий, а не *коинэ*, как принято в большинстве духовных образовательных центров ныне. Следует заметить, что греческий Нового Завета в семинарии не преподавался, следовательно, не читались и Новозаветные книги. Помимо тщательного изучения грамматики, чтения и перевода простых учебных текстов, причем с древних языков на армянский и русский и наоборот, студентам должны были свободно читать и переводить «Анѳисис» Ксенофонта, «Апологию» Сократа, «De bello Gallico» Юлиуса Цезаря, etc. В Духовной семинарии большое внимание уделялось также русскому и немецкому языкам. Студентам семинарии Геворгия преподавались также античная литература и философия.

В советское время говорить о сколько-нибудь серьезном преподавании классических языков в Армении в том числе и в духовной семинарии не имеет смысла. В постсоветской истории возрождение духовного образования в стенах семинарии Геворгия безусловно связано с именем Его Святейшества католикоса всех армян Гарегина Второго, в бытность выпускника семинарии. Его стараниями, будучи епископом Араратской епархии в 1990 г. открывается семинария Вагенин на Севме, где также вводится преподавание греческого языка (2 года) в бакалавриате.

Духовная семинария Геворгия (Теологический Университет) при Святом Эдмонадиане и Севинская семинария Вагенин готовят священнослужителей для Армянской апостольской церкви и в числе обязательных предметов – древнегреческий язык. К сожалению, латынь в духовных учебных заведениях Армении не изучают. Обучение трехступенчатое – бакалавр (се-

минария Геворки, Севанская семинария), магистратура (семинария Геворки) и с 2017 г. – аспирантура. Древнегреческий язык (вобщее) начинают изучать с 4-го курса бакалавра (64 часа). Студенты проходят краткий курс грамматики греческого языка, читают новозаветные тексты, сопоставляют с древнеармянским переводом. В магистратуре греческий язык продолжают изучать на отделении библистики (164 часа) и богословия (64 часа). Библисты также изучают древнееврейский язык, что способствует лучшему пониманию Священного Писания. Программа по греческому языку, включая чтение оригинальных текстов обязательна для семинаристов соответствующих отделений магистратуры и выстроена так, чтобы выпускник семинарии смог прочесть любое место из Четвероевангелия (без словаря) и Священного Писания (со словарем). Студенты семинарии также привлекаются на переводы оригинальных текстов раннего христианства, в частности, готовятся к печати Предисловие к книге Оригена «Против Цельсов».

Современные методики преподавания древних языков не рекомендуют отдельное изучение морфологии и синтаксиса и актуализируют практику логического анализа текста. Кроме того, в результате развития компьютерных технологий произошло значительное расширение информационных ресурсов, о котором мы в прошлом веке даже не мечтали. Семинаристы пользуются новейшими компьютерными программами по изучению библейских текстов (*biblehub*, *bibleworks*, *academichub*), которые во многом дополняют и расширяют их знания.

Классические языки являются своеобразным введением в историю Церкви, в историю христианской литературы, и именно поэтому древние языки в программах наших духовных учебных заведений – это ключ к многогранному познанию.

И.Д. Делянов в Санкт-Петербурге: по архивным материалам

Биография Ивана Давыдовича Делянова (1818–1897), принадлежавшего по отцу к роду Деляновых, а по матери – к роду Лазаревых, представляет глубокий интерес для истории российского просвещения. Пятимесячный юрискандинавского факультета Московского университета, Делянов начал службу во 2-е Отделение Собственной Его Величества Канцелярии и принимал участие в разработке различных законодательных вопросов. В 1858 г. он перешел в Министерство народного просвещения и тесно связан с ним свою судьбу: возглавлял Петербургский учебный округ (1858–1861, 1862–1866), был директором Публичной библиотеки (1861–1882), товарищем министра народного просвещения Д.А. Толстого (1866–1880); наконец, в 1882 г. он был назначен министром народного просвещения и занимал эту должность до конца жизни.

Важным шагом, предпринятым И.Д. Деляновым в должности министра народного просвещения, стала реформа в области высшего образования. В 1884 г. была утверждена новый университетский устав, который унифицировал университетскую автономию (выбор ректора и профессоров советом университета) и передал назначение профессоров, деканов и ректора в руки министра и попечителя, подчинил внутреннюю жизнь университетов мелочной опеке Министерства народного просвещения, существенно ограничивал компетенцию университетского Совета и факультетских собраний, вводил государственные экзамены и расширял институт приват-доцентуры. Суровость этого устава до некоторой степени смягчалась добрым нравом самого министра: ограничив и зная университетскую свободу, он уважал профессоров, увещивал и утирал слезы студентам.

В 1865 г. И.Д. Делянов был назначен сенатором, с 1874 г. он заседал в Государственном совете; в 1888 г., в ознаменование полувекового юбилея службы, он был возведен в графское Российской империи достоинство.

По отзывам современников, И.Д. Делянов «знал Петербург, как свои пять пальцев, со всеми находилась в хороших отношениях, не имел врагов, потому что и враждовать с ним было как-то странно: он способен был все-

кого обезоружить своим невозмутимым добродушием» (Феофанов). По словам С.Ю. Витте, Делянов «никогда никаких резких вещей не делал, всегда лавировал. Иные шутяли: если бы компромисс не существовал, то Иван Давылович его бы выдумал. В обществе И.Д. Делянова любил за его доброту: «Ровный и корректный, удивительно мягкий и спокойный, Делянов был предисловием благоволения к людям; удивительная скромность, доступность для каждого, бесконечное благодушие. Сострадательный ко всем, гуманный, снисходительный, всепрощающий. Навстречу большему, помочь немущему, защитить сирых и убогих духом или телом и особенно отдать последний долг усопшему было, можно сказать, настоятельной потребностью души Делянова» (таким запомнился И.Д. Делянов ученику-почвоведу В.В. Докучаеву).

Должностям Делянова соответствуют его петербургские адреса: это Министерство народного просвещения у Чернишова моста, Университет на набережной Большой Невы, Публичная библиотека на Александринской площади. Большую часть жизни И.Д. Делянов прожил на Невском проспекте в доме Армянской церкви, где вместе со своей женой (урожденной Лазаревой, приходившейся ему двоюродной сестрой) занимал два этажа. После смерти жены переехал в квартиру попросице, на 1-ю линию Васильевского острова (д. 4).

Похоронен И.Д. Делянов на Армянском кладбище Санкт-Петербурга.

Հայոց եկեղեցու նվիրապետական համակարգը եւ Արևելյան
Եւրոպայի գաղութների կառուցվածքը ԺԴ-ԺԵ դդ.

Հայկական գերջին թագավորութեան կործանումից (1375 թ.) ուսով եւ Հեռո թագավորի Հայկական գաղթավայրեր են առաջանում ըստ Հայաստանի ասրածքի սահմաններից դուրս Բաշկաններում, Իսպիայում, Ղրիմում, Փոքր Ասիայի պետություններում, Վրաստանում, Կուրից արևելք ընկած Այսրիակասի ասրածքներում, Հյուսիսային Կովկասում, Իրանում, Միջին Ասիայում, Կիպրոսում, Հյուսիսային Ասորիքում, Միջազգայնում, Գաղևարներում, Եգիպտոսում եւ այլուր: Այդ գաղութների հիմնական մասը սեփական Համայնքի գործունեությունն ապահով գործնելիւ Համար Հանաբ հիշյալ երկրներում ստեղծում էր տվյալ երկրի որոնողական գաղտի վրա ապրելու եւ հնեցագաղտելու մեխանիզմներ, որոնց նպատակն էր իրենեկ գաղութարտեղների հարստեղական ինքնուրույնությունը պետությունների ներսում եւ Հեռավորին ապահովել երանց տնտեսական գործունեության ազատությունը: Իհարկն, սչ բոլոր գաղութներն էին կարողանում իրենց Հյուսիսային երկրներում մեք բերել ինքնուրույն կարգավիճակ: Ինքնավար գաղութներն ստեղծման նպատակներից հիմնականը Հյուսիսային երկրում սեփական Համայնքի տնտեսների կրոնական եւ հոգեւոր անձեռնմխելիության, բուրջաբացական եւ տնտեսական շահերի պաշտպանությունն էր:

Այդ իսկ պատճառով մեւտորման գաղութները հեռուցեղն իրենց քնակության վայր գործած մի շարք երկրներում ստեղծում էին ինքնակառավարման թիթներ, որոնց գործունեությունը մի շարք պետություններում արինակոնտացեում էին տվյալ երկրի զերպույն իշխանության մարմինները: Մյուս կողմից էլ՝ գաղթաղտները հործում էին կաղտը շխզել Հայրենիքի Հեռ: Երանց շանում էին Հայոց եկեղեցու նվիրապետական Համակարգում ապահովել իրենց տեղը, երա Համակարգում ստեղծելով ինձական կառույցներ, որոնց հիմնական ինզիրի էր Համայնքն ապահովել հոգեւորականներով, որբորեն պահպանել Հայոց աուքեղական եկեղեցու ծրարկարգն ու զավանարանությունը, Հեռունկ Համայնքի տնտեսների բարոյական նկարագրին, կազմակերպել Համայնականների ազգային կրթությունը:

ժՁ դ. սկզբից թան Հայաստանը զարկել էր Մերձագոյր Արեւելքում երկու Հիմնական պայտաններին եւ նորո՞ւրի մեւագոյրգոյ երկու երեսաւոր պետութիւններին Օսմանեան Քուրքիայի եւ Սեֆյան Իրանի միջեւ պատերազմների թաւարարեմ: Օսմանեան պետութիւնն իրեն ներկայացնում էր իրեն Բյուզանդական կայսրութեան ժառանգորդ, իսկ Սեֆյանները փորձում էին վերականգնել Իրանի Հզորութիւնը եւ սահմանները սեփականացնել պատերազմներով: Մինչեւ յիս ժամանակ այս երկու պետութիւնների պաշտօնական կրօնը մահմեդականութիւնն էր, թեպէտ Քուրքիան սուննի ուղղութեան Հեռեւորը էր, իսկ Իրանը՝ շիւտականութեան: ԺՁ դ. ընթացքում Հայոց ազգային Համայնքում գործընթացը շարունակվում էր Հիշյալ երկրների արաւմքում, զարերի ընթացքում ստեղծւած կառույցներով, որոնք իր մեարքում էր պահւում Հայոց եկեղեցին՝ Հիմնվելով սեփական թաղմաններուն նվիրապետական կառույցների գործունեութեան վրա:

Օսմանեան կայսրութիւնը, որը Բյուզանդիայի կրօնամեծից Հեռու իր արաւպետութեան սահմաններին մեղ էր ՀեռոցՀեռե ներգրավում Փոքր Ասիայի (Անատոլիա), Ասորիքի, Պաղեստինի եւ Եգիպտոսի արաւմքները, իր քաղաքական իշխանութիւնն էր արաւմել մինչ այդ ստեղծված Հայոց եկեղեցու նվիրապետական աթոռների մի նշանակալի մասի վրա: Հայոց եկեղեցու ստեղծւած նվիրապետական աթոռների նշոյց մեծամասնութիւնը ինչ գարում սեղել էր Օսմանեան կայսրութեան արաւպետութեան սակ: Դրանց մեղ կարեւոր գեր էին կառարում Կիլիկիայի կաթողիկոսական աթոռը (Ռասափայրը՝ Միս), որը 1441 թ. Կաղարշապատում Հոստատված Ամենայն Հայոց կաթողիկոսարանի ստեղծումից Հեռու փորձում էր Օսմանեան կայսրութեան մեղ իր ենթակալութեան սակ պահել Հայոց եկեղեցու մյուս նվիրապետական աթոռները, թեպէտ փաստացիորեն (de facto) նրա իշխանութիւնը արաւմվում էր միայն Կիլիկիայի արաւմաշրջանի եպիսկոպոսական աթոռների վրա: Օսմանեան կայսրութեան նվիրապետական աթոռների մեղ առանձնահատուկ տեղ էր զբաղում նաեւ Ազիթամարի կաթողիկոսարանը, որը ժի զարից ի վեր իր Համակարգում էր փորձում պահել Հիմնականում Կասպուրականի եւ Կաւկաս լեի շրջանայրի եպիսկոպոսական աթոռները, որոնք թեների տարածքները Հանաթը պատերազմի թաւարարեմ էին զուանում Անկոյունիւնների, Կարա-կոյունիւնների, Օսմանեան կայսրութեան, Սեֆյան Իրանի եւ այլ մահմեդական պետական կառույցների միջեւ: Կիլիկիայի եւ Ազիթամարի աթոռներն Օսմանեան կայսրութեան սահմաններում Հասուկ նշանակութիւն էին ձեռք քերել եկեղեցա-մրտական առումով: Երանք ի-

բազմաբաններն մեռած օրհնելի և եպիսկոպոս ձեռնադրել, թեպետ երկու նվիրապետական աթոռներն էլ իրապական առումով (de jure) հանաչում էին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան Հոգեւոր գերագահութեանը, այնուամենայնիվ այդ աթոռների գահակալներից յուրաքանչյուրի իշխանութեանը հասուցի ֆիրմաններով հանաչում էին ժաշմեղական տիրուկալները: Օսմանյան կայսրութեանը, որը ՔՁ զարում իր սահմաններից մեջ էր ներառել կաթողիկոսական այդ աթոռների Հրժմեղական թեմերը, միտամանակ փորձում էր Հնչյուլ աթոռների գահակալների կախմանութեանը Վազարչապատից հնարավորինս նվազեցնել, քանի որ վերջինս գտնվում էր իրենց տիրապետութեան սահմաններից դուրս:

Հնչյուլապատիցներից քանի՞ Օսմանյան կայսրութեան մեջ Հայ ազգաբնակչութեան կառավարման խնդրում կարելուր անց էր Հատկացվում Երևուստյանի պատրիարքութեանը, որի նվիրապետական անկախութեան տիրապետչական գործում լուրջ դեր էր ժամանակին խաղաղել Եզրիպատոսի ժամկետկյան պետութեանը, որը ՔՆ գ. Բ կետից հետզհետե ժաշմում էր Օսմանյան կայսրութեան կառույցներում զուռնայով վերջինին ստորական: Կոստանդնուպոլիս-Ստամբուլի սուլթաններն իրենց սահմաններում զանվոզ Հայոց եկեղեցու նվիրապետական աթոռների գործունեութեանը համակարգելու համար, ՔՆ գ. վերջին հնարավորութեան ջնձեղեցին Հայոց եկեղեցու Կոստանդնուպոլիս եպիսկոպոսական աթոռին, Հուլիս-օրթոդոքս եկեղեցու կառույցի նմանություններում ժամանակի ընթացքում Հայտնվեցին Ազմամարի ու Սոփ կաթողիկոսութեանները, և Երևուստյանի պատրիարքութեանը, որոնց թեմերը հետզհետե ընդգրկելի էին Օսմանյան կայսրութեան տիրապետութեան սահմանների մեջ: Գաղտնարանութեան և եկեղեցական ժողով առումով Պոլսի նվիրապետական աթոռը, ինչպես, և վերելում Հնչյուլապատից կաթողիկոսութեաններն ու պատրիարքութեանները de jure հանաչում էին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի Հոգեւոր իշխանութեանը, իսկ իրենց ազգային կազմակերպութեան (միջնթ) հաշվետու էին Օսմանյան սուլթանութեան առջև: Կոստանդնուպոլսի պատրիարքական աթոռի նախածեղանութեամբ Բուլկաններում և Գաղաթիբում, հայկական ընկալչութեան տարածման հետ միասին, հաստատվել էին Հայոց եկեղեցու եպիսկոպոսական աթոռներ (Ղրիմ, Թեջ Գոսպոլիստ ևն), որոնց գործունեութեան իրավական փաստաթղթերը երբեմն համապատասխանեցվում էին Պոլսի Հայոց պատրիարքութեան և Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի գործունեութեանը կարգավորչ իրավական համակարգերի և վավերագրերի հետ: Օսմանյան կայս-

րության սարածքներում գտնվող թփների զահակայները որինական զործունեության իրավուք էին ստանում սուլթանական ֆերմաներով Հաստատումից Հնոս, իսկ ժՔ գ. Բ կեսից սկսած՝ նրանց կոռուպորումը Համապատասխանեցվում էր Օսմանյան կայսրութայան կողմից Հաստատված «Հայոց Ազգային Սահմանադրութայն» գրույթներին: Արեւելյան Հայաստանում Հայոց եկեղեցու իրավական վիճակն էլ կարգավորվում էր ըստ Գարնից շահերի հրովարտակների, որոնց 1838 թ. փոխարինելու կնիզով Ռուսական կայսրութայան սահմաններում զործող, Հայոց եկեղեցու զործունեությանը կարգավորող «Պայմաններն»:

Օսմանյան սուլթանները սկզբում Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքութայան զործունեության գաշտի մեջ էին ներառել Օսմանյան սահմաններում բնակվող ողջ Հայկական ազգաբնակչութայնը, թեպետ արեւմտահարկական երկրների գեղեմադրական ճշման ներքո կայսրութայնը ժԷ-ժՔ զգ. ընթացքում հանաչեց կաթոլիկ և ավետարանական Հայկական Համայնքների (Միլիթ) ինքնակայութայնը, որոնց բարձրացրած խնդիրները հիմնականում լուծվում էին, Հաշմի ստեղծվող նրանց գաղանակական պատկանելիութայնը՝ Հոսմի պապութայն, Ծրանիտայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Պրուսիայի և այլ եւրոպական տերութայնների գեղեմադրական միջնորդութայնների գաշում:

ՃԷ գ. Բ կեսին թուն Հայաստան վերադարձան և Կարա-կոյունլուկների իշխանութայն զորաշրջանում Հազարչապատան Հաստատված Ամենայն Հայոց կաթողիկոսական աթոսը Հեոսզհեան Հայտեղից Իրանի աշխարհաքաղաքական հսկողութայն ներքո, թեպետ նրո Հոգեւոր գերազանցութայնը ճԵ յԱԵ հանաչում էին Հայոց եկեղեցու թե՛ արեւմուտքի և թե՛ արեւելքի նվիրապետական բոլոր աթոսները, որոնք գաղանաքանական ու ծիսական խնդիրներում Հեանում էին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի հրահանգներին: Հայոց եկեղեցին Արեւելյան Հայաստանում, Այդոկովտանում և Իրանում եւ ուներ կայուն նվիրապետական Համակարգ, ուր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսից Հեոս բաղանկան բարձր պիթքում էր գտնվում Հայոց եկեղեցու սկուեքներում ժեւափորված Այուանից կաթողիկոսարանը, Տիգրիսի և Սյունիքի արքեպիսկոպոսութայնները և շուրջ մեկ տասնյակ եպիսկոպոսական աթոսներ, որոնց հիմնական ժառը ձեւափորվել էր փոզ և զարգացած միջնազարի ընթացքում: Եւ Հ Արարի իշխանութայն տարիներից (ժՁ գ. վերջ - ժԷ գ. սկիզբ) նվիրապետական Համակարգում կորեւոր տեղ է Հասկացվում նոր Հուլյայի ազգաբնակչութայն կարիքների Համար ստեղծված Սպահանի (նոր Հուլյոս) Հայոց եկեղեցական թեմին, որի հիմքի վրա, և Հայ փանտականնե-

րի անևարա-տեսանական գործունեության շնորհիվ, Իրանի և Հնաս-
գոր Արևելքի մի շարք երկրներում հետագայում սակզմիցին Հայոց Ե-
կեղեցու թեմական այլ կառույցներ: ՄԷ զ. կեսերից Հայոց եկեղեցին սկ-
սեց թափանցել և իր նվիրապետության սահմանների մեջ ներառել նաև
Ռուսական կայսրությունը, որի աշխարհաքաղաքական նպասակներից
մեկն էր զարմել Այսրեղվկասի գրավումը, հրեմվելով սեղի քրիստոնյա
մոզոմուրդների աշակցության վրա: Այդ գործում պակաս զեր չէր
ստանձնել Իրանում և Հնդկաշիրում ձևավորված Հայկական անևարա-
կան կայսրուղը, որը Եւրոպա էր թափանցում Ռուսական կայսրության
սարամքներով և մասամբ՝ Օսմանյան Թուրքիայի վրայով:

Մերմավոր Արևելքում Հայոց պետականության վերջին ֆորպոստը
մինչև 1375 թ. Կիլիկիայի Հայոց թագավորությունն էր: Երա կործանու-
մից հետո ավելի մեծ թվով Հայ ազգաբնակչություն Հայանդից Մեծ
Հայքի և Կիլիկիայի սահմաններից զուրա, քանի որ սարամաշարջյան
տիրելու համար երկարատև պայքար էր սկսվել Նիդրաոսի մամլյուկ-
ների, Կարանանների, Օսմանյան Թուրքիայի, Լևոն Թեմուրի պեռու-
թյան, Կարա-կոյունլու և Ակ-կոյունլու թյուրքական ցեղապետություն-
ների և հետևողականորեն իր պետական սահմանները Այսրեղվկասում
հասակեցնող Իրանի միջև: Բուն Հայաստանը չզազարոյ պատերազմնե-
րի պատճառով ՄԷ զ. սկզբներին գրեթե անայացել էր: Հայ ազգաբնակ-
չություն մի նշանակալի մասը գերմարվել էր հիշատակված պետական
մրավորների կոզմից և վաճառվել Մերմավոր Արևելքի շուկաներում,
մյուս մասը փորձում էր ավելի ազատով բնակավայրեր գտնել Հայաս-
տանին հարեան երկրներում, մի երբորդ խումբ էլ, որը կապվել էր միջ-
ազգային անևարի հետ և իր ֆինանսները ներգրել օտար պետություն-
ների անտեսության մեջ, իր ազգակիցներին հրապուրում էր Արևելքի
և Արևմուտքի այլ երկրներ: Ասումին երկրների գաղութների կյան-
քում կորեւորագույն զեր էին խաղում Հայոց եկեղեցու նվիրապետական
եպիսկոպոսական աթոռները, որոնք հանաչվում էին Հյուրընկալող երկ-
րի պետական համակարգի կոզմից: Այդպիսի համակարգ Հայոց եկեղե-
ցին և կազմակերպված գաղութները զեկավարող որդանները փորձում
էին սանջծել ոչ միայն մահմեդական Ասիայի և Աֆրիկայի, այլ նաև
Եւրոպայի քրիստոնեական երկրներում: Կաթիլիկությունը և ուղղափա-
սությունը պետական զազանանք հանաչած քրիստոնեական երկրնե-
րում, ինչպես նաև մահմեդականությունը պետական կրոն հանաչած Ա-
րևելքի պետություններում, ուր վաղուց ի վեր գործում էին քրիստոնե-
ական այլևսայլ զավանթություններ, Հայոց եկեղեցին հանցիպում էր

լուրջ խնդրեցուսներին, քանի որ ըստ Տիեզերական եկեղեցու կանոնների՝ յուրաքանչյուր եկեղեցական թեմ պիտք է ունենար մեկ եպիսկոպոս, որի հսկողութեան տակ պիտք լինէին եփրոսոպետական աթոռի սահմաններում գտնվող բոլոր ջրիստանեական համայնքները, եկեղեցիներն ու վանքերը: Հայոց եկեղեցին փորձում էր մրցակցել ջրիստանեական մյուս զափանկեքների եփրոսոպետական կառույցներին հետ եւ հաստատու էր Հայ զափանկեքայան ունեցող երկրներում: Համապատասխանաբար՝ Կոնստնդնուս եւ Ուլղափառ եկեղեցիները, Մերմափոր եւ Հնուափոր Արեւելքի Հակոբիկ եւ Նեաօորական եկեղեցիների եփրոսոպետական աթոռներն էլ յաջողութեամբ էին Հայոց Առաքելական եկեղեցուն իր թեմերը եւ եպիսկոպոսական աթոռները հաստատել այն բնակավայրերում, ուր իրենք արգեն ստեղծել էին սեփական եփրոսոպետական կառույցներ: Երանք իրենց գործողութեանները հիմնադրում էին այն գրույթով, որ Հայոց եկեղեցին էի ճանաչում իրենց եկեղեցիների զափանկարանութեանը եւ էի մատուցում իրենց կառուցած եփրոսոպետական կառույցների մէջ: Հետեւաբար՝ երբեմն զիտում էին Հայոց եկեղեցուն իրրեւ Տիեզերական եկեղեցուց զուրս կհամ «հերձմամ»: Երա զափանկարանութեան եւ ծիսակարգի գեմ հուեարեն, ասորերեն, վրացերեն, լատիներեն, պարսիկերեն, արաբերեն լեզուներով գրվում էին հակաճառական երկեր թե՛ ջրիստանյաների եւ թե՛ մահմեդականների կողմից: Այդ պայքարը հանաք Հայոց եկեղեցու համաադրներին եւ այլ եկեղեցուական ու կրօնական համայնքների միջեւ բախումների պատճառ էր դառնում: Կրքերը հանգստացնելու համար կողմերը հանախակի զիմում էին ավյալ երկրների բարձրագույն իշխանութեաններին, իսկ թեմերի աթոռակալները փորձում էին սաանայ լրացուցիչ արտոնութեաններ իրենց աթոռների եւ գործող համայնքների համար: Այնուամենայնիւ, մի շարք երկրներում, հատկապես այն տարածքներում, որոնք Բյուզանդական հովանաւորութեան տակից անցել էին կաթոլիկութեան (հատկապես Դրիմ եւ Փալլեքիս), անզական իշխանութեաններին միջնորդութեամբ եւ հովանաւորութեամբ, Ամենույն Հայոց կաթոլիկոսութեանը հնարաւորութեան ստացաւ ստեղծել Հայոց եկեղեցու թեմական կառույցներ:

Ուշ միջնադարի Հայ վանապահանութեան համար Հենակետային երկրներից մեկը, ուր հույները կարողացել էին ստեղծել կողմակերպութեմ գաղութ, դարձաւ Լեհաստանը եւ նրա ժառանգորդ մեջ Փասպոլսիան: Այստեղ մեծ գ. երկրորդ կեսին կազմիք Գ թագաւորն տաւրին արտոնութեանները ավել իր երկրի սահմաններում բնակվող Հայ ազգարեակցութեանը, որի ստալին ծիծծունակները այս տարածքներում էին հայտնվել

զեւեւ ժՔ գարում բուն Լաշաստանից, Ղըրիից, Օսմանյան կայսրու-
թյունից, Բաշկաններից եւ արեւմտահարազական աղիչի Հին գաղութնե-
րից (Իսապատ, Թրանսօս եւն)։ Լեհական թագաւորական իշխանությունը
1356 թ. եւ նրա տեղական կառավարման մարմիններն իրենց օրենսդրու-
թյուններով հանաչում էին Հայկական Համայնքների ինքնավարությու-
նը։ Թեպետ տարբեր երկրներից Լեհաստան եկած Հայ ազգաբնակչու-
թյան մեջ սոփոսային Հարաբերությամբ չեչին տեղ էին զբաղեցնում Հայ
տառապանները, սակայն նրանց էր պատկանում գաղութներում ինք-
նավար կարգավիճակ ստանալու նորամեծումները։ Այդ գործում
նրանց Լամար իրրեւ Հենարան էր ծառայում այնպէս երկրում քաղաքու-
ցիություն ստացած Հայ ազգաբնակչությունը, որոնց մեջ զերակչիս զեր
ունենին Հազագործները, գինւարահատները, արհեստագործները եւ երբեմն
էլ՝ զեւեւ քաղաքացիություն չունեցող պանդուխտները, որոնք տեղա-
կան ինքնակառավարման մարմինների կողմից լեհական օրենքով չէին
կարող Հովանավորություն ստանալ։ Լեհաստանում մեւավորված Հա-
մայնքում կարեւոր զերտկաատարություն ուներ Լամբերգի (Լվով, այսօր՝
Սելրաբնայում) Հայկական եղիսկոպոստանը, որն իրրեւ Հոգեւոր կա-
ռույց մը յառ եմթարկվում էր Հայոց եկեղեցու նոյնրայեանական Համա-
կարգին՝ նրա զլիւին կանգնած Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության (մին-
չեւ 1888 թ. նստավայրը Միս, այնուհետեւ՝ Վազարչապատ) գլխավորու-
թյամբ։ Այդ մասին են գիտում սկսած ժՊ գարից՝ նշանավոր կաթողիկո-
սական կանգակները, որոնց մի չեչին մասն է, սակայն, Հայտնի այսօրվա
Հայոցիսությունը։ Լամբերգում Հաստատված եկեղեցական թիմի Հոգե-
ւոր իշխանությունը տարածվում էր թե՛ Պասպոլխայում գործող՝ Հայոց
եկեղեցու Հովանու տակ կազմակերպված բոլոր Համայնքների վրա։

Անանիա Շիրակուհու կենսագրութեան որոշ հետաքննարկ
Հզրատումների մասին

Հայ միջնադարի ամենաշատ քննարկուած Հեղինակներից է Անանիա Շիրակուհին: Երա առանձը տարրեր ազդրւրներում Հանգրկում է տարրեր կերպերով:

Մեծն Անանիա,
Անանիա Համարող,
Անանիա Օիրակայնի,
Անանիա Օիրակունի,
Անանիա Անցի,
Անանիա Օիրակունացի,
Անանիա Օիրակացի:

Իր իրենակենսագրութեան մէջ եա ինքն իր մասին գրում է: «Ես՝ Անանիա, որդի Թովհանիսի Օիրակայնու...»: Այսինքն՝ Օիրակայնի/Օիրակունի-ն երա Հոր (ուրեմն՝ Խանե իր) առՀամուռն է: Երանակում է, եա պիտի եղան լինի ազնուական, զի գրաննք, որ միջնադարում առՀամուռնը յատուկ է եղել միայն ազնուականներին: Անանիայի մասին գրող առՀամուռն Հեղինակները Գրիգոր Մազրարուա Պահլաւանին ա Յովհաննէս Սարկիսայ գարգայեաղը երան յորձորում են Անանիա Շիրակայնի (Շիրակուհի): Այս վերջին ձեռն, ամենայն Հաւանականութեամբ, Անանիայի կիրառած Օիրակայնի ձեռն տարրերաղը պիտի լինի (այլ — ու անցումով): Այս ամենը Հիմք ընդունելով եւ շմերձելով Հանգրկի Անանիայի առանձը տալու վերանշեաղ այլ ձեռքը՝ առանկ ճիշդ պիտի Համարել Հեղինակի առուան Օիրակայնի/Օիրակունի ձեռք իրրեւ երա առՀամուռն պատկանելութիւնը ջուցանող առուան: Մրա Հեա մէկանց եոյն՝ առՀամուռն աքժէք կարող է ունենաղ եան Օիրակունացի ձեռք, որ եա Հանգրկում է Հին ձեռագրեր ազրւրներում:

Անանիայի մասին կենսագրական տեղեկութիւնները շատ առկա են: Կենսագրական տեղեկութիւնների ամենաժաւալուան ազրւրներ իր իսկ

¹ Ս. Հայրապետեան, Անանիա Օիրակացու կեանքն ու գործունէութիւնը, Մատենադարանի գիտական նիւթերի ժողովանոց, հտ. 1, Նր., 1941, էջ 1-17:

Հեղինակած ինքնակենսագրութիւնն է՝ Այս մասին շատ կցկտուր (թէ-
պէս՝ շատ արժէքաւոր) տեղեկութիւններ կան յոսազայի որոշ Հեղինակ-
ները երկերում եւս: Եստ էական են Գրիգոր Մազիրարու Պաշտաւունս,
Ասոցիկի, Յովհաննէս Կաթողիկոս Իրախանակերտցու եւ որոշ այլ Հե-
ղինակների տեղեկութիւնները:

Ելանք տեմիջապէս, որ Անանիայի կենսագրութեան մասին շատ է
զրուել. առաջարկուել են ասրեր կերպ Հիմնաւորուած ասրերը թու-
կաններ՝ երա ճննդծան ու ժաւուան Համար: Եստ է քննարկուել նաեւ
երա ճննդաւայրի Հարցը¹: Այդ ամենի քննութիւնը աշաակ շէնք անի,
քանի որ դա շատ մեծ ծաւալի աշխատանք է եւ գուրս է աստ գրուած
խնդրի շրջանակից: Եկատենք միայն, որ մինչ այժմ առաջարկուած
թուականները եւ ոչ մէկը բաւարար չափով Հիմնաւորուած չէ, եւ գրա-
ւով էլ պայմանաւորուած է այն, որ ամեն յաջորդ Հետադասող կարողա-
ցել է բուական Հիմնաւոր կերպով Հերքել իր նախորդների առաջարկած
թուականները: Սա Եշանակում է, որ մինչ այժմ շրջանառութեան մէջ
եղած աուեակները բաւարար չեն եղել այս Հարցին փոքր ի շատէ մար-
մէր պատասխան տալու Համար: Ուրեմն, Հարկ է փնտռել նոր աուեալ-
ներ: Իրրեւ Անանիայի կենսագրութեան ճշգրտման նոր աուեալ կարող է
ծառայել երա թողած յիշատակարանի մի Հնարաւոր շտոււմը, որով բա-
ւական յատակ ժամանակային աուեալ է ասալ գալիս իր կենսագրու-
թեան թուերը ճշգրտելու Համար: Քոսքը Անանիայի շատ յայտնի յիշա-
տակարանի մասին է, որ բազմիցս Հրատարակուել ու քննարկուել է²:
Ահա այդ յիշատակարանի մեզ Հետաքրքրող Հատուածը. «Եւ սկիզբն
քանիաւուութեան քիման թուիս յարժամ լցեալ էր ՌԿԼ [ա]մ ի կուսական
յարգանդի Աստուածն քանի: Եւ ի ժեռաստեղծորդի շրջապայութեանն եւ
ի ժմ ամի [Կա]յաւանդիանութիւն³: Այս յիշատակարանն, անկասկած, մեզ է
Հասել որոշակի աղաւազումներով: Սա սգաագործած բոլոր Հետադասող-
ներն էլ նկատել են սրա աղաւազուած լինելը եւ առաջարկել ասրերը
խմբագրուած-չախումներ: Այսինքն՝ բոլորի Համար էլ տկնայա է եղել, որ
յիշատակարանը մեզ Հասած զինակով կիրառելի չէ ասանց յատուկ

¹ Տե՛ս Անանիայի Օրակալանոյ Համարողի Մատենագրութիւնը, Տեղադր՝ Աջ,
Արքանաման, Եր., 1920-9, էջ 206-209, նաև՝ նոյն տեղում, էջ 31-42:

² Տե՛ս, թէկոզ, մալորը երկու ծածորագրութիւններում նշուած գրականութիւնը:

³ Մանրամասն այս յիշատակարանի առաջարկուող շտկումների մասին տե՛ս Գ.
Բրատուան, Անանիայի «ԲՅՅիկոնի» տեղեմամ Քանգամանքների մասին, - «Բազ-
մալէպ», 2016, 1-2, էջ 11-30:

⁴ Անանիայի Օրակալանոյ Համարողի Մատենագրութիւնը, էջ 236:

շտկման: Իմ առաջարկած շտկումը տարբերում է յուր Կաթողիկոսից Երանոս, որ Հիմնուած է սամարական քաջ յայտնի պարբերաշրջանի օգտագործման եւ իրեն զրա արդիւնք՝ յիշատակարանում երեք տարբեր ձևերով տրուած թուականների լաւ Համընկման վրայ:

Չանց անելով ժամբանաստեղծը՝ այսանց ասեք սոյն յիշատակարանի շտկում ապրիլից, որ եւ Հիմք կը լինի նրա կենսագրութեան թուերը նշարտելու Համար. սեւ սկիզբն քանիաւնութեան բերման թուի յորժամ լցնուլ էր Ո՛հԼ [ա]ժ ի կուսական յարգտեղէ Աստուածն բանի: Եւ ի ձեռասաններսդ շրջագայութեանն եւ ժԹ[երկի] Ի[Ե] (կամ Ի[Ղ]) ամի [Կոստանդնուսի]: Այսանց Անանիան իր Հայաստան վերագտնելու ժամանակը ասալիս է երեք կերպ՝ Բրիտանոս ձեռնիւն ժամանակով, ինչ որ պարբերաշրջանի տարիներով եւ Յունաց կայսեր տարիներով: Այս երեքի Համասակց ջնուութեամբ ստացուած է, որ Անանիան Հայաստան է եկել Բրիտանոս ձեռնիւն 669-րդ տարում (լրացել էր 668-ը, սերմնն՝ զաւելել է յաջորդ՝ 669-րդ տարում): Մրան էլ Համապատասխանում է Փրկչական 666 թուականը: Երկրորդը միջնադարում շատ լայն կիրառում ունեցած՝ Լուսնի 19-ամեայ պարբերաշրջանի տարիներն են: Գիտենք, որ Անանիան կիրառել է Անգրէաս Բեզանդացու 19-երեակները, եւ Անգրէասի 19-երեակի առաջին տարին էլ թ (Յ) վերագրով ու Ապրիլի 4 Լուսնի աւագ լրումով տարիներն են: Ենզրոյ ատորկոյ ժամանակներին ժամի աշտոյսին է Լայոց ՃԵ (105) թուականը, որի վերագրերը թ (Յ) է. իսկ աւագ լրումը՝ Ապրիլի 4: Հաշուելով Լայոց ՃԵ (105) տարին 19-երեակի առաջին տարի, կը ստանանք, որ այդ 19-ամեակի 11-րդ տարին պիտի լինի Լայոց ՃԵԵ (115) թուականը, որի վերագրերը 30 է, աւագ լրումը՝ Ապրիլի 13-ին, Ջատիկը՝ Ապրիլի 18-ին: Աթանաս Տարսուացու սկսած թուահաշուով Լայոց ՃԵԵ (115) թիւը Համապատասխանում է Փրկչական 666 թ. Յունիսի 13-ից 667 թ. Յունիսի 12 միջակայքին (Ռատասարգի 1-ից մինչեւ Աւելեաց 5-րդ սրբ): Բունի որ Անանիան ասալիս է նաեւ Բրիտանոս ձեռնիւնի (ըստ իր հաշուի) 668 տարի լրացած լինելը, նշանակում է զեւ լրացած պիտի չլինէր 669-րդ տարին: Սա էլ նշանակում է, որ ըստ Փրկչական տարեհաշուի պիտի լրացած չլինի 666-րդ տարին: Մրան էլ Համապատասխանում է Փրկչական 666 թ Յունիսի 13-

¹ Կարելոս է Անանիայի տոմս՝ Բրիտանոսի ճճճճճան թուականը չփոփոխել ներկայումս կիրառուող Փրկչական թուականը Ռատ: Անանիայ Բրիտանոսի ճճճճճը դրել է Ե. Բ. 3 թուականի նունուարի 6-ին, որով Բրիտանոսի 669-ը կը համապատասխանի Փրկչական 666 թուին: Այս մասին տե՛ս Գ. Բրտունյան, Բրիտանոսի ճճճճճան թուականն ուր Հաւաստեմանագրական ասանդոյթի, - «Չքմածին», 1998, № 5, էջ 45-53:

ից 667 թ. Յուճուարի 6 միջնագայքը: Սրա հետ լուռ ներդաշնակում է նաև Քիլզանդիայի Կոստանդ Բ կայսեր 25-րդ կամ 26-րդ տարին լինելը¹: Այսպիսով, սառնում ենք, որ ըստ Անանիայի իրապատկարանի այս շուկման՝ նրա Հայաստան վերագանձալու ժամանակը պիտի եղած լինի Փրկչակամ 666 թ. Յուճիսի 13-ից 667 թ. Յուճուարի 6 միջնագայքում:

Հիմք ընդունելով այս 666 թուականը իրեն Անանիայի ուսման տարաբ տարի՝ կարող ենք նրա կենսագրութեան համար սույ Հետևեալ ժամանակները:

Իր իսկ Հաղորդմամբ՝ Անանիան Տրապիզոնում Տիւրքիկոսի զպրօցում ուսանել է 8 տարի: Ուրեմն, նրա արաստահամեան ուսումնասութեան սկիզբը պիտի լինի 666 - 8 = 658 թուականը:

Անանիայի ինքնակենսագրութեանից զրանք նաև, որ ետիքան Տրապիզոն մեկնելը Անանիան 6 տիւս ուսանել է Տորթոսը Հայքում Քրիստոսոստուրի մօտ, զրանից առաջ էլ եղել էր ան Նիխագարոսի մօտ Կարինում (Քիլզանուպոլիս), որից եւ իմացել էր Քրիստոսոստուրի տեղը: Դրանից առաջ էլ (Հայաստանում իր ուսումն ասարտելուց յետոյ) Անանիան շրջել էր երկրով մէկ՝ ուսուցիչ գտնելու նպատակով (այս մի քանի տուևուները ապրիս է Հէնց ինքը՝ Անանիան իր ինքնակենսագրութեան մէջ): Հասած կարող ենք լինել, որ զպրօցն ասարտելուց յետոյ մեծտարկած իր զեղերումների ընթացքում Անանիան պիտի անպայման եղած լինէր նաև Հայոց կաթողիկոսարանում: Այսպէս պեղելու Հիմքն այն է, որ Անանիան յայտնում է, թէ Հայաստանում չի գտել ոչ միայն քառանկ զիտութիւնների ուսուցիչ, այլ նաև նայիրոհ զտապիրք, որով կորսուա նոր յաղտուրդ սույ ուսման իր ծարաին: Որպէսզի նա իրաճասու լինէր պեղելու, թէ Հայաստանում չկար իր ուզած գիտութիւնների զտապիրք, նա պէտք է մտերաման ծանոթանար Հայաստանի քոլոր նշանակալի մասննագարաններին (Հակոտակ պարագայում այգպիտի պեղումը կը լինէր ընդամենը մերկայաբանոց յայտարարութիւն): Իսկ միւս կողմից էլ՝ յայտնի է, որ Համարեա քոլոր ժամանակներում (յտակապէս՝ իտալազուրութեան ժամանակահատուածներում) Հայաստանի ամեհումեն ու ամեհույրի մատենագարանը եղել է Հէնց Հայոց կաթողիկոսարանի մատենագարանը, ուր պահւում էին թէ՛ ասարտնայթ մատենաներ եւ թէ՛ զանազան գաստաթղթիքով Հարուստ կաթողիկոսական զիւանք: Այսինքն՝ պեղելու համար, թէ Հայաստանում չկար քառանկ գիտութիւնների զտա-

¹ Խօսքը Քիլզանուպոլիս Կոստանդ կամ Կոստաս Բ կայսեր մասին է, որի գամակալուծը դրսում է Փրկչ. 642-668 թթ. (ըստ որոշ աղբիւրների՝ 641-ից):

գիրք, Անանիան տեհրածեղաբար պիտի եղած լինէր ետի եւ առաջ
Դուինի կաթողիկոսարանում եւ ստուգած լինէր սեղի մտտեմեացարանը:

Նոյնիսկ ամենահամեստ Հաշուարկով այս ամենի վրայ եւս պիտի
ծախսէր զանէ 1 տարի (Նեքրանեայ կէս տարին Չարրորդ Հայրաց Բրիտ-
առաստուրքի մաս): Սիկ Համարենք, որ Անանիան իր գեղերու մենքն սկսել
է Հայաստանում ուսումն աւարտելուց անմիջապէս յետոյ, ապա մէկա-
մեայ այս ժամանակահատուածի Հաշուարկումը կը ստանանք, որ եւս պի-
տի իր Հայաստանեան ուսումն աւարտած լինի 658 - 1 = 657 թուականի-
ն: Այսպէս զէջի յետ զնայով մեղ մեում է պարզել, թէ քանի՞ տարի
պիտի տեսնան լինի Անանիայի ուսումնառութիւնը Հայաստանում, եւ ա-
պա՞ քանի՞ տարեկանից է եւս սկսել ուսումը Հայաստանում: Այս երկու
թիւր ճշգրտով կը կարողանանք զանել որս ճնշողեան մտաւոր տարին:

Հայաստանում այդ ժամանակներում եղած կրթական Համակարգը
ներառում էր միայն երբեակ գիտութիւնները (ՏԻՆՍՏՐ), որ էին՝ քերթողա-
կան արուեստը, երաժշտութիւնը եւ տրամաբանութիւնը կամ գիտելի-
պիւնը: Որոշ ազգիւրերին Համալայն՝ միջնագորեան զգրոցներում եր-
բեակ գիտութիւններն ուսումնառութիւնը (քերականների զգրոցներում)
սկսել է չորս տարի, որից յետոյ ցանկացողները ուսանել են եւս չորս
տարի (Հանաորների զգրոցում) քառեակ գիտութիւնները: Այս կերպ եր-
բեակ եւ քառեակ գիտութիւնների ամբողջական ուսումնառութիւնը
տաւալում է 4 + 4 = 8 տարի: Սրա Հետ մէկեանց գրեւոր ետեւ, որ մի-
այն երբեակ գիտութիւնների ուսումնառութիւնը Հայաստանի միջնագո-
րեան զգրոցներում կարող էր սկսել մինչեւ եոթ տարի: Ըստ այսմ, եթէ
Համարենք, որ Անանիան նախքան Հայաստանից զուրս մեկնելը տեղում
Հնարաւոր առանկեպոցոյն ծաւալով կրթութիւն ստանալու վրայ կարող էր
«ծախսել» առանկեպոցոյն եոթ տարի, ապա կը ստանանք, որ եւս պիտի
իր ուսումը սկսած լինի 657 - 7 = 650 թուականին:

¹ Հակասակը համարելու ոչ մի հիմք մենք չունենք: Նկատի առնելով, թէ ինչպիսի
մանրամասնութեամբ է Անանիան նկարագրում զգրոցն աւարտելուց լսող իր
ուղեորութիւններն ուսման նպատակով, կարող ենք վստահ լինել, որ եթէ այդ
ընթացքում նա Հարկն այլ մեծարկումներ արած լինէր, ապա անպայման դրանց
մասին եւս որոշ ակնարկ պիտի լինէր իր ինքնագիր կենսագրութեան մէջ:

² Տե՛ս, օրինակ՝ Արտ. Մարտոսեան, Գրիգոր Մաղկատուրացի եւ Անանիա Սիրակացու
«ՔՅՔՅԿՅՂ», - Քանքեր Մատենադարանի, հտ. 16, էջ 16-30, եւ անդ շտաւ
աղբիւրները: Տե՛ս նաեւ՝ Մ. Հայրապետեան, Այ. աշխ., էջ 7:

³ Հնարաւոր է Ռեցն սա էլ համարել Տրապիզոնում Տրիպլիկոսի զգրոցում Անանիայի
տաւոյն 8 տարի տեւելու պատճառը: Բայց սա կարող է ընդամենը համընկած լինել:

Անանիայի ձեռնդրան թուականը գտնելու համար մեզն է իմանալ, թէ նա քանի՞ տարեկանում է նա դպրոց ընդունուել:

Անանիայարք, ինչպէս շատ այլ տեղերում, Հայաստանում եւս երե-
խայի դպրոց ընդունուելու տարիք է համարուել եօթ տարեկանը: Այս
եօթնամեայ Հասակը տեղ է գտել նոյնիսկ Հայոց Սասնայ Եւեր գիցալի-
դի մէջ, երա Մեծ ՄՀերի ճիւղում: Այստեղ ունենք.

«Երբ ՄՀեր եկաւ-եղաւ եօթ տարեկան,

Եօթ շէնք եզաւ իր բոյ.

Տարան վանք-վարձատուն գրին...»:

Սա նաեւ որոշ առումներով շատ բնական տարիք է, զի Հէնց այս
տարիքում են երեխաների կաթնատմանը փութադիւնում մեծ ատամնե-
րով: Եւ սա էլ Հասարակութեան մէջ ընկալում է իրրել Հասունացման,
երեխայութիւնից դուրս գալու երեթական արտայայտութիւն: Այս առու-
մով լիպին բնական պիտի համարել, որ Անանիան դպրոց գնացած լինի
Հէնց 7 տարեկանից: Այս կերպ Անանիայի ձեռնդրան ժամանակի համար
կը ստանանք 650 - 7 = 643 թուականը: Մրա Հնա մէկտեղ Հերաւոր է,
որ ինչ-ինչ մեզ անյայտ պատճառներով Անանիայի ուսումնասութիւնը
որ ինչ-ինչ որոշ ուշացումով (տե՛նք՝ առողջական պատճառով, կամ երե-
կիսուէր որոշ ուշացումով (տե՛նք՝ առողջական պատճառով, կամ երե-
րում պատճառագմական գիճակի Հեռուանքով եւ): Այգուհանդերձ այդ
ուշացումն էլ շատ երկար համարել չենք կարող, քանի որ ի վերջոյ
գոյութիւն ունի ուսման համար յարմար որոշակի տարիք, եւ այդ տարի-
քն անցնելուց յետոյ դպրոց գնալ ու փորձահասակներին Հնա միտին ու-
սանելը, մեզ սաս՞ դժուար իրագործելի է: Ըստ այսմ չենք կարող Ա-
նանիայի ուսումնասութեան սկիզբը համարել 15 տարեկանից յետոյ:
Այս կերպ էլ կը ստանանք, որ Անանիայի ձեռնդրան ժամանակը ամենա-
շուար կարող էր լինել 650 - 15 = 635 թուականին:

Այս կերպ Անանիայի ձեռնդրան համար կը ստանանք սուսնայայն
Հաւանական ժամանակային միջակայքը, որ է Փրեկչական 635 - 643 թթ.:
Եւ այս թուականներից առաւել Հաւանականը Հէնց 643 թուականն է՝:

Ի մի յերեւոյ՞ ստանում ենք, որ Անաստաս կաթնոյթիսի մահուան
ժամանակ Անանիան կարող էր լինել 24 - 32 տարեկան:

Անանիա Երրակուսու կենսագրութեան Հիմնական ժամանակներին
ըզգրատուն ամբողջացնելու համար Հարկ է ունենալ նաեւ երա մահուան

¹ Ի դեպ՝ այս ժամանակը յա մերջադանում է ման սրեւտիւն կրթական ժամա-
կարգի մասին եղած տունայնրին, որոնց ժամանակ սովորողներ քերականների
դպրոցներում սովորում էին 12 - 16 տարեկանում, տե՛ս այս մասին Ս. Հաքրապե-
տեան, Աշ. աշխ., էջ 9 եւ անց ակալ լղումներ:

տարին: Ո՞նե ուղղակի առեայ այս մասին մեզ չի հասել: Թուական մի-
այն մի տունայ մեզ է հասել Սամուել Անեցու երկուս. «ՁԺԲ. Աշտիկերաք
Անանիայի»¹ Հերման եւ Տրգաա եւ Ազորթա, Արևիկիլէ եւ Կրրահա երթնայ
յնրուսազն հուանեցան երկարանկացն, եւ ի դարմին ոչ ընկալաւ զնու-
սա եշմարթա վարդապետն Անանիա...²: Այս անգնկութիւնը, որ ժամա-
նակին Ս. Հայրապետանին հիմք է ծառայել Անանիայի մահուան ժա-
մանակը ճշգիւտ համար, լրբարէն քննադատել է Աշ. Արքահամեռնը՝
ցոյց տալով Անեցու ժամանակագրութեան այդ հատուածի աղուսաղութեան
լինելը³: Տարրեր անուղղակի առեայները հիման վրայ արուած վերլու-
ծութիւններով տարրեր հեղինակներ Անանիայի կեանքի տարիները բաշ-
խել են 2 դ. վերջերից մինչեւ Ը դ. երկրորդ տասնամեակը եղած 120-ից
130 տարուայ միջակայքում⁴: Անուշա, սա մեծ անարդարութիւն է:

Անանիայի մահուան ժամանակը ժառանգոր ճշգրտելու հարող է ոչ-
ինչ հէնց իր ինքնակենսագրութիւնը: Բա՛նն այն է, որ այս շարագրանքի
մէջ չկայ ո՞նե անգնկութիւն, որ հնարաւոր լինի ընկալել իրբն ակնարկ
հեղինակի մեծ տարիք ունենալու: Անանիան այտուէր պատմում է, որ իր
ուսումն աւարտելուց յետոյ նկիլ է Հայաստան, ուր ոչ ոք չի գնահատել
իրեն եւ իր գիտելիքը: Իր ժառանգելու նկատմանը էլ, ուսումը թերի
թողնելով, հեռացել են իր մասից ու յերբերանքներ տարածել իր մասին:
Եթէ Համարենք, որ Անանիայի գոյրացում ուսումը պիտի անէր Տրեք-
կոսի գոյրցի պէս 3 տարի, ապա սա կը նշանակի, որ Անանիայի գոյրցը
գործել է ութ տարուց ոչ անցի: Ուրեմն, այն շէր հարող գործել 667 + 8
= 675 թուից յետոյ: Եթէ նոյնիսկ Համարենք, որ Անանիան Հայաստան
գալու առաջին մէկ-մէկուկէս տարուա շատ զրազուած պիտի լինէր Ա-
նաստաս կաթողիկոսի պատուէրով իր նշանաւոր «Բնեկնոնք» շարագրե-
լով (մինչեւ Անաստասի մահը 667-ին), եւ միայն գրանից յետոյ (այսին-
քն 668-ին) հարող էր ժամանակ ունենայ գոյրցը բացելու եւ դասաւան-
դելու Համար, ապա նրա գոյրցի գոյութեան հուանական թուականը չի
անցնում 668 + 8 = 676 թուից: Այդ ժամանակից յետոյ Անանիայի
գործունէութեան մասին ո՞նե ակնարկ չկայ իր ինքնակենսագրութեան
մէջ: Բայց զրա փոխարէն կայ րանահրուսական Նիւթ նրա կեանքի յետա-
գոյ ընթացքի մասին: Այսուհի պատմուած է, թէ իրք նեղուելով իր հան-
գէտ կզած րացասական վերաբերմունքից Անանիան հեռացել է Հայրենի-

¹ Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ. Թամանակագրութիւն. Աշխատասիրութեան
4. Մարտոսեանճ. Եր., 2014, էջ 155:

² Աշ. Արքահամեռն. Ամանիա Օճրակաջու մատենագրութիւնը, Եր., 1944, էջ 37-40:

³ Կոչն տեղում: Ս. Հայրապետեան, ճշ. աշխ.:

Անանիայի ժաղածամ ժառանգած լինելը Հնարաւոր է Հիմնաւորել նաեւ նրանով, որ Անանիայից մեզ հասած բոլոր գործերը ստորեր հասուածներն են նրա նշանաւոր «Քննիկներ»: Այսինքն ստացուած է, որ իր այս կաթողային երկից յետոյ Անանիան ոչ մի այլ նշանակայի երկ չի ստեղծել: Սա տարբերակ է, եթէ նկատի ունենանք, որ եւ եղել է ստեղծագործական գիրքի մարքեում եւ ունեցել է բացառիկ ժառուր ունակութիւններ. նրա շարադրած «Տոմարը» նախադէպը չունեցող գործ է ոչ միայն հայ իրականութեան մէջ, այլ նաեւ այլ մշակոյթներէրց մեզ հասած սոմարական ժառանգութեան մէջ: Այսինքն՝ մենք ունենք մի հանճարեղ երիտասարդ գրեականի գրեական գործունէութեան կտրուկ դադարուած անհամապատասխան տարբերում: Եւ այս երեւոյթի համար ամենաշարժար բացատրութիւնը ժաղածամ ժառն է: Նկատի ունենալով Անաստաս կաթողիկոսի ժառանգ տարին (667 թ.), ու նաեւ Անանիայի զգրոցի գործունէութեան Հնարաւոր սեւազութիւնը (ոչ աւելի քան 8 տարի), կարող ենք Անանիայի ժառանգ ամենահասանելի ժամանակը ենթադրել 672-ից 677 թ.ին ընկած տարիներին:

Ահա այս կերպ կարող ենք ի մի բերել Անանիայի կենսագրութեան Հիմնական թուականներն ըստ մեր վարկածի.

635-643 - Մենդեան Հնարաւոր տարին.

650-657 - Նախնական կրթութիւնը Շիրակում.

657 - Նախնական կրթութեան ավարտը.

657-658 - Գլխոցի եւ ուսուցչի որոնումներ Հայաստանում եւ Եւստակոս ուսում Զորբոյ Հայքում Քրիստոսաստուրի մաս.

658 - Մնկնում Տրապիզոն ուսումնառութեան.

658-666 - Ուսումնառութիւն Տրապիզոնում Տիւբրիկոսի զգրոցում.

666 - Վերադարձ Հայաստան.

666-667 - «Քննիկներ» շարադրում Անաստաս կաթողիկոսի պատուերով.

667 - Անաստաս կաթողիկոսի ժառն.

668-676 - Դասուանդում իր բացած զգրոցում.

672-677 - Անանիայի ժառանգ Հասանական տարին:

Զնյուռնիայի հայ համայնքի կազմավորման ժամանակաշրջանը
(ըստ հունական միջնադարյան փաստաթղթերի)

Սույն աշխատանքի նպատակն է հունական միջնադարյան արևել-
վային փաստաթղթերի քննությամբ ցույց տալ, որ Զնյուռնիայում հայ
համայնքի ձևավորումը տեղի է ունեցել ոչ թե ՎԳ-ՎԴ դարերում, ինչ-
պես ընդունված էր կարծել, այլ ավելի վաղ՝ ՎԱ-ՎԲ զգ:

Զնյուռնիայի հայ համայնքի վերաբերյալ ուսումնասիրությունները
քիչ չեն, սակայն գրանք Հեռույալ հարցերի շուրջ միասնական տեղե-
կություններ չեն հաղորդում:

Ա. Փոքրատրեկան այս քաղաքում Ե՞րբ են հայերը սկսել բնակե-
լթյուն հաստատել:

Ռ. Լեարափ՝ Ե, որ մենչե ՎԴ դար Լոսոնական կայսրության ժա-
ռանկորդ Բյուզանդական բազմազգ կայսրության խոշոր քաղաքում գո-
յություն չունենալու հայեական համայնք, կթն հայտնի է, որ հայերը
կայսրությունում մշտապես թվաքանակով քիչ չեն եղել:

Զնյուռնիայում Հայեական համայնքի ձևավորման ժամանակաշր-
ջանի վերաբերյալ ստույգ տեղեկություններ չկան: Արասքուստ թվում
է, թե քաղաքը, որպես վաղ քրիստոնեական համայնք, տարածելի առեւ-
արի կենտրոն, չէր կարող ծանոթ չլինել քրիստոնեության ուսմունքի ա-
ռաջին Հեռուսոգ եւ առեւարում առաջատար հայերին, սակայն այդ մա-
տին տեղեկությունները կցկուտր են, երբեմն հակասական:

Հիմնահարցին վերաբերող ուսումնասիրությունները կտրելի է դա-
տակարպե Հեռուսոգ կերպ:

Լ. Լեզինակներ, ովքեր համայնքի կազմավորման սկիզբ են համա-
րում ՎԳ դարը: Ա. Ալպոյանյանը կարծում է, որ համայնքը կազմավոր-
վել է ՎԳ դ. Հիմք ընդունելով 1261 թ. մարտի 13-ին Միքայել Գալուսոյ
հայեր (1259-1282) եւ շենոփայիների միջև կնքված նիմֆույան պայմա-
նագիրը: Ուսումնասիրելով այդ պայմանագրի տեքստը կարող ենք տեղ,
որ այտանց հայերը չեն շնչավում. ուղղակի խոսվում է քրիստոնյա առ-
եւարականների մասին: Գ. Գալուսոյանը, Ք. Զերմակյուղը համայնքի
կազմավորումը ոչ որոշակիորեն հասցնում են ՎԲ-ՎԳ դարեր: Այդի
պատմաբաններից Զնյուռնիայի հայ համայնքի պատմությունը գրողվող

Ա. Ծառայանք գտնում է, որ Էգեյան ծովի մերձակայքում Հայ գաղթաբանների առաջացումը կարելի է համարել ոչ ուշ, քան ժԲ դարը, իսկ Ամյուսների գաղթը՝ ԺԳ դարը:

Է. Լեզինականը, ովքեր Համայնքի կազմավորումը ամենում են ժԳ դար՝ Կրիկիայի Հայկական թագավորության անկմանը Հաշորդոյ ժամանակաշրջանը: Այս Լեզինականների թվին է պատկանում Ամյուսների Հայ Համայնքի պատմության առաջին ուսումնասիրողներից Բ. Այաարսը: Ըստ նրա՝ այստեղ Հայկական Համայնք է մեկավորվել Կրիկիայի Հայկական թագավորության անկումից հետո, երբ 30 հազ. Հայ ընտանիքներ անդափոփվել են Կարս, Ռոսոս, Կանգրա, այնուհետև՝ Իսալիս: Բ. Այաարսի կարծիքով՝ փոքրամթիվ այդ Համայնքը Համայնքի է մեղձ՝ Եսէ Արսոսի որդեգրանքների հետևանքով: Նրա տեսական է կրում Ամյուսների Հայ Համայնքի պատմության քաջասեղանի Լեզինակ Լ. Բասյանը՝ որպես Հմտագրում ներկայացնելով 1636 թ. քաղաքում կառուցված եկեղեցու թակի 300-ամյա ասպանարարները: Փոքրասիական շրջաններում եւ Հունաստանում Հայ գաղթականության Հաստատվելը Կրիկիայի Հայկական թագավորության անկումից հետո ընկած ժամանակաշրջանով է թվագրում Եսէ Լ. Ալիշանը:

Լուծական պատմագիտության մեջ ժԳ դ. Ամյուսնայում Հայ Համայնքի գոյության մասին տեղեկություն է հաղորդում բյուզանդացու Պ. Խարակոսը, ըստ որի՝ Հայերը ժԳ դ. կայսրության արևելյան շրջանների երկու տարածքներում են հիշատակվել: Առաջինը Ավիդյանի շրջանն է, որտեղից Հայերը 1205 թ. տեղափոխվել են Թրակիա: Երկրորդը Ամյուսների շրջակայքում գտնվող Պանարխոս գյուղն է:

Հիմնահարցի վերաբերյալ նոր ծոռեցում կպահանջի բյուզանդական ժամանակաշրջանին վերաբերող 3000 արխիվային փաստաթղթերի ծոռվածն՝ Հրատարակված է Յ. Միկելոյի եւ Յոզ. Մյուլլերի կողմից: Հայ պատմագիտության մեջ որոշ զավեհապրեր է թարգմանել եւ ուսումնասիրել Լր. Բարթեկյանը: Որոշակիորեն Համայնքիով գրուե՞ք՝ փորձել ենք ջուշց սառ, որ ժԲ-ժԳ դդ. Ամյուսնայում այդնե կաղծավորված Հայ Համայնք կար, որի Հիմնագումը տեղի է սենեցել նախորդ՝ ժԱ դարում, կամ ուղիքի վող: Հայերին վերաբերող սուղեր կան ժողովածայի Ց-րդ, Ծ-րդ եւ Ծ-րդ Հասարներում եւ կրում են «Արեւելքի վանքերի եւ եկեղեցիների փաստաթղթերը» խորագիրը:

Փաստաթղթերը վերաբերում են ոչ միայն կայսրությունում Ծառայության տեղած եւ տարբեր պաշտոններ զբաղեցրած Հայերին, այլեւ Հասարակ տեղանց, որոնք որպես վկա Հանդես են եկել առուվաճառքի ողոր-

մանագրերում: Ջմյուռնիայի շրջանայրում աղքատ Հայերի մասին փաստաթղթերի մեծ մասը գերաբերում է քաղաքի մատակարարում գտնվող Լեմվոսի վանքի Հոգաատարածքների, ունեցվածքի առուվաճառքի պայմանագրերին:

Հասկանալու համար կապը Լեմվոսի վանքի եւ Ջմյուռնիայի միջեւ, Հարկադար է անդորոշել այն: Վանքը Լեմվոս է կոչվել համաձայն վայրի անունից: Եփրատափոթյան պայմանագրերում վանքի գտնվելու վայրը աչալեւ է կոչվում «*σός τον λέμβων*» Լեմվոսի սահմանին, երբեմն նաեւ՝ Ջմյուռնիայի սահմաններից ներս՝ *το κάτω τον Σπίρτου*, որտեղ անցերում Երմֆեի տարածքում *κάτα τον Νόρφαιον*: Անկասկած գտեք անգլալեզու է եղել Ջմյուռնիայի եւ Երմֆեի միջեւ, սակայն պատկանել է Ջմյուռնիային: Բազում եփրատափոթյունների արգյունքում վանքի անօրինակ թյան օսակ են անցել մենաստաններ, պատրիարքներ, ալիքներ, որտեղ մեծ տարածք ընդգրկելով՝ աշխարհազարդեն բաժանվել են երկու մասի՝ Մանտարածք ընդգրկելով՝ աշխարհազարդեն բաժանվել են երկու մասի՝ Մանտարածքները: Հին ամրոցի մեջ Լեմվոսի վանքը երկու գաղտեր է ունեցել: Դրանց գերաբերող եփրատափոթյան եւ առուվաճառքի երկու պայմանագրերն էլ թվագրվում են 1231 թ.: Ըստ առաջինի վանքին են կոչվել Ս. Դեմետրիոս անկեղեցուց արեւելք ընկած ույզիները: Մյուսը եփրատարի է Անկեղիների անվամբ մի կն:

Փաստաթղթերը գիտյում են, որ Լեմվոսի վանքը արտոնյալ սեփականատեր էր. նյա գույքը վերածվել էր անկախ եւ անձեռնմխելի մի անդրջության: Ազատված լինելով Հարկերից՝ վանքը կարճ ժամանակաշրջանում գարձել է Ջմյուռնիայի անձեռահարուստ տարածքներից մեկը: Դերախտարար այս վանքն ու տարածաշրջանը առաջինն էին, որ պետք է գաղաքին գոյություն ունենայ Օսմանյան արքայազնության շրջանում:

Փաղտածոյան կան անձեռնուներ, որոնց Հայ լինելը հիմնավորապես ապացուցում է Հր. Բարթիկյանը. 1234 եւ 1235 թթ. Լեմվոսի վանքի սահմանները անդորոշելիս Հիւստակվում են զմյուռնիայի Արտափաղկի, Իսահակ Լեւուսի կալվածքները: Այս վանքի եւ կայսերական պալատային փաստաբարեւա Ռափզոկանակիսի միջեւ ծագած Հոգային վեների վերաբերող փաստաթղթում Հիւստակվում է Դերաբերիս Թաւրիկեւ: Հիշյալ անձեռնափոթյունը մի քանի անգամ Հիւստակվում է Լեմվոս վանքի Հոգային վեներին, առեւտրական պայմանագրերին վերաբերող փաստաթղթերում: Հայազգի էր նաեւ կայսեր մտերիմ պաշտեսանաւ Լեւուսը, որի անունը Հիւստակվում է 1225 թ. Ջմյուռնիայի շրջանի կալվածքնե-

րի վաճառքին վերաբերող փաստաթղթում: Մյուս անձնագրութայնը՝ Կուրախը, հիշատակվում է Հովհաննես Գրգ Գուկասի կողմից Ղմյուսնիայի Լեմվանի վանքին Յ լուծ հող եղբրաբերելու ժամանակ: Հավելենք եւս մեկ անուն՝ Նրկոյայոս Թաթիկիս, այ հիշատակվում է Գորգասոս Թեոդորոսի կողմից գրված անթվակիր մի կտակի վկաների շարքում: Հունարենում այս ազգանունը գրվում է Տատիկիս՝ Τάτικος ձևով: Թաթիկ անձնանունը առաջացել է Թաթ՝ ձևաչ բառի փառաբանական ձևից, տե՛ս Հր. Աճառեանի Հայոց անձնանունների բառարանում, Հա. Ա. Եր., 1912, էջ 257):

Կարևոր են այն փաստաթղթերը, որոնց անձնանունների Հեռ գործածվում է Հւայ բառը: 1231 թ. մի փաստաթղթում առուվաճառքի պայմանագիր է գնքվում Լեմվոնի Ս. Ասափածանի վանքի վանուհայր Գերասիմուսի Հեռ: Ասորագրած Հինգ վկաներից երրորդը Կոնստանդին Հայն էր: Ես եսեւ առաջին վկան էր անթվակիր մի փաստաթղթի, որը վերաբերում էր Ղմյուսնիայի ժոռ գանձող Գանարևոսս գյուղի ձիթենիները գյուղի վանքին նվիրելուն: 1232 թ. ասորագրված մի պայմանագրի վկաների ցանկում, որը վերաբերում է Լեմվոնի Գերասիմուս վանահոր եւ Հույն բնակչի՝ Գանարևոսսում գանձող ձիթենիների աղբուղաճառքին, կրկին Կոնստանդինը առաջինն է: Գրեթե եույն ժամանակաշրջանում, եույն հոգևոր վանահայր Գերասիմուսի մատնակցութամբ ասորագրված փաստաթղթերում առկա Կոնստանդին Հայ վկան, անկասկած, եույն անձն է:

Ղմյուսնիայի Հայերին վերաբերող անձնաչին փաստաթուղթը թվագրված է 1181 թ. եւ ունի «Եւչպես Գնարգիոս Երիտուվերդիոսի կինը Հանձնում է ձիթենիները պարոն Թեոդորոս Վրանասիս» վերնագիրը: Այստեղ 11 վկաների մեջ ութերորդը Լեւոն Հայն է: Անթվակիր մի փաստաթղթում, որը վերաբերում է Ղմյուսնայի Լեմվոնի վանքի կողմից ձիթենիներ գնելուն, Հինգ վկաներից երրորդը կրկին Լեւոն Հայն է: Անթվակիր Հաջորդ երկու գրութայուններում, որ կրկին Լեմվոնի վանքի ունեցվածքին է վերաբերում, եւս հիշատակվում է Լեւոն Հայն անունը:

1281 թ. վերաբերող առուվաճառքի փաստաթղթում Հանդիպած Հովհաննես Հայի անունը ոչ թե վկաների, այլ վաճառող կողմի մեջ է, բնց որում նշված վաճառողի, որպու, գահեր, եղբր անունների կողքին Հովհաննեսի անունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ նա եղել է վաճառք իրականացնող բնասնիքի անգամներից մեկը:

Այս անունները, որպես կանոն, նշվում են մի քանի փաստաթղթերում: Երևույթը թույլ է տալիս կարծել, որ Հիշյալ անձիք ե՛ւ Հեղինա-

հօսթյուն են վայելել, եւ քաջածանոթ են եղել բյուզանդական սրենքներին, նվիրատուութեան, տուութեան արտադրութեան: Հիշատակվածներն յեն հան Հոգաներ Հայեր, ինչը ցույց է տալիս, որ երանք վաղուց էին բնակութեան հաստատել տարածաշրջանում, որինտե՛հ հիշյալ Լեւոնը, Կուրաբիլը, Արտազատը, 1275 թ. Լեւոնի վանքին նվիրարեութեան վերաբերող փաստաթղթի երեք վկաներից Աւանը եւ այլք:

Գարգ է, որ այս փաստաթղթերում տեղ են գտել Զմյուսնիայի ոչ բոլոր Հայերը: Հիշատակվածներն էլ միայնակ չէին կորոզ տարել: Երանք բնակվել են ընտանիքներով, ազգակոններով կազմելով մի փոքրիկ Հումայնք, որը բարեկարգիական Հարարեութեաններն յեն է եղել տեղի Հույն բնակչութեան հետ, վայելել երա զտաւուսթյունը, մասնակցել կարեւոր փաստաթղթերի կազմմանը: Հիշյալ փաստաթղթերում կարող են լինել նաեւ Հայազգի այլ անձանց անուններ, որոնց ազգանունները թարգմանվել են, գարձել Հումայն: Հայեր կարող են լինել նաեւ փաստաթղթերում բազմաթիւ Հիշատակվող Լեւոնը (Լեւոն Հայից բացի հանախ վկաների շարքում Լեւոն անունն է հիշատակվում), Գալիթը, Գեւորգը: 1284 թ. վանքի գնումներին վերաբերող փաստաթուղթը հիշատակում է նա շորս Հայերի մասին՝ չնչեղով, սակայն, երանց անունները:

Ստացվում է, որ Զմյուսնիայի Հայ Հումայնքը կազմավորվել է ոչ թէ ժԳ-ժԳ գարերում, այլ ափելի վաղ: Փաստաթղթերում տեղ գտած Հայիական մի շարք անձնանուններ վկայում են, որ Զմյուսնիայում ժԳ-ժԳ գարերում Հայերը կազմաճեցնել օւնին, մասնակցում էին տուութեան արտադրութեան, հեղինակութեան էին վայելում: Երանք ոչ թէ նորարաններ էին, այլ արդեն արմատներ ձգած ընտանիքներ: Բյուզանդական արխիվային գրավերագրերն առաջին անգամ թույլ են տալիս պատկերացում կազմել կայսրութեանում բնակվող ժողովուրդի Հասարակ Հայերի կենցաղի, գործունեութեան մասին:

Կարծում ենք, որ հիմնահարցը շարունակորար ուսումնասիրութեան կորելք օւնի, եւ բյուզանդական նոր արխիվային գրավերագրերի հետագա ուսումնասիրութեանը Զմյուսնիայի Հայ Հումայնքի կազմավորումը կարող է տանել էլ ափելի վաղ ժամանակաշրջան:

Աղցախի Տիգրանակերտում հայտնաբերված անտիկ խնցեղենի մյ խմբի մասին

Աղցախի Տիգրանակերտի Հնագիտական ուսումնասիրություն ընթացում մեզ բնորոշ մեջ ամենազանգվածայինը խնցեղորման արտադրանքն է, որի գերակշիռ մեծամասնությունը կազմում են խեչանմաները: Դրանք ներկայանում են կարասների, սարքեր շափերի կնուռների, կախանների, միտկանի, երկկանի և անկանի սափորների, քրեզանների, սափաշների, շուրթների սալքեր լուծամաներ անկապ թուսերի և այլ տեսակներով:

Անտիկ խեչեղենի բնորոշ խմբից են նաև Հնաաղբյուրի մեկերով և Հարգարանով աչքի ընկնող ծորակավոր անոթները, որանք սասրի ներկայացվում են գոտակազգեղով երեք տիպերի՝ ծորակավոր սափորներ, ծորակավոր կնուռներ և ծորակավոր թափաղաններ:

Մորակավոր սափորները մեծարանակաև և չափազորական տվյալներով զբեմն եռանկան են: Դրանցից աստիճան Հայտնաբերվել է 2010 թ. Տիգրանակերտ քաղաքից մոտ 1,5 կմ Հյուսիս-արևելք գտնվող անտիկ Արևելյան գամբարանապաշտի կարտասային թաղամասերից մեկի պեղումների ժամանակ¹ (նկ. 1, 2):

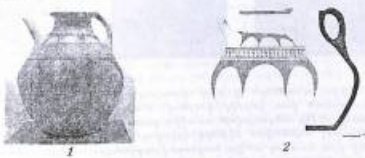
Սափորը Հարթ նստակի, գնդաձև (թույլ արտահայտված բրնձիկ) իրանով, գնայի պտակն աստիճանաբար նեղացող վզով, գուրս ձգվող թմբիկավոր շուրթով, ծորակով և ծորակի հսկողուսի կոչվում ամրացված միակ կանիթով անոթ է (բարձրությունը՝ 35 սմ, շուրթի արամպի՝ 12 սմ, Հատակի արամպի՝ 16,5 սմ), որի մակերեսը լավ կոկած է, փայլեցրած և գունազարդած:

Անոթի գեղարվեստական Հարգարանքը կազմում են բաց սփռայտ-գույն Հիմնաներից վրա ուղ կարմիր գույնով նկարված երեք Հորիզոնական դասերը: Մորակի Հիմքին Հաճառոր լայնությունը զբաղեցնող վերին գուտին կազմված է Հոմ ներկած կամարաշարից: Դրան Հաջորդում է կրկնակի գծերի մեջ ներառված, ուղղանկյալ գոտավորությամբ լեկնյալ

¹ Պեղումներն իրականացրել է Տիգրանակերտի արշավանների ղեկավար Հ. Պետրոսյանը: Հայտնում ենք նրան մեր կոմստապետությունը նյութը հրատարակման տրամադրելու համար:

գծերով կազմված հորինվածքը: Այդ գուռան հաջորդում է ծարակավոր ստվարի ամենալայն հատվածը գրանուրոց կամորակաբը:

Կարմիր ներկով է հարգալված շեփոցամեն շուրթի եզրը, իսկ ծարակն ու կտրվածքում օձայամեն թռնակը մեկավորված են շեղ ու հասկոց գծիկներով:

Քննված անոթի Հեռ Համարյա Եռյնական երկու անոթչափան սրի-
նակներ էլ Հայանի են Եանե Հազրուքի շրջանի Քարոցշուրթից (Նի-
զուլի) ու Մարասինքրոցից: Ցավոք, երկուսն էլ Հապրասիան կոտորե-
րից գուրս պատահական գտածոներ են: Առաջինը Հայտնաբերվել է Քա-
րոցշուրթ քաղաքի շրջակայքում, զինվորական ինժեներական աշխա-
տանքների արշավում (թարժրությունը՝ 34 սմ, շուրթի արամագիծը՝ 11
սմ, հատակինը՝ 16,5 սմ)¹ (նկ. 3): Հաջորդ սրինակը գտնվել է Մարաս-
ինքրի շրջանում (Հայտնաբերման կանխիկ վաճառքի և Հանգամանքները
հայանի չեն), պահվում է Մարասինքրի պատմա-եղիպագիտական թան-
գարանում (թարժրությունը՝ 26,5 սմ, շուրթի արամագիծը՝ 10,5 սմ, Հա-
տակինը՝ 16,5 սմ)² (նկ. 4, 5):

¹ Անոթը հայտնաբերել է Հազրուքի շրջանի Տոդ գյուղի քնակչի Անդրեյ Հայրյանը: Այն արժե գտնվում է Արցախի Հանրապետության Պատմական միջավայրի պահպանության պետական ձեռնարկում: ՊՈԱԿ-ի ֆոնդում: Հաստի շնորհակալա-
թյուն ենք շնորհում հեղափոխի Հակոբ Պետրոսյանին ու Լեդին Երանյանին ա-
նոթի լուսանկարները և դրա մասին տեղեկատվություն տրամադրելու համար:

² Անոթը պահվում է Մարասինքրի պատմա-եղիպագիտական թանգարանում: Շնոր-
հակալություն ենք հայտնում թանգարանի տնօրեն Մեղա Հաջրապետյանին և ֆո-
դային Մարինե Միլիպյանին: Գյուրթը հրատարակման համար տրամադրվել
ու աշակերտության համար:

3

4

5

երկու անոթներն էլ բաց սֆերայազույն քսուկով են պատված և ձևավորված վառ կարմիր գույնով: Քարաղբջուրի անոթի ծորակի և բռնակի միջև տեղադրված առաջին գոտին բաղկացած է Հորիզոնական գծերի մեջ ներառված սիթմիկ կրկնվող Հոմ քառակուսիներից և բաց ֆոնի վրա Հառվող անկյունագծերով ուղղանկյունիներից: Դրանից ներքև տեղիում է ուղղահայաց պարույրներից բաղկացած գոտին: Երրորդ կամարաչար գոտին կրկնում է արդրանակերտայանք՝ Հոմ ներկած կամարների վերջավորությամբ փոքր-ինչ ափսի մզուկով դեպի անոթի Հասակամերձ Հատվածը:

Մարտակերտի անոթը երկու Հորիզոնական գոտի ունի: Ընդ որում ծորակի և բռնակի միջև ընկած Հատվածն առաջին գոտում անոթի երկու կողմերում տարբեր Հորինվածք է կրում: Մի կողմում այն բաղկացած է գագաթները դեպ վեր ուղղած ցանցածածկ եռանկյունիներից, մյուսում Հորիզոնական զիրքով պատկերված, աչիձեռ աստեղյաքի երկու կողմում չեղ գծերով արված եղեւնազարդից: Դրանից ցած տեղադրված է այս անոթների ընտրոշ սեռով իրականացված կամարաչարը, որն այս օրինակի վրա առավել ընդհանրացված և պայմանական է ստացվել:

Եւրթի, ծորակի և բռնակի Հարդարման մտեղմամբ երկուսն էլ Համանման են արդրանակերտայան օրինակին:

Արցախյան օրինակներին մաս ամբողջական նմուշներ Հայտնի են ետև. Հայաստանի և Խորհրդային Հայաստանի այլ Հուշարձաններից. Կերենի, Սյունիքի նեոածար գյուղում պեղված զամբարանային խեցեղեն նյութի-

¹ Ա. Գճուճի, Կերենի քաղաքամերձություցների խաչմուտուկում մ.թ.ա. I հազարամյակի երկրորդ քառորդում, - Հայագիտության հարցեր, 2014, № 2, էջ 153-155:

րում¹, Կուրի աջափնյա կարասային թաղումներում եւ բնակատեղիներում Հայտնաբերված նյութերում²:

Տեղաբնակների Ամրացված եւ Անարկ առաջին թաղամասերի պեղումներով Հայտնաբերվել են նմանատիպ անոթների ամրոջխառոչ եւ բնկորային, ինչպե՛ս զարգարուն, սյնպե՛ս էլ անզորո՞ կարմրավարդագույն, բաց սփռայագույն եւ մուգ զարչկագույն մի քանի տասնյակ օրինակներ, ինչք խոսում է այն մասին, որ ծարակավոր անոթների այս տիպը նախընտրելի է եղել եւ առավել կիրառական:

Հայտնի են նաեւ մի քանի օրինակներ, որոնց գեղարվեստական շարժարանը հիմնական ծանրությունը կրում են Հենց ծարակները: Դրանք կենդանակերպ (խոյր, աչիք պատկերներով), ինչպե՛ս անայրա՝ ստիան, այնպե՛ս էլ սեւավորված մեւավորմամբ ծարակներն են (նկ. 7, 8):

Տեղաբնակների պեղումներով Հայտնաբերված բաց սփռայագույնից կարմրավարդագույն խեցանոթների ծարակների որոշ օրինակների վրա Հանդիպում ենք ձեւման եւ վերագրման եզանակով որված եղջյուրներ եւ կատուներ, պարույրաձեւ, փորագիր կեանքով զորդարված ծակապնեւ Հափելումներ եւ այլ զարդամասիվներ: Նաա Հաճախ զրանք այնքան սեւավորած են, որ վեր են ածվել զարդանախշի եւ չեն վերարտադրում որեւէ կենդանու պատկեր: Նման կերպով մեւավորումը պետք է չեղաներ անոթի ծրակիան բնույթ եւ հիմնականում անոթի պարունակությունը³:

Նմանորինակ Հարգարանով ծարակավոր անոթների զուգահեռները գտնում ենք Լուսն քեղքի թիվ 4 զամբարանից, Կարա-Թեփեր շինարարական երկրորդ շերտից Հայտնաբերված եւ մ.թ.ա. 2-Ա դդ. թվագրվող խեցեղենում, Կուրի աջափնյա զամբարանադաշտի կարասային թաղումների նյութերում⁴:

¹ O. Khikyan, *Synk During the Bronze and Iron Ages*, Yerev., 2002, p. 90, Pl. LXXXIX/8.

² К.В. Тревэр, *Очерки по истории и культуре Кавказской Албании*, 1959, с. 157-177, С. Кавказ, Албон күзніштинше погребений, Баку, 1960, с. 21, табл. VI-XI; Н.И. Рузев, *Художественная керамика Кавказской Албании* (IV в. до н.э. – I в. н.э.), Баку, 1964, с. 26-28, рис. 21, 63, 68; **Дж. Эшикян**, Раскопки керамики эллинистического периода в Азербайджана, – *Археология, этнография, фолклористика Кавказа*, Тбилиси 2010, с. 301-303, рис. 1-3.

³ **Исмаилов О.**, Раскопки долины Кара-Тепе в Мильской степи (1954-1958 гг.), – *МИА*, Баку, 1965, № 125, с. 218; **Кавказ С.**, указ. соч., с. 21.

⁴ С. Девеллон, *Лорн-Вера I*, Ер., 1981, с. 73, рис.31; **О. Исмаилов**, указ. соч., с. 218, рис. 21/5-8; С. Кавказ, указ. соч., с. 21, табл. VI/1, 2; табл. VII/5, 7.

Մորակալոր կճուճներ. Մորակալոր անոթների երկրորդ տիպին պատկանող օրինակներն ազնիվ լայնաբերան են, Հարթ ծառուկով, ցածրադիր, գեղամե իրանով, կորե վզով, Հիմնականում եռաթևերով (սյուսալամն) ծարակը զետեղված է պտակի Հիմքում, երբեմն մի ծայրով Հոդված է լինում անոթի շուրթին: Տեղադրանքներով Միջնաբերդի և Անտիկ առաջին թաղամասի պեղումներով Հայաստանի մեծ քաղաքները գույճի խեղանոթների երկրնակամե և Հարթ կորած ծորակներ, սրևեր, ամենայն Համանակառարժամեր պատկանում են ծորակալոր անոթների Հենց այս խմբին: Այս անոթների մեծ մեծք գերակայում ենք Մարտակերտի պատմա-երկրագիտական թանգարանում պահվող անբողջական ծորակալոր կճուճի (Նկ. 6) և Հայաստանի անտիկ այլ Հուշարձանների Համանուն հյուսիսի օրինակով: Մարտակերտի կնուճը կլորավուն, ուռուցիկ իրանով, լայնաբերան, գեղեցիկ գույք Հակված շուրթով անոթ է, որի թույլ արտաՀարավում եռաթևերով վերջավորությամբ ծորակի ամացված է անտիկապես գերջինիս շրթներին: Ազնվամե բունիք տեղադրված է ծարակի Հանդիպակաց կողմում, շուրթից իջնելով Հանգչում է անոթի լայնացող ուսերին: Անոթն անբողջությամբ պատված է բաց կործրավարգապաշն քաղկով, մակերեսը Համատարաչափ կկան և փայլեցված է (տարբերությամբ 18 սմ, շուրթի և Հասակի արամացիքը 12 սմ): Մորակալոր անոթների այս երկրորդ տիպը խիստ բնորոշ է Հայաստանի անտիկ գարաշրջանի Հուշարձաններին: Ընամտարկ ծորակալոր կնուճներ Հայաստանի մեծ Արմավիրում, Ագանում, Դիլիում և Սյունիքում¹, ինչպես նաև Հարևան երկրների Համաժամանակյա Հնագիտական հյուսիսում²:

Թաս-քրեղաններ. Երրորդ տիպը ներկայացնում է ծորակալոր թասերիցաններ, որի լավագույն անբողջական օրինակը Հայաստանից է Անտիկ քաղաքային առաջին թաղամասի 2014 թ. պեղումների մասնակ

¹ Խալանորդ Արցախի երկրագիտական թանգարան է հանձնվել 1976 թ., «Անթ դրոզի քնակի Սուրեն Պետրոսյանի կողմից: Անոթի հնագիտական կեճանքստը հարստի չէ: 2000 թ. այն մասնակալոր պահպանության է հանձնվել Մարտակերտի պատմա-երկրագիտական թանգարանին, որտեղ էլ պահվում է մինչև այսօր:

² Г.А. Тирацян, Култура древней Армении, VI в до н.э. - III н.э., Ер., 1988, табл. XXXVII/1; А. Асмиряну, Северо-восток Ереван и окрестности, Ер., 2010, с. 22, табл. 39, 65; Կ. Քոչարյան, Գլխիկ Անտիկ դարաշրջանում, Հնագիտական պեղումները Հայաստանում, - Տո. 22, Եր., 1991, էջ 43-44, տախտ. XV/2, XX/5, Xrdikyan O., op. cit., p. 59, 62, рп. XLII/19, XLV/17, 26.

³ С. Казан, Կառ. Եր., с. 21-24; Н. Рааen, Կառ. Եր., с. 26-28, рис. 20, 47, 49, 73, 81, 85; D. Yigitpaşa, Arkeolojik Veriler İçerisinde Doğu Anadolu Geç Demir Çağı (MÖ 6-4. Y.Y.) Çanak Çömleği, 2010, L. 49/17, 80/2.

6

7-8

9

Ծորակաձոր կեռուներն ու թաս-քրեղանները Հիմնականում կիրառվել են իրրեւ սկաթեւածաններով, իսկ շքեղ զեղարժեատակոն Հարդարանք ունեցող ծորակաձոր սափորներն, ամենայն հավանականութեամբ, եղել են սեղանի սպասք եւ կիրառվել խմիչք (գինի) մատուցելու համար: Թաղման համալիրներում գրանց արտադրի մշտականութունը նույնիսկ Հիմք է հանդիսացել, որպեսզի փորձեր արվեն՝ ծորակաձոր անոթները կոտցելու թաղման ձեւի հետ²:

Ձեւերի եւ Հարդարանքի թաղմազանութեամբ առանձնացող տեղերի խեղանոթների այս խումբը, կրելով արտադրի փոփոխություններ, շարունակել է կենցաղազարեի նաեւ միջնադարում, որն իր հերթին խստում է ծորակաձոր անոթների ձեւի կիրառության ժառանգականութեան մասին:

¹ А. Демурханян, 1968, с. 22.

² С. Казиев, 1968, с. 21.

րի ուշադրութիւնն ենք գործնում այդ երեւոյթի գրոյ... Մի լուսաւորում Քուրք կաննում է, լուսաւորում մաւով Քուրք մտոյ... Թեչոյն ընթերցողը տեսնում է սա մի բոլորովին նոր երեւոյթ ոչնոր է լինի մեր մահմանական ողջարեւութեան կեանքի մէջ: Յուսանք, որ այ Մէլիքովի յոննն առան գործը արժազանք կը գտնի նրա Համազասանների շրջանում, յուսանք, որ նրա լրագիրը առաջին քայլ կը լինի՝ մի անշարժ ասար եւրոպական ընդհանուր մարդկային լուսաւորութեան Հեռ մահոթացնելու եւ նրա ուղղութեան Հեռ Հաշտեցնելու Համարս¹:

Յարտիան գրաքննութեան պայմաններում Վէրքինչի-ն Հիմնական ուշադրութեանը գործնում էր մահմանականների շրջանում կրթութեան քարոզմանը, Քուրքերնն եւ ուսանողներն գրովոր լեզուների Հանրայնացմանը: Թեքթի գլխավոր նպատակը մեծամասամբ զեւեւս անգրագետ մտացոյ Քուրքբախտ Բնակչութեան շրջանում կրթութեան քարոզումն էր: Թեքթի գրքին թուր Համարներում կարմիր թիկն պեռ անցնում է այն միտքը, որ երկրամասի մահմանականները գտնվում են Հաստմտաց վիճակում, իսկ մուկանի Հոգեւորականութեանը մերժում է անհն տեսակ պատկար երաժանութեան:

Վէրքինչի Թեքթը փակվել է 1877 թ.: Մեզ Հասած ամբայների վերլուծութեանը ցույց է տալիս, որ Թեքթի փակման գործում վճարող պէն է կատարել նույն թվականին սկսված ուսումնական պատերազմը: Թեքթի Հիմնադիր եւ իմբացիր Հասան-բեկ Ջարգարին իր Հուշերում նշել է, որ ուսական իշխանութեանը ստորկանութեան գործակալների միջոցով տերեղուտ Հեանում էր իրեն, իսկ ցարական գրաքննութեանը շատ անցամ արջելում էր որոշ Հոգեւորների Հրատարակումը²: Վէրքինչի-ի 1877 թ. մի քանի Համարներում զետեղվել էին ինչ-ինչ լուրեր եւ անցանկայի Հոգեւորների՝ ընթացող ուսումնական պատերազմի մասին, որոնք էլ կարելուր ազդեցութեան են ունեցել Թեքթի փակման Համար³: Պատի նաև Հաշվի տանել, որ Վէրքինչի-ն լույս էր տեսնում Այսրկովկասի Քուրքերեքնով, որն օտմաներեն նման արարատաւ էր, բառապաշարով շատ մոտ այդ մասնակի Օսմանյան կայսրութեանում կրթական օտմաներենին: Համարներում մեծ անդ էր Հասակացված Օսմանյան կայսրութեան վերաբերյալ նյութերին: Ամերիկացի Քուրքբախտ Տ. Ալեքսանովսկին կարծում է, որ Վէրքինչի Թեքթը Համարում էր Օսմանյան

¹ Մշակ, հո 8, Թիֆլիս, 1875:

² Օկոց, 1875-1877 (Տաւ տոն), ս. 16.

³ Տե՛ս Օկոց, № 17, 1877, Օկոց, 1875-1877 (Տաւ տոն), ս. 372.

Քուրքբային և փաստացի Այսրիովկասի թյուրքոտոսների շրջանում ասարձում էր պրո-սամանյան արամացաբույսուներ, քուրզյական աշխատանք տանում:՝ Վերջինիս թերթի Համարները ուսումնասիրելիս կարելի է Համոզվել, որ խոսակցան գրանցում նշանակալի ակն էր Հասակացում Օսմանյան կայսրությանը, այնպես անցի ունեցող անցյալին: Օսմանյան պետությունը բացառապես չէր զգոթանում, սակայն Հասակացում կարելի է պնդել, որ վերջինիս ժողովուրդ Արևելյան Այսրիովկասի թյուրքաբնակների շրջանում Օսմանյան Քուրքբային ներկայացվում էր որպես կարեւորագույն մահմեդական պետություն: Այս փաստը բնականորեն չէր կարող զուր զուր ցարական իշխանությանը, Հասակացում 1877-1878 թթ. սուլթան-թուրքական պատերազմի պայմաններում:

Վերջինիս-ի ստորին Համարներում բազմաթիվ հիշատակումներ կան Հայերի մասին: Որոշ Հոգվածներ անբազմաթիվոր եզրերում են Հայերին և երանց նորամեծություններին, որոշներում էլ երանք ներկայացված են որպես անուղղակի զերակատարներ: Բնեկում 2 սարի պայտանում թերթի բոլոր 65 Համարները՝ եղանակահարմար են զտել գրանցում արձարձված Հայկական թեմատիկան բաժանել 3 մասի:

1. Հոգվածներ և նորություններ, որոնցում Հայերը ներկայացվում են որպես սրբնակի Հասարակություն:
2. Գարգաղյան նորություններ կոչվածում և Օսմանյան կայսրությունում բնակվող Հայերի կյանքից:
3. Նորություններ և Հոգվածներ, որոնցում Հայերն արժանանում են քննադատության, և որոնցում կարելի է նկատել Հայերի Հեռ աղապա մրցանկության և Հակամարտության որոշ գրանցումներ:

Առաջին և ամենաազդեցուն մասում Հասակացի Զարգարին և նրա գործընկերները Հայերին ներկայացնում են որպես սրբնակ և բարոյացում ընդարինակի Հայերի փորձը: Դրանցում ներկայացվում է կրթության և առաջադիմության քննադատներում երկրամասի մահմեդականների Հեռամեաց գիտելը, որոնց Հակագրվում են Հայերի բարձր մակարդակը և Հակագրությունները:

Օրինակ վերջինիս թերթի 1875 թ. ութերորդ Համարում կարգում ենք Վերջին ընդունելը, որ Թուրքի նահանգում 100 Հազար մարդ է բնակվում, գրանցից Հայերի թիվը 10 Հազարից ավելի չէ լինի: Ուստիները

¹ T. Sowiechowski, Russian Azerbaijan, 1905-1920: The shaping of a national identity in a Muslim community, Cambridge University press, 1983, p. 29.

կրանցից էլ թիչ են: Մեր նահանգում միայն 1 գրինապիտ կա, որտեղ ստորում է 500 ուսանող: Կրանցից 250-ը սուսներ են, 150-ը Հայ, 100-ը մահմեդական: Մեր զարդաներում ստորադները առտներ, Հայեր և այլ ազգերի ներկայացուցիչներ են: Մենք մահմեդականներս, գիտությունից փախչում ենք ինչպես գործառնությունից, նույնիսկ հովանափորի Հաշ-ֆին ստորել չենք ցանկանումք¹:

Քննքի 1876 թ. երկրորդ համարում Հետաքրքիր մանրամասներ են Հազարգյում Ղուրա քաղաքի Հայերի մասին. «Մեր Ղուրա քաղաքի Հայ Համայնքում ամեն խանք զործազրում են սեփական երիտաներին գիտությունն ու կրթությունը ծանոթացնելու համար, նաև ազգասերների երիտաներին են օգնում կրթվելու հարցում, որպեսզի թիկոզի առաջին զգալան առաջնացնեն գաղությունների առաջ: Ղուրայի գաղտնի միջ-վար դյուղում մի նոր զարդ են կառուցել և ուսուցիչ են վարձել, որ իրենց երիտաներին Հայերենով և սուսերենով կրթություն տա, քանի որ մահմեդականների մեջ ապրելով իրենց լեզուն չով չգիտեն: Ավելին, փող են Հավաքում նույն դյուղում գունավոլ իրենց նկիչեցին նորացնու համար: Դեկտեմբերի 26-ի երկդյան և հունվարի սկզբին Հայկական թատրոնի կազմակերպիչին և Հազիչյալ փող Հավաքիչին: Անկախ ինչո՞ւ մեր մահմեդականները ոչ միայն գիտություն և գրականություն չեն սիրում, այլև իրենց ազգասերներին չեն սպնում, այն ստորեան, որ պարտ գաղտնապետ Կազյակովսկին իր տեմնական միջոցներից փող է որամագրում մահմեդականներին, որպեսզի նրանք սովից չմահանան»²:

«Էթիքնի»-ի էջերում առանձնակի մեծ տեղ են զբաղեցնում Բաքվի Հայության մասին նորությունները: Դա պայմանավորված էր առաջին Հերթին նրանով, որ թյուրքաչեզու թերթի ինքը լույս էր տեսնում Բաք-վում: Անկախ կարևոր էր նաև այն հանգամանքը, որ Բաքվի Հայու-թյան մեծքում էր կուսակիցը Հսկայական կուսության, որն ոգտագործվում էր նաև Հայ երիտասարգության կրթության համար: «Էթիքնի»-ի 1875 թ. իններորդ և քսուներորդ համարների նորությունների բաժնում նշվում է. «Ապրիլի 28-ին Բաքվում Հայերը թատերական ներկայացում-ներ կազմակերպեցին, որպեսզի գրանից Հավաքված գումարով այս սարի գրինապիտ ավարտող աղքատ աշակերտներին ուղարկեն Պետերբուրգ՝ բարձրագույն կրթություն ստանալու»³:

¹ Թեկնի, № 8, 1875, Թեկնի, 1875-1877 (Մամ տուն), ս. 67.

² Թեկնի, № 2, 1876, Թեկնի, 1875-1877 (Մամ տուն), ս. 106-107.

³ Թեկնի, № 9, 1875, Թեկնի, 1875-1877 (Մամ տուն), ս. 154.

բացներ են բացում, սուիայն մեզ համար նման գաղթյաներ բացելը նպատակահարմար էլ, քանի որ մենք ոչ կրթված մարդիկ, ոչ էլ դասազրկեր ունենք: Այս պայմաններում մեզ՝ մահմեդականներին համար սահմանափակ է բացել առաջին արդի դպրոց, որտեղ ամեն գիտություն կլաստվանդ՞ի սուսերեն: Սուիայն այժ էլ, որ նման պարզ բացի, չօգտք է ձուռնա, որ ապագայում մեզ մաս էլ մարդիկ են լինելու եւ ամեն մի գիտություն զատափանդվելու է մեր մայրենի լեզվով: Մրանից էլ նեղով այժմ բացվող դպրոցներում մեր մայրենի լեզվի ուսուցանումը ոչ թե սահմանափակ է, այլ գերկարեւոր¹:

Որպես վերանշյայ թեմայի շարունակություն՝ «Էքիբնէյա»-ի Հոգվածագիրներից Ազգեր Գորանին 1876 թ. 24-րդ համարում Մոսկվայից գրում էր. «Այստեղ զարմանում են, որ Կովկասում 2 միլիոն մահմեդական կա, բայց չեն կարգանում նույնիսկ 1 թերթ պահել, իսկ մաս 1 միլիոն Հայերը 4 թերթ եւ 4 ամսագիր ունենա²: Նույն Գորանին 1877 թ. 11-րդ համարում բարի նախանձով եւ իր կրօնակից-ազգակիցներին ուղղված նախաարհեստով գրում էր. «Նայեք մեր Հարեան Հայերի կրթությանը: Կովկասի ամեն քաղաքում գիմնադրա եւ գաղթոցներ ունեն: Երևանում նույնիսկ տիպոգրաներ կան: Իսկ մենք գիտություն գաստվանդող մի դպրոց էլ չունենք: Այլ եղբայրներ, մի՛ մոռացեք, որ երեխաները ազդի Հուսյն են, եւ իմացի՛ք՝ երտապցի ժազմուրդը մի խոսք ունի. «Ապագայում ազգի բարտավոր կամ գժրախա լինելու պատեառք երեխաների լավ կամ վատ հեւով այրուքներ սովորելն է³»:

Շարունակելով Կովկասում ազգային գաղթոցների թեման՝ Հարկ է ներկայացնել նաեւ «Էքիբնէյա»-ի 1876 թ. 11-րդ համարում գեանդված Հեռուշյայ նորությունը, որը պատկերացում է տալիս նաեւ երկրամասում ցարսկան իշխանության ազգային եւ սուսոցման քաղաքականության մասին. «Կովկասի նահանգում գաղթոցների վերարդյայ պետությունը նոր կարգ է սահմանել: Իրա համաձայն ամեն գաղթոցում լինի այն պետության կողմից բացված, թե՛ մասնավոր, բացի Հիմնական սուսարհաներից պետք է նաեւ սուսերենը գաստվանդ՞ի: Ամեն գաղթոցում բացի տեսուչներից նաեւ առանձին պաշտոնյաներ պետք է հաստատվեն: Հայերի Հոգեւորականները, տեղեկանուղով նոր կարգի մասին, գիմեցին պարտե կատավարչին եւ նշեցին, որ իրենց եկեղեցիներին կից գաղթոցներում

¹ Թեւոց, № 19, 1876, Թեւոց, 1875-1877 (Tam matn), s. 216.

² Թեւոց, № 24, 1876, Թեւոց, 1875-1877 (Tam matn), s. 250.

³ Թեւոց, № 11, 1877, Թեւոց, 1875-1877 (Tam matn), s. 329.

միայն հոգևորականներ են ուսում ստանում, իսկ Հայ Հոգևորականի Համար սուսերեն իմանալ Հարկավոր է: Տգյալ դիմումը կառավարիչը գրական ընդունեց և գրա շնորհիվ վերոնշյալ կարգը փոփոխեց: Այսուհետ բոլոր զոչքոցներում պետք է սուսերենը գաւազանակցի և պաշտոնյաներ նշանակվեն, բացի Հայերի եկեղեցիներին և մահճակալանների մէջիցներին կից բացվող զոչքոցներին»:

«Էփեսի» թերթի 1877 թ. 3-րդ Համարում զետեղված իր Հոգւմունւմ Մամեղթազի Ալիզադե Երբօտերն պատասխանել է Արեւելյան Այտրիւմ-կոսում թյուրքալեզու գրականութեան Հիմնադիր Միւրա Թաթաւի Ախունզադի քննադատական Հոգւմունի, որում Ախունզադը ցօվ էր որտաւայանլ, թե մահճակալանները չեն Համարմբում և իրենց լեզվով չեն գրում ու կարգում: Մահճակալանների կրթական և լուսավորչական ցածր մակարդակն ու խնդիրները նշելուց Հետս Երբօտերն որպես գրական Համեմատութիւն առաջ է քաշել Հայերին. «Արանից մի քանի որտաւ Հայ Հոգևորականներին մէկը քարոզ կարգալեւ ժողովրդին Հորդուրէց, որ իրենց միութեանը արժող զումարն ավելացնելուց բացի նորից փող Հոգւմունի: Հենց նույն ժամին ժողովուրդը 1 500 ուսուցի Հոգւմունից և արկեց միութեանը: Անշուշտ, նման աշխատասեր ու Համարմբում աղբը որեցոր առաջադիմելու է»: Ուշագրաւ է, որ նույնիակ «Էփեսի» թերթի բաժանորդներին մեկը ժամանակին իրենց թերթն ու գրա գործելուսը Համեմատել է Հայկական թերթերի Հետ և նամակով դիմել է «Էփեսի»-ի խմբագրութեանը. «Մեր բաժանորդներին մեկը գրում է, թե պարտ է Հայկական թերթերի նման պատերազմական շրջանների պատկերները նկարեք և թերթի միջոցով ժողովրդին ցույց տվեք, որ բոլորը այն վայրերի պատկերները տեսնեն և տեղյակ լինեն:

Ճիշտ են աւում Հարատւութեան մեղ արջատութեան չկա: Ազգատւութեան մեղ որեւէ բան Հուսուլ չի լինի:

Հայեր ի՞նչ չունեն և մենք ի՞նչ ունենք: Մենք նույնիակ թերթը տպելու միջոցներ չենք գտնում, պատերազմական շրջանների պատկերը կամ մեքենաների նկարները ինչպե՞ս անենք:

Հայ մեր վիճակին, որ ուրիշներին չաւ ենք Հետ մնացել»:

Մեր ուսումնասիրութեան արդյունքում առանձնացված երկրորդ տիպի Հոգւմունները և նորութեանները երկայայտեւում են զրմպաներ

¹ Թիւնցի, № 11, 1876, Թիւնցի, 1875-1877 (Տաւ տաւն), ս. 156.

² Թիւնցի, № 3, 1877, Թիւնցի, 1875-1877 (Տաւ տաւն), ս. 270.

³ Թիւնցի, № 18, 1877, Թիւնցի, 1875-1877 (Տաւ տաւն), ս. 375.

1875-1877 թթ. Կովկասի և Արևմտյան Հայաստանի Հայերի սոցիալ-քաղաքական և մշակութային կյանքից: Քերթի Հիմնադիր Զարգարին Հանդիսացել է նաև 1873 թ. թյուրքերենով առաջին թատերական ներկայացումների նախաձեռնողը¹: Պատահական չէ, որ նա առանձնակի ուշադրություն էր դարձնում Հայկական թատրոնի գործունեությանը և այս հարցում ևս ընդգործնական Հայերին. «Քրիչխում Հայերն ու վրացիներն իրենց լեզուներով ծառայեա թատերական ներկայացումներ են կազմակերպել, սահայն թատրոնի նորմալ կառույց չունենին: Հիմա ցանկանում են փոշ Հավաքել և թատրոնի շենք Հիմնել»²:

«Էքրիչխո»-ն ակնաձայնով հաջորդում էր, որ Հայերը մշակութային միջոցառումների սպասարժում են կրթության համար Հանդուսեակություններ անելու համար. «Հուլիսի 26-ին Բարձի քաղաքային խորհրդում Հայերն իրենց լեզվով թատերական ներկայացում կազմակերպեցին, 300 ուսույթի Հավաքեցին և Հատկացրին սովորող երեխաներին»³:

Հայերի վերարթյալ և ընդհանրապես՝ առաջադիմական նորությունները ներկայացնելիս «Էքրիչխո»-ն մեծադեմ օգտվում էր Հայկական մամուլից: Ասեմանադակ նյութական միջոցներ ունեցող թյուրքալեզու վերքի համար Հայկական պարբերականները տեղեկատվության Հիմնական աղբյուր էին. «Քրիչխում անցած ամիս Հայերենով նորից յույս տեսնող «Փորձ ամսագիրը» նշում է, որ իրանում քրիստոնյա բողոքականների քարոզչիչները թյուրքերեն և Հայերեն լեզուներով քարոզում են, լայրացներ են Հիմնել և շատ մարդկանց դարձրել բողոքական: Օրինակ՝ Քավրիզում շատ Հայեր և մահմեդականներ, նույնիսկ մի քանի մուլաներ և սեյիդներ դարձել են բողոքական: Քանի որ բողոքականություն գլխավոր պայմաններից մեկը նղրայությունն է, ամեն նոր բողոքականին ընդունում են որպես իրենց եղբոր և Հնարավորության սահմաններում օգնում: Իսկ մեզ մա նղրայության զգացումը չկա և պարտաւս ենք իբր միս ուտել: Այդ իսկ պատճառով դարձանային այն չէ, որ որոշ մարդիկ դարձել են բողոքական, դարձանային այն է, որ միևնու հիմա մեղանում բողոքական դարձանները քիչ են»⁴:

«Մշակ»-ի Հոկտյանական ազդեցությունը երևում է նաև Զարգարիի Հիմնած Քերթի համարներում. «Վրացերեն յույս տեսնող «Գրանդուս

¹ Ա. Ա. Алтун, Азербайджанский театр за 100 лет, Баку, 1974, с. 3-4.

² Օկուց, № 2, 1876, Օկուց, 1875-1877 (Դամ մաու), ս. 108.

³ Օկուց, № 3, 1877, Օկուց, 1875-1877 (Դամ մաու), ս. 273.

⁴ Օկուց, № 15, 1876, Օկուց, 1875-1877 (Դամ մաու), ս. 194.

«Ասամբուլից Մշակ թերթին գրում են, որ այնպեղ լույս տեսնող Հայկական թերթերը գրել են Տրապիզոնի նահանգում Հայերի կոտորածների մասին, և պետությունը գրա համար 3 Հայկական թերթեր՝ Մեջմուշի Հափադին, Արարատ, Հայրենիք, փակել է, իսկ գրանց Հրատարակիչներին պետությունը փարկարեկելու համար մերթափառելով»:

Հիմնականում Մշակի տեղեկությունների վրա՝ «Էքսիբիտ»-ն 1877 թ. 17-րդ համարում ներկայացրել է Ռուսաստանի և Կովկասի Հայերի նախաձեռնությունները՝ ոգեցնելու և փրկելու Արեւմտյան Հայաստանի իրենց Հայրենակիցներին. «Մշակ թերթին Բաքվից գրում են, որ մեր քաղաքի Հայերը էջմիածնի Հայ պատրիարքին դիմում են Հզել, որպեսզի Հարզելի պատրիարքը Ռուսաստանի Հպատակ Հայերի անուկից կայսրին խնդրի, որ կայսրը Օսմանյան պետության կողմից իրականացվող բռնություններից պաշտպանելու համար ստանձնի Հայերի Հովանավորությունը՝ սլովոնների նկատմամբ Հանձն առած Հովանավորության նմանությամբ: Մշակ թերթին խնդրել են, որ դիմումը ապի և Հայերին Հայտեր գտանու, որպեսզի մյուս քաղաքների Հայերն էլ Հարզելի պատրիարքին Հանձնան գիծումներ ուղարկեն»:

«Օսմանյան պետությանից մեզ մոտ՝ Կովկաս փոխած 3 Հարզ Հայերի մասին գրում են, որ Հայերը երանց մի քանի որ էջմիածնում Հագուստ և սնունդ տալով պահել են: Այժմ Մշակ թերթը գրում է, որ Ղարաբաղի, Երևանի, Ղուբայի Հայ ունեւորները այլապե Հայերին երաշխավորել են, որ երանք կարող են իրենց Հոգևրում քնակվել, գրողվել Հոգազորությունը, երանցից մի քանի տարի տասանորդ չեն Հորկին»:

«Էքսիբիտ»-ի Հայերին վերաբերող նյութերի մեր առանձնացրած հրորդ մասը, որը ներառում է թերթի ոչ Հայանպաստ Հրատարակումները, լույս է տեսել 1876 թ. վերջից: 1876-1877 թթ. այս Հրատարակումներում կարելի է նշմարել նաև «Էքսիբիտ»-ի խորագրակազմի Հարտրերությունների վաթարացումը Հայկական «Մշակ»-ի և նրա պեկավար Գրիգոր Ամբուսու Հնա: Օրինակ 1876 թ. նոյեմբերի 20-ի համարում գեանդված է պատասխանը Մշակ թերթին ավելի վաղ տրած Հրատարակմանը, ըստ որի Գարակատանի Ռեշտ քաղաքում Հայերի զեմ Հալամանքներ են սկսվել. «Նամակ Ռեշտ քաղաքից: Նոյեմբերի 18: Սա պատասխան է թրիֆիսում

¹ Կույն տեղում էջ 240:

² Յիւնց, № 17, 1876, Յիւնց, 1875-1877 (Կոմ ռոտո), s. 371.

³ Կույն տեղում:

չկու Մշակ թերթը Թարգմանիչ և Հայերեն և ազգային: Մշակի անգրագարման ասում է. «Մ'զ է տեսել, որ մեր ժամանակներում կրթված ժառը ժողովրդին հորդորի մեկնել Մեքքա և ասրածի իսլամական միության գաղափարը, և արդյա՞նք իսլամական միությունը հնարավոր է: Այս անզ կրիսթ խոսելով այնուհետև ասում է. «Արդեն քանի զար է իսլամն իր շարժը կդած Հայ, զրացի և այլ ժողովուրդներին ուժով իսլամացրել է, և Հիմա զուք ցանկանում էք այդ ժողովուրդներին համախմբել իսլամական գաղիքի միջոցով: Ոչ, գերազարժեր մեզ մեր եղբայրներին, որոնց անցյալում լանի իսլամացրել էք, քանի որ մեր ժամանակները գիտության ժամանակներ են, խի մեկ ունեկ գիտություն և կարող են կրթել: Տի՛ք մեզ մեր ասրածիները, որոնք անցյալում եղանկ էք ուժով, և զրանից հետո գնացեք իսլամական միությունը Հիմներ այնուից, որտեղ իսլամն ասաշացի է և փորձեք միավորել մեղոյական ցեղը»: Այս պարուն Արծրուհի, ճիշտ էք, որ Հիմա գիտության ժամանակներ են, և ներկա վիճակում Հայերը մեղից շատ են մզանում գիտությանը, սակայն արգեն քանի զար է՝ մեկ Հայերի հետ Հարեանություն ենք ունում, Հիմա մեզ Համար ամոթ չէ՛, որ մեր միջև թշնամանք էք գցում: Եսուիքն կարինք Հանուն զրեմի չի խայթում»: Այս առկրում կարելի է նշմարել նաև «Էքիեյի»-ի էջերում պատերազմիցի քարոզը, և Հայ ժառգորականության մեջ այդ գաղափարախոսությունից թիսոյ վտանգի գիտակցումն ու զրա հանգիսց քայասական վերաբերմունքը:

Այն փաստը, որ թերթում Հայերի նկատմամբ քայասական հրապարակումները սկսվել են 1876 թ. վերջում, նաև հրապարակումների վերաբերվելը Օսմանյան Հայերին, թույլ է առլիս պեզելու, որ ամյայ քայասական երանգավորմամբ հրապարակումների զրգապատանառը եղել են ուսումնարանի վասթարացոյ Հարաբերությունները և ժառայն պատերազմը: Թարգարին չի կարող քայասահայ արտահայտել իր Համահրանը կրոնակից Օսմանյան կայսրության նկատմամբ, քանի որ «Էքիեյի»-ի հրատարակությունն անմիջապես կկատեցվեր ցարական գրաքննության կողմից: Այնուամենայնիվ, Եսուիքն գրաքննությունն անցած և ազգայրման որը նորություններում և Հողվածներում զգալիում է ամյայ Համահրանին ու նաև գրանով պայմանագործում հակահայական արամագրությունների արտակի անը: Ի վերջո, չպետք է մոռանալ, որ 1877 թ. թերթի փակման պատճառներից մեկը եղել է ուսումնարանի պատերազմի վերաբերյալ անցանկալի շուրերի գետեզումը: Այսպես՝

¹ Օկուց, № 4, 1877, Օկուց, 1875-1877 (Դամ ուսում), ս. 276.

ները եզակի ազդու էն՝ 1870-ական թվականներին Արևելյան Այսր-կովկասի թյուրքախոս մահմեդականների և Հայերի փոխհարաբերու-թյունների վերաբերյալ պատկերացում կազմելու համար: Վերջինչի-թ յուրթերի վերլուծութայունը թույլ է ապիտ եզրակացնել, որ զրտեց մեծ մասը Հայերին ներկայացնում է զրտեան յույսի ներքո, կամ գտնե Հայ-երի գործունեութայուն անգրագտունում է շեղոյ զիրցերից: Դա պայմա-նավորում էր մի քանի հանգամանքներով: Նախեաաաջ երկու մտղո-վուրդները գտնվում էին Ռուսական կայսրութայուն կազմում և ի տար-րերութայուն նախորդ՝ պարսկական տիրապետութայուն, ցարական իշխա-նութայուններն այս մամանակաշրջանում գտնես վարում էին այնպիսի քաղաքականութայուն, որը քացաաում էր Հայերի և մահմեդական թյուրք-ախոսների հակամարտութայունը: Սակայն մեր կործիքով ամենակարե-ւոր հանգամանքն այն էր, որ թյուրքախոս Հանրույթն ի տարրերութայուն Հայերի, որպես էթնոս վերջնականապես մեաավորվում էլինելով, գտնես սեփական պեանկանութայուն և իր ապագա Հարավոյր պեանկան տրեա-լի համակնութայուններն ու անաշականը չուներ: էթնոկայացման այս մա-մանակահատվածում Հայերը զիտարիվում էին ամելի շատ որպես ընդ-տրինական աաարկա, որոշ գեպքերում նաև մրցակից, որին պեաք էր Հտունել, հավասարվել: Սրան զուգաշեո՝ Վերջինչի-թ թերթում Հայերի նկատմամբ որոշ անբարյացակամ հրապարակումները ուրվաղծում էին այն աղաղա հակասութայունները, որոնք թյուրքախոսների էթնոկայաց-մանը՝ էթնահամախմբմանը զուգաշեո, տարիների ընթացքում Հտունես-նալով և գեա ցարական քաղաքականութայունն իրազործողների կազմից բորբորվելով 3 տասնամյակ տեց Հտակ սրտացուվելու էին Հայ-թաթա-րական զինված բախումներում:

Սոթքը ԺԸ-ի դարերում: Քրիստոնեական մշակութային լանդշաֆտը և նստակյաց դարձած Կովկասի մահմեդականները

Վերջին տարիներին Գեղարքունիքի մարզի Սոթք գյուղում իրականացվող հնագիտական հետազոտությունների¹ ուղեկցված են եսևս ութ բյուրացիական ուսումնասիրություններով՝ ամրոջ՝ Մարտիկոս Համարկեղուցունիի արդյունքում ի հայտ եկած ամյակների պատմական համարները²: Այդ ուսումնասիրությունները վեր են հանում հետաքրքիր փաստեր վերջին երկու հարյուրամյակում գյուղի մոզմոզագրական պատկերի, մշակութային լանդշաֆտի կրած փոփոխությունների և ներկայիս բնակիչների թնիկության հետ կապված հարցերի վերաբերյալ:

Պատմա-աշխարհագրական նկարագիրը ԺԸ-ի դր.

Սոթք գյուղը գտնվում է Գեղարքունիքի մարզի Հարավ-արևելքում լեռնանցքով Արցախ մտնող աղջամադրական ճանապարհին: Երբեք Զորքեր լեռնանցքում, Սոտիա տեղի հանքավայրը և այստեղով տարանցիկ ճանապարհը կախարհիչ են բնակավայրի տարածաշրջանային քաղաքական և մշակութային կենտրոն լինելու հանգամանքը հին և միջին դարերում³:

Վերջին երեք դարերում, ելնելով տարածաշրջանային աշխարհագրական զարգացումներից, Սոթքում անդի են ունենել վարչա-քաղաքական բազմաթիվ փոփոխություններ և գրեթե՞ դադարեցրված մոզմոզագրական սեղանաբեր:

¹ Սոթքի տարածաշրջանում, սկսած 2010 թ., հետազոտություններ է իրականացնում ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աջակցությամբ՝ պ.գ.թ. Արշակունյացի ջեկավարությամբ: Արշակունյացի կազմում շնորհիվ են հնագիտության Մ. Ամիրյանը, Հ. Դամիկյանը, Հ. Վանդանը, Հ. Կավկասը, մարտիկոս Հ. Մամուրյանը և հնարարական Ռ. Հովսեփյանը:

² Հմմ. Ա. Գրիգորյան, Կործանյա տարածաշրջանի Սոթքից. – Էլմիանին, 2017, № 1, էջ 121-134: Ա. Գեղարքունի, Սոթքի տարածաշրջանի անտիկ և միջնադարյան հուշարձանները. – Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 2, Հասցիտու, Մարտիկոսյանական և հնագիտական հետազոտություններ 2, Սոթք, 2017, էջ 249-263:

³ Հմմ. Հ. Ռոմանյան, Սյունիքը IX-X դարերում, եր., 1958, էջ 245:

ՔԸ գ. սկզբին միաստոր, Հայաստանի Սոֆթ ավանը, որ միջնադարյան սկզբնադարյուններում հիշատակվում է «քաղաքադյուղ» ձևով, շարունակում էր կրել Սեւանի Հարավ-արևելյան ավազանի վարչա-քաղաքական կենտրոնի տիրույթը: ՔՁ գարից Սոֆթում իշխող Մելիք-Շահնազարյանները տարածաշրջանի առաջատար մելիքական սունձն էին: զե-Փահյան իրավիճակը Հասառավեց նաև իրավարանորեն, երբ 1606 թ. տարածաշրջանն այցելեց Պարսից շահ Աբաս Ա-ն և Հատուկ հրովարտակով նրանց Հայաստանից «Արարատյան մելիքների գահերեցս»: Մելիք-Շահնազարյանները սերում էին Դախյան իշխանապետից և ուզիչ ժողովուրդից էին Համարվում զամասի Հնազույն անբեր Մամուկանցի տարարական սուն: Լզորացած Մելիք-Շահնազարյանները 17-րդ գ. սկզբին նոր Հոգևր մեռք բերեցին նաև Գանձակի կողմերում և Արցախում հիմք գնեցով Ոսկանապատի և Արանազայի մելիքական աներին:

Սոֆթի ճաղովըզազրական պատերը կարուկ փոխեց ՔԸ գ. կեսերին, երբ պարսիկա-թուրքական և կովկասյան քոչվոր ցեղերի անընդհատ աղաղակալուծությունների հետևանքով թուլացան Սեւանի ավազանի և Հյուսիսային Արցախի մելիքական աները, զանգվածային զարմայ արտագաղթը, և տարածաշրջանի բնակավայրերը սկսեցին պարզվել բնիկ Հայ բնակչությանը: Անկախական ձգտումների և սուլտանի Հայացքների պատճառով, փորձելով խուսափել սուլտանյան բանակների պամբռն ապստամբություններից, մելիքները տեղափոխվում էին սուլտանի տիրույթներից: Սոֆթի ավազանը առավել աղաղակով շրջաններ:

ՔԸ գ. կեսերին տարածաշրջանը, փաստորեն ազատ էր տափաստանարեան քոչվոր ցեղերի Համար, որոնք անընդհատ աղաղակալուծների մեջ էին. երկրամասի լայնամասի արտավայրերը վրանարեան անասնապահների Համար վերածվել էին անասնադեղի: Սննդովըզում է, սակայն, որ նախքան խաչնարան ցեղերի Սոֆթ ներթափանցումը, գյուղում կամ շրջակայքում գեա կար թեկուզ սակավաթիվ Հայ բնակչություն: Դրա ապացույցն է Սոֆթ տեղանվան ազավազված օգտագործումը «Ջութ» մե-

¹ Հժժ. Հ. Մ. Զամյանց, Հայոց պատմություն (սկզբից մինչև 1784 թուականը), հտ. 6, էր., 1984, էջ 554-555:

² Հժժ. Ա. Տ. Մրեմյան, Հայաստանը քաղ-Արարատյան-ի (Փորձ VII դարի ճակատակալ ընդունելի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական միջոց վրա), էր., 1963, էջ 80:

³ Մանթաճանի տե՛ս Մ. Կարապետյան, Հյուսիսային Արցախ, էր., 2004, էջ 406-416: Ա. Մաղալյան, Արցախի մելիքությունները և մելիքական սուններ XVII-XIX դդ., էր., 2007, էջ 158-161:

⁴ Հժժ. Ա. Ս., Հայոց պատմություն, հտ. 3, էր., 1946, էջ 899:

Սոթքում Հաստատված մահանդուկան բնակչությունը, Հավանորեն, միաստորը չի եղել, այլ կազմված էր թուրքախոս և քրդախոս ասորեր ցեղախմբերից, որոնք մահանդակության ասորեր՝ չիս և սուրի ուղղությունների Հեռուստրոկներ էին: ԺԹ-ի զգ. Հեռուստրոկները և ցարական մարդահամարների արդյունքների վիճակագիրները գյուղի բնակչության էթնիկ կազմը Հիշատակելիս նշում են թուրքեր կամ քրդեր, երբևէ՝ թաթարներ՝: Ի զ. վերջերին Սոթքի բնակչությանը պարտադրվեց ասորերի նանական ինքնություն:

Հուշարձանների պահպանության խնդիրը Սոթք գյուղում

Հնագիտական պեղումները, վերգեանյա և արքայաբազիլական ուսումնասիրությունները ցույց են ապրիս, որ գյուղը ԺՀ դ. սկզբին ուներ անկազն երկու գերեզմանատուն, եռանավ-բազիլիկ եկեղեցի և լեռանցք ձևով ձևապարհի՞ կայան-բարավանատուն²: Ենթադրվում է, որ գյուղում պիտի լինեք նաև մեկից ևս ասորերը՝ Գոթյանների³ և Մելիք-Նահապարյանների ժամանակներում կառուցված⁴: Գյուղաբազարի բնակելի աների կիսաքարեղ ավերակները տեսանելի էին գնո ԺԹ դարի կեսերին⁵:

Գյուղի կենտրոնում, գեանես խորհրդային իշխանության վերջին ասորիներին մասնակի նորոգված վիճակում⁶, կանգուն է Սուրբ Աստվա-

¹ Չ. Կորկուտյան, Երեբոսայի Հայաստանի բնակչությունը վերջին հարյուրամյակում (1831-1933), Յերեվան, 1932, էջ 26, 110:

² Խորհրդային տարիներին որպես պահպան օգտագործված և այժմ գրեթե ավերված Սոթքի քարավանատան մասին համանական մեր զեկուցումը տե՛ս Ա. Գոթկորյան, Նոր հետազոտություններ Սոթքում և Զառեցի կայան-քարավանատան տեղադրության խնդիրը. - «Հայաստանը և Արևելյան Խորհրդային Սոցիալիստիկական Կարգապահություն», Միջազգային գիտամեթոդ, Զեկուցումներ և զեկուցումների դրույթներ, Եր., 2016, էջ 66-71:

³ Գոթյան իշխանական տան ժառին առավել մանրամասն տե՛ս Կարապետ Նազ, Նիսքեր հույ մեկնության մասին, Նախնանք և Մելիք Ծաննազարեանք, պր. Բ, Կաղարքազալան - Ա. Էջմիածին, 1914, էջ 97-172:

⁴ Հմմ. Ա. Ղուկաս, Արցախի և յունիքի մեղիքական ասորաբանները, Եր., 2001, էջ 6:
⁵ Ս. Զալաչևան, Մանասարեղեղություն ի Մեծ Հայաստան, մաս Բ, Թիֆլիս, 1858, էջ 112: Ս. Հալկունի, Մեղիքացական ակնարկներ, Եր., 2010, էջ 74:

⁶ Եկեղեցու 1920-1980-ական թթ. նորոգումների, պահպանության վիճակի մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Քալանթար, Հայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտե, Երևան, 1931, 15 էջ: Ա. Մաթգոյան, Է. Հովսեփյան, Մ. Մառտիրոսյան, Դարերից ժառանգվածը՝ դարերի համար: Փաստաթղթեր Սովետական Հայաստանում պատմության և կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության պատմությունից: 1921-1941 թթ., - ԲՀԱ, 1982, 3 (64), էջ 89-112: Վ. Հաթարյունյան, Ազգանվեր քանգների համարվումարը, Եր., 1999, էջ 25, 89:

ընկերության բացակայության, կրօնական և էթնիկական արբերությանը և նրանց հակառակ ճակատության հուշարձանների նկատմամբ անդի մահճակալական բնակիչների կողմից գրանցված հակակրօնքի՝ և հուշարձանների պահպանությունն իրականացնող պետական պատկան մարմինների անգործություն:

Սորքի հայ բնակչության վերադարձը

1988 թ., հայ-ազրբեջանական լարված հարաբերություններով պայմանավորված, Սոթք գյուղից հեռացան մահճակալական բնակիչները¹: Նույն ժամանակամիջոցում կազմակերպվեց Խորհրդային Ազրբեջանի Ծանկարի շրջանի Ջուռնարազ (Նախկին Ոսկանապատ), Մրբղի, Եահուսյանի շրջանի Էրբիջ գյուղերից բնագաղթած փախստականների անդարաշխուհը Սոթքում²: Հետագայում գյուղում հաստատվեցին ետև Խորհրդային Հայաստանի այլ բնակավայրերից եկած բնակիչներ:

Ազգաբնակչությանը քննությունն ի հայտ բերեց մոտացված, բայց հեռաբերք մի իրողություն: Պարզվեց, որ Սոթք գյուղում գերաբնակեցված «փախստականները» իրականում Մելիք-Եահուսյան իշխանական տան Ոսկանապատի մելիքական տուններից ուղիղ ժառանգներն են³, սակայն իտրերդային իշխանության՝ ազգային ինքնազատագրության համահարթեցման տասնամյակների ընթացքում կորցրել են իրենց պատմական հիշողությունը և միայն պատահականությամբ (կամ զույգ՝ արյան կոնչով) հրկրորդ կյանք տվել շուրջ 3 գյուղ օտարներից հանձնած հայրենի Սոթք գյուղին:

¹ Հմմ. Մ. Սմբատյանց, Ելվ. աշխ., Վաղարշապատ, 1985, էջ 609, 622, 626: Նշելի է, որ Սորքի տարածաշրջանի թուրքախոս բնակչությունը խորհրդային տարիներին ծնող և քերտ աղբյուրամասկան ինքնություն և հավակնություններ՝ Սորքի տարածաշրջանի պատմության և անցյալի ժախտյոթ մկատում: Հմմ. Ս. Կարապետյան, Հայկական պատմական հուշարձանների վիճակը Հայաստանի Քարտանկ կրկններում, - «Վասն հայության» շաբաթաթերթ, 23 ապրիլ, 2002, էջ 9-12: Լ. Պետրոսյան, Մշակութային էքստիղն Արցախում (ժախտյոթն ժառանգության բնագործարար մեխանիզմներ), «Պատմ», 2010, 4 (47-58), էջ 137-149: Լ. Կիրակոսյան, Մշակութային եղեռն (Արցախի ժախտյոթապետական հուշարձանների օրինակով), - «Հայաստանի պատմության հարցեր» հանդես, 1, նր., 2014, էջ 107-119:

² Սորքից հեռացած ժամանակակից վերաբնակիչները Հյուսիսային Արցախի Ազատ գյուղում, որը վերանվանվեց Նոր Ջող: Սորքում ծնված շատ մանուկականներ հետագայում մեծ հաջողությունների են հասել Արցախի Հանրապետության գիտության, քաղաքականության և ուսումնական բնագավառներում:

³ Նկտ ցարական օրենքի Ջող անվանափոխված գյուղը 1991 թ. վերանվանվեց Սորք:
⁴ Ուղևճապատ և Մրբղի գյուղերում Սորքի Մելիք-Եահուսյանների հաստատվելու մասին մանրամասն տե՛ս Ե. Լալայան, Գանձակի գաղտն, Խո. Ա. Թրփիխ, 1900, էջ 10, 58-59: Ս. Կարապետյան, Հյուսիսային Արցախ, նր., 2004թ., էջ 406-407:

Հայ ազնվական կանանց նվիրատվական գործունեության ընդհանուր նկարագիրը ԺԱ-ԺԳ դարերում

Միջնադարյան Հայաստանում հոգևոր և մշակութային նշանակություն ունեցող շինությունների կառուցման, գրանց շտալլ նվիրատվություններ կատարելու, Հովանավարելու, Հարկերից ազատելու գործին իրենց նպաստն են բերել Հայոց ազնվազարմ գասի տիկնայք:

Նեղոս առակա Հարցոբը մեզանում Հատուկ քննության նյութ չեն դարձել: Գրանցից մի քանիսը ներկայացվել են ընդհանուր քնույթ կրոնականության տեսանկյուններից նվիրված աշխատություններում: Ներկայացվող թեմայի ժամանակաշրջանի շրջանակներն ընդգրկում են ԺԱ-ԺԳ դարերը: Սկզբնադարյանների ժառանգած նյութերը Հայ մասնակցությունների երկիրն են ու վիճակը արձանագրությունների ավյալները:

Նվիրատվությունների վերաբերյալ աղբյուրաբանական գիտությունների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս պատկերացում կազմել նվիրատուի դրազեցրած Հասարակական դրբի, սոցիալական վիճակի, նվիրատվության, գրանցի աստիճանի նկատմամբ, սեփականության անորոշման իրավունքի, ինչպես նաև նվիրատվության անակի, բունակի, նպատակի և մի շարք այլ հարցերի վերաբերյալ:

ԺԱ-ԺԳ դդ. Հայ ազնվական գասի կանանց նվիրատվական գործունեությունը պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու փուլերի, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր բնորոշ գծերը:

1. ԺԱ-ԺԲ դդ. նվիրատուները Հիմնականում ազնվական գասի տիկնայք էին՝ Հայոց թագուհիներ և իշխանուհիներ:

2. ԺԳ դ. նկատվում է նվիրատուների սոցիալական գասի փոփոխություն: Նվիրատուների զերում Հանգեա են գալիս նաև նոր ազնվական ծագում ունեցող մեծահարուստների տիկնայք:

Միջնադարյան իրավունքի ավանգուսթները, որոնք արտահայտված են վիճակի արձանագրություններում, փաստում են, որ Հայոց ազնվազարմ գասի տիկնայք ունեցել են շարժական և անշարժ սեփականության իրավունք:

Անշարժ սեփականության մաս են կազմել մշակովի և անմշակ հողատարածքները, գյուղերը, այգիները, պարտեզները, կուզպուկները,

տները եւ ունեցւածքի այլ տեսակներ: Ազնիական գասի կանանց ունեց-
ւածքի ժառ են կազմել նաեւ Սուրբ գրքերը, Թանկարժեք գարգերն ու
սպասքը, գրամական միջոցները եւ այլ իրեր: Անփականությունը մեռք
էր բերելով ինչպէս Հայրական գծով իրրեւ ժառանգություն կամ օմրա-
տչութեւն էլ՝ Հայոց Թագաւորները կամ իշխաններն իրենք էին Հաճախ
անշարժ եւ շարժական գույք նվիրում իրենց անկեանց: Երբեմն Հանդի-
պում ենք նաեւ սեփականության մեռերման ինքնուրույն դեպքերի:

ԺԳ դարում նվիրատուների սոցիալական գոտի փոփոխությանից
զատ, փոխվում են նաեւ սեփականության մեռերման եղանակները: Ե-
րեւան եկած նոր մեծահարուստները շարժական եւ անշարժ սեփականու-
թյուն մեռք էին բերում Հիմնականում առեւտրից եւ արհեստագործու-
թյունից ստացվող գրամական միջոցների Հաշվին:

Նվիրատուական գործունեության պայմանական երկու փուլերում
նվիրատուության տեսակի եւ նպատակի էական փոփոխություններ չեն
նկատվում: Բոլոր ժամանակներում Հայ կանայք նվիրատուություններ
կատարել են քրիստոնեական Հովատքից ելնելով, մերձագործների այս-
պէս կոչված շարեւշատությանն՝ կամ հիշատակի Համար: Թերեւս, անցին
է նշել նաեւ կանայքի փաստաբության մասին, ինչը երբեմն շեշտվում էր
նաեւ նվիրատուութունների միջոցով:

Այսուհանդերձ, ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում նվիրա-
տություններին Հիմնական նպատակը սեփականության ապահովումն էր
անմեռնմահելության իմունիտետով եւ սպաշարելության իրավունքով:

Հավելյալ մանրամասներ Չերակլ Բ կայսեր բանակի 623-625 թթ.
Հայաստանով երթուղու վերաբերյալ

Այս աշխատանքում վերաքննարկվում է բյուզանդագիտության մեջ ավելի քան հարյուրամյա ուսումնասիրության Հետադեմ ունեցող պատմական մի իրադարձություն, որի այսքան տեսական վերակառուցման ընթացքում ի հայտ են եկել մի քանի կարևոր տարրեր/թրեքտներ: Որքանիչ և՛ վերջին որինակ կարելի է ելնել Սերիոսի ակադեմիկոս Քարգանուսի պատմաճշգրտական Ջ. Հովարդ-Ջոնսթոնի և ուսու-ֆրանսիացի բյուզանդագետ Կ. Ճուկերմանի միջև բանավեճն այն հարցի շուրջ, թե որքան է մեծել Հերակլ Բ-ի 30.000-անոց բանակը 624-625 թթ. մոտեցմանը Հայաստանով Հերակլի բանակի երկուսուսու աշխարհագրական և ժամանակագրական ժանրամասների հարցում: Սա ստիպեց նորից անդամաճարմար է կազմակերպել ըստ Հ. Մանանդյանի մշակած քարտեզների՝ գույքահարթը ներկայացնելով նաև Հերակլի երթուղուն առնչվող այն տեղեկությունները, որոնք առկա են գրապատմագրական վերականգնման հիմք դարձած Թեոփանես Խոստապանոսի, Սերիոսի, Թովմա Արծրունու, Մովսես Դախուստացու (կազմած վանդի, Սերիոսի, Թովմա Արծրունու, Մովսես Դախուստացու (կազմած վանդի, Մոզանիստացու)¹ երկերում, թայց Հաներադի առևտրով են որդես առևտրականի կամ առաջում:

623 թ. գարնանը՝ բյուզանդական բանակի Հայաստան մուտքի երթուղու վերաբերյալ կարելի է առաջարկել Հեռուսայ գիտությունների ակադեմիայի կողմից կազմակերպված Հ. Մանանդյանի 135 էջի քարտեզին²:

¹ J. Howard-Johnston, *Heracles' Persian Campaigns and the Revival of the East Roman Empire, 622-630*, *War in History* 6, 1999, p. 17-19; K. Zuckerman, *Heracles in 625*, - *REB*, № 60, 2002, p. 189-197.

² Հաս Ալ. Հակոբյանի՝ վերջինիս աղբյուրը է՝ տարի 20-ական թթ. աշխարհից գրված Ամանուս Կողանկատվացու երկը էր (Ա. Ճուկերման, Սերիոսի Պատմության ճանաչման Կողանկատվացու երկից և Ջուարթուցի տամարի կառուցման մասին զեյլից, - *Ստամբուլական ինդիկա և Ջուարթուցի տամարի կառուցման մասին զեյլից*, - ՀԱ, ԵԺԹ տարի, Վրեմենա-Եր., 2005, ս. 213-270):

³ Արտակ ժամանակագրական Քարգանի թիմում ենք ընդունում N.H. Baynes, *The Age of the Avar Empire*, - *BZ*, XXI (1912), p. 110-115, 117-119.

⁴ H.A. Манандян, *Маршруты персидских походов императора Ираклия*, - *BB*, XXVIII (1950), с. 135.

Արքիպանքի լուսանցքով նախադարձի ընտրությունը հարցադատ է մտւում, քանի որ Ա) Հերկիխոսի թիրախը Դվինն էր, ուստի պետք է պատահաբանօրէն, թե ինչու էր նա չեղձում զկաթի հյուսիս; Բ) այն փաստը, որ 590 թ. պարսկա-բյուզանդական սահմանի անհաշիչ պաշտպանությունից հետո բյուզանդացիները 602-609 թթ. եւ 613 թ. Փիլիպիկոսի նահանջի նախադարձը հենց այս հյուսիսային երթուղին էր, չի բացառւում, որ 623 թ. որեւէ դիտողութեան շահագրգիռ Հերակլը կարող էր շարժվել Արաքսի հովտով մինչեւ Արուսեան եւ գետանցել այն Բազարանի մաս, կամ Կազգովանից անցնել Արաքսի աջ ափը եւ ոչ թանկած չընթանալ մինչեւ Դվին: Նրա որոշումները զրո ազգոյ զլնաւոր զորքունը պիտի լինէր հսկա բանակը ժամ առ ժամ Ասորպատական մացնելու եւ Խսրոփին իր անասոյին մայրաքաղաքում գրոհելու սաղմագարական մտահոգացումը: Միակ ուղիղ հաղորդումը, որը վկայում է Սասաղ - Բազարան - Արասեան պատմական նախադարձի ուղտին, Քովմա Արմուռուտինն է (զլ. Բ.գ), իսկ մասնագետների կարծիքով վերջինս գրել է իր երկը Սիրիոսի ավելի ամբողջական մեռադրի հիման վրա: Որեւէ այլ հաղորդում ազբյութներում չուենեք, ինչո՞ւ այս հարցը վերջնականապէս կլուծվի:

Ավելի կարեւոր է, թե որքան խորն է գնդի հայտով առաջացել բյուզանդական բանակը 623 թ. ամռանն ու աշնանը: Մասնագետներն որդեն նկատել են, որ 610-ականների երկրորդ կեսին Սասանեան բանակի զործողութեաններում սաղմագական պարսկաութեանը սկսեց փոխակերպվել տարածքի սաղմագական ոչ միայն Ասորիքում եւ Եգիպտոսում, այլեւ Փոքր Ասիայի խորքում Բյուքանդայում: Այս դիտարկմանը կարելի է ավելացնել, որ Թեոփանեսի նկարագրութեանը հասակ պատկերացում է տայիս Հերակլի հիմնավոր մտադրութեան մասին՝ կործանելու իր անակնկալ հարձակման թիրախում հայտնված Ասորպատականը որպէս Սասանեան զորքի համայնական հիմնական շրջան: Չհասցնելով Դաննուկի կամ Թերեքմանի (Քախա-է-Սողեյման) ամասոյին պաշտպան չըջարկակն Խսրոփին (ով, անշուշտ, շարաթներ առաջ անդնկեցված էր նրա զորաշարժերին, բայց չէր կարողացել կանխառանկ նման խորք առաջխաղացում), նա շարունակեց ավերել երկրամասը, շարժվելով մեզ անհայտ երթուղիներով: Ընդ որում, ըստ Թեոփանեսի նա այս վրիժառու զործողութեաններով գրազված էր մինչեւ մեծնամուտ՝ «Սըր մեռու վրա հասավ, նա մտածում էր իր զորքով ո՞ր մեծեր» (Թեոփանես, 22): Այս հաղորդման փաստի հետ է կապված նաև Հովարդ-Ջոնսոնի եւ Յուկերմանի բանավեճի առարկան Ազուանքում մեծնելու հետ կապված: Հազանական է, որ Ասորպատականից Հերակլը թափանցել է մինչեւ Համա-

Թերևս՝ ռազմական գործողություններով ուղեկցված անցումը զեպի Նախիջևան սկսվել է 624 թ. սպրիլից ոչ շուտ՝ Երթուզու գերարբ-րյալ Հեաաքքրիբ Հուշումներ կարելի է գտնել սուա-դարակահան սաաղին պատերազմում 3000 հոգանոց սուաակահ ջոկատի նման մի անցման նկարագրությունում 1808 թ. Արցախի հյուսիսից կամ Կարկանի հսկայից զեպի Նախիջևան գեներալ Ներսիսի ջոկատի անցումը անել է մաա 33 որ (Հոկտեմբերի 1-ից Նոյեմբերի 4), մինչդեռ սա գրեթե սաանապաարի ավելի փոքր բանակ էր եւ գիմազություն չի հանդիպել¹:

Ճանապարհի մասին Ա) արզնի առիթ ունեցել ենք նկատելաւ, որ Լ. Մանանդյանի կողմից Շուշի-Գորիս երթուղու նշումը թիչ համանական է²: Ավելի հսկանական է Հերակի գաւառ գալը Նիսորահան-Մուսի եա-նապարհ Լակարի գետի սաարին հասանքի շրջանում, որից հետա Հաարազոր է միայն երեք «խաաանակ գաշաա» (չաա թեափանեաթ), որում կարող էին ճակատաանարել երկա մեծ դաշաաչին բանակներ՝ 60-70000 թիչՀա-նուր թվաքանակով: Առաջինը Գորիսից արեւելք, երկրորդը՝ Միսիսի սարահարթը, երրորդը՝ Ճաաուկի սարահարթը, պաանակահ Կարա-Բարա-ից արեւելք: Բ) Լ. Մանանդյանի նշած երթուղին՝ Արաքսից հետա Հա-րավ-արեւելք երկար երթը սնարաանարանական է: Բացի այդ՝ հիմքեր կան նեթազրելու, որ Հերակն Արաքսն պաադարեւել է իր եւ պարսիկնե-րի միջեւ որպես պաանելչ, գանդաղ աաաղանաղով զեպի հյուսիս մինչեւ ճահաաաները սարակել են պարսիկներին եա մաալ, իսկ ինքը շարունակել է իր ուղին Բազրեանկով, ինչպես փասաորին ելված է քարտեզում: Կա-րեաթ է նաեւ նկատել, որ այա գորաշարեաթը պեաթ է ավարտվին ոգո-աա-անպաներին, ինչից հետա պարսիկները պիաթի մաանակ ունենա-ին՝ Կոզովիաով կամ Արաաակով թաաանեցելաւ Վաադուրական:

Իսկ 625 թ. փեարդարի վերջին ժովալված անցքերի մասին մենք հուսով ենք հավելյալ տանկակ տվյալներ մեաք թերեւ 1915 թ. սպրիլ-մայիսին Վանի հայությունից փրկության նպաաաակով սուաակահ բանակի մեանարկած գործողությունից մանրամասները քննությունից հետա:

¹ Н. С. Аносов, Утверждение русского владычества на Кавказе, т. II, Тифлис 1902 (Карта военных действий в Закавказском крае с 1809 по 1817 год, с приложением по Государственному договору и Выходосталиму миру).

² Ա. Կարաղյան, Արցախի եւ Մյուսիքի մանապարհները XIX-XX դդ. մշակութային եւ աշխարհագրական առումները. – Հայ ժողովրդական մշակույթ XVI, Ավանդականը եւ արդիականը Քաղց մշակույթում, Կ. Կարողմյանի ծննդյան 90-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Եր., 2014, էջ 71-77:

Հեր /հիր ցեղանունը պատմա-մշակութային համապատկերում

մԱ դարի վրաց տարեգրության մէջ (խճճաշարն ընտրեցին «Քար-
Քլիի կհանքը») յիշատակում է Ուր ժողովուրդը, որի անուանակիր-
նախաձայրը կոչւում է Հերոս (Յրճուն)։ Վերջինս, ըստ կովկասեան
ուանգութեան, Քորգոմ (վրաց- ժամայանուն) նահապետ ութ որդիներից
աւելցրուրդն էր՝ Հայերի նախաձայր Հայիի (վրաց. Նուն), վրացիների նա-
խաձայր Քարթլուսի (խճճաշարն), աղուանների նախաձայր Քորգոսի
(Ճարճաշարն), մովսէականցիների (Կուրի մարտիկներու) նախաձայր Մո-
վսէանի (Մոսէյան), գաղսաանցիների (չեղզիների) նախաձայր Լեկանի
(Լալյան) կրտսեր որդին, տրխազների ու չերքեզների (աղբազան ջե-
զերի) նախաձայր Կաւկասի (Յայան) եւ մեգրեզների նախաձայր Էզրոսի
(Յրճուն) ուսուց եղբայրը։

Քանի որ նշուած անունների շարքում թուարկւած են գրեթէ բոլոր
հիմնական կովկասեան ժողովուրդների նախաձայրերը, եւ նրանց մէջ
բացակայում են օտերը, ուստի քաւակաւիկ արամարանական կը լինէր
չէր ցեղուանուան մէջ անսինկ յուսադուրի օտերի կովկասեան նախնիներ-
ին։ Աւանդադրոյցի Համաձայն՝ Հերոս նահապետը Եորի եւ Ալազան
(Հայոց «Ալիսարհացոյց»-ի՝ Աղուան) գետերի միախառնման տեղում իր
անուանով քաղաք է հիմնում, որն անելի ուշ անուանակոչւում է Խորանիթ
(Հայ. Խորանիթ)։ Այս քաղաքը գտնուել է վրաց ազբիւրների Հերէթ
(Յրճաշար) երկրամասում, որը ներկայումս բաժանուած է Վրաստանի
(Կախեթի մարզի Հարաւ-արեւելքում) եւ Ազբբեղանի միջեւ։ Հերէթ աշ-
խարհագրական անունը կազմուել է Հեր- ջեզուանուան եւ վրաց. յճո
յոզնակիրակերտ գերջամանցի կցումով. այսինքն՝ բառացիօրէն նշանա-
կում է «Հերք»։

Ուշագրտւ է թւում, որ չեչեհների ու ինգուչները մինչ որ օտերին
կոչում են հիր, ինչը ցոյց է տայիս այս ժողովրդի Հնարաւոր աննշուրթի-
նը պատմական Հերէթ երկրամասին։ Օտերն իրենց էլ, նախքան նոր մա-
մանակներում իրենց երկրանունը Ալանիտ անուանադրելը, այն կոչել

են Իրաւոստի ա(Ը)իրաւոսան», որը ծագում է նրանց Հիմնական ինքնա-
նունից՝ իր(ա) [ir / iræ]: Յեղոսնուան այս տարրերակն օրինաչափորէն
կապում է հիր / her տարրերակին, քանի որ ասերէնի Հնչիւնական Համա-
կարգին խորթ է Հագագային /h/ Հնչիւնը, որը քառասկզբում յանաթ
պարզապէս ընկնում է: Այս դեպքում, սակայն, արամարանական է հե-
թագրել նաեւ Հակառակ երեւոյթը՝ նախաչաւելուած /h/-ի յետագայ ա-
ռաջացումը:

Ձեկուցման մէջ փոքր է արւում պատմական եւ մշակութային չափ
Համապատկերում քննարկել Հեր / Հիր ցեղանունան տարածումը Կով-
կասում:

писный стиль с графическим, что не совсем естественно для византийских мозаик. Собственно эта особенность отличает некоторые образцы армянской мозаики Иерусалима от византийской мозаичной живописи и в какой-то степени сближает ее с восточной или сиро-палестинской традицией, которая в большей степени тяготеет к графическому стилю.

В последние десятилетия археологами в Иерусалиме были обнаружены новые образцы армянской мозаики. Их появлением, безусловно, может дополнить имеющиеся представления о традиции армянской мозаичной живописи.

Դիվիկները Դվիկում (պատմա-հնագիտական ակնարկ)

Հայագիտության երախամօր, բյուզանդացեա Կորնն Յուզբաշյանի գիտական ժառանգութեան շանձարանում Արիստակէս Լաստիվերացու Պատմութեան անցքերն ու զբօսոցները լուսարանված են արժեքավոր մեկնարանութեաններով: Յաճաք, Հայկական սփարնազբյուրների լուսթեան պատճառով գեղմիկների գգիկեան ասպասակութեաններն ու զբթեան Հանուանքները ինչպէ՛ս Ա. Հայկյանի, այնպէ՛ս էլ Կ. Յուզբաշյանի բնութեանը չեն արժանացել: Սույն Հազարգժան նպատակն է արտօրական ողբյուրների, զբանական գշտտների և Հնագիտական արգյուրների հնէքով ներկայացնել քաղաքական քարզ անցուպարձերով Հայկացան Դվիկնի կեանքայն պատմութեան ընթացքում քաղաքում գեղմիկների Պգրմունենութեան մասին եղան անցնկութեանները: Թ զարի Բ կեսը Արաթական խաչիքայութեան քաղքայման ժամանակաշրջանն էր, որն ուղեթական կցվում էր ամիրայութեանների ցանցի մեւաճարմով: Դրնաստրական կարտուանները, տարածքների ձեռք բերման Համար ձգվող պայքարը, հարտարհային քաղաքականութեան ասպարեզում գերակա զրբք ունենաներկայումս պատմագիտական արժեք ներկայացնող սփարնազբյուրներնէրով Դվիկնի պատմութեան մեկուկեկարթայ (Թ – մէկ զարի կես) ժամանարով կարտական աստրակը կարելի է ներկայացնել Հեանուայ փուլերով Ա) Թ զարի կեսից – 914 թվականը, Բ) 937-982, և Գ) 1021-1045:

Առաջին փուլը Հանրահայա է՝ Մարտ Ա-ի (890-914) և Արաթատականի Մաշյանների (Ամբիկն, Յուսուֆ) միջև Հայկական Հոյերի միարտման Համար պայքարի տար անցքերով, որն ամբարպեց Դվիկում Հայարթայի նահապատութեանը 914 թ.¹: Երկրորդ փուլը, որ նշանակար էր Մաշյան Յուսուֆի զորավար՝ Դաշամ Իրն Իրտուհիմ Այ-Քուրդիի և Մաշյանի գրնաստրայի՝ Մարգուրան Իրն Մուհամմադի միջև տարածար-

¹ Դվիկում նկեղեցու դամը Մնարտ Ա-ի քաղվելու իտղութեանը հայ պատմագրութեան մեջ առաջին անգամ հիշատակում է Անանիոս զրտցակիրը, Շապուհ Բագրատունի պատմութեան էջերում: Յճա Անանիոս Զրտցակիր (Պարնեցեալ Շապուհ Բագրատունի), Պատմութիւն, Քարգվամոտիմը, առաջարանը և ժամոտարութեանները՝ Գ. Առաքելյանի, Նոթ. Ա. Յակութեան, Նոթ., 2011, էջ 190:

ջանք նվաճման համար հակամարտություններ պայքարով, կազմում է սույն թեմայի առանցքը: Հսկընդզնմ այս երկու խմբավորումները մշտադեմ պրոպագանդի են զեյմիկների գործկան ուժերը: Թագավազալում երանց տեխնիկական, ասիտիկական հմտություններն արտադեմակու հասկանիչի մասին հայկական սկզբնաղբյուրը գրում է. «Հակառ պատրաստերն բազմոտրիկն յարբիճուածով եւ ռազմ յարբիկնն ընդ երես լայն դաշտն զելմաստանեան վաճառափակոյմն»: Ասեմանես Աստղիկ այս արտահայտությունը ժամանակին զարմեղ էր Ս. Շալջյանի եւ Գ. Յուզբաշյանի բառարևուծիան առարկան, Հեանեցեկեյով, թե զա ռազմաղաշալում ճակատ կազմելու մե էր յարաճատուկ լոկ զելմիկներին¹:

Ուսումնասիրելով ժամանակաշրջանը հայանի է բարդ իրազարմությունների խառնաշփոթով: Հայկական սկզբնաղբյուրների լուսնյանը փորձել ենք լրացնել արաբական աղբյուրները (Իրն ալ-Ասիր, ալ-Միսթաուաշի) անգնկություններով, սրանք ոչ միշտ են իրատեսական, երբեմն կազմակալ են ու թվագրման շահումներ կրելու կարիք ունեն: Դիմում զելմիկների ասպատակությունների վերաբերյալ կարելու է նաև՝ «Մուսնալլիմ Բաշիի ժԱ-ժԲ դարերի անանուս աղբյուրը Դիլիի եւ Գանձակի Ենզգաղյանների մասին»: Ընայան այն վերաբերում է Ենզգաղյաններին, սակայն արժեքավոր տվյալներ է ապին Դիլիում զելմիկների ծավալան գործունեության, գրազմուների եւ քնակչություն՝ երանց տված «խոսվարարներ» ու շավաղաներս պիտակավորումների մասին²:

927 թ. մեռավ Մուսնալլի Մալջանը եւ տարածաշրջանը, որն ըստ ալ-Իսթաշուր ընդգրկում էր Ասրպատականը, Աղուանքն ու Հարավային Հայաստանը, կազմելով մեկ իկլիմ³, հայանվեց քաղաքական անորոշության մեջ եւ առբեր բարտախնդիրների ձեռքով (Մուսնալլի, ալ-Մարզի, եւն) զարմով թույանի առարկու: 937 թ. ջրզերից ու զելմիկներից կազմված բանակով Դաշամ Իրն Իբրահիմ ալ-Քուրդի նվաճեց տարածաշրջանը Դիլիում հանգերմ: Դիլիում երա Հեկիեակային տիպոսով կազմված 941-942՝ տարեթվով արմաթե, ցեղարգիտական արժեքով յարմարակ

¹ Ս. Շալջյան, Դիլիմիկները եւ Երանց արշավանքները դեպի Հայաստան, - «Տեղեկագիր», № 5-6 (10-11), Եր., 1941, էջ 111; Կ. ԽՕձաւան, Ամաւուտն ք մուստաշուտն Արստաւա Աստաբերտն, - ՍԸ, 1962, № 7, ք. 150.

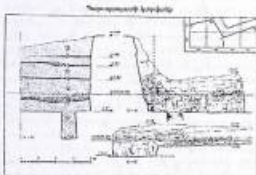
² Կ. Տեր-Ղևոնդյան, Մուսնալլիմ Բաշիի 11-12-րդ դարերի անանում աղբյուրը Դիլիի եւ Գանձակի Շաղղաղյանների մասին, - Հողվածների ժողովածու, Եր., 2003, էջ 70-86:

³ Արար ժառանգիրներ, Գ, Թ-ժ դարեր, Կերտեայուլեց եւ քնակրից քաղգմանությունները Կ. Տեր-Ղևոնդյանի (Օտար աղբյուրները Հայաստանի եւ Բալկանի մասին, 16), Եր., 2005, էջ 572:

Պեյմրիկների աշխարհը գործունեության հետևանքներն արձանագրեցին նաև Պիլիկի պեղումները: Միջնաբերդի պարսպապատի հարավային կտորի պեղումներից ակնհայտ դարձավ, որ բերդապարիսպն այնքան ավերված էր, որ 1021 թ. քաղաքը նվաճած Արույ-Ասիարն անմիջապես անցավ այն նորոգելուն: Հնուագիտության ընթացքում ամբողջովին ասղճարդափների հետևանքով հրդեհված ու մխրապան շերտապահան կարճամբները (նկ. 1), կիրառված զինաստեղծները, անգամ ամրաբարերի կուտակումները: Պեյմրիկները հետազոտում ցրվեցին եւ ըստ Մ. Նալչյանի որոնումների հասան Արեւմտյան Հայաստան: Ի պեղ՝ նրանք տեղաշարժեցին նաև զեպի Կենտրոնական Ասիա՝ Համենլոյ միջին Հնդկաստան, որի մասին հիշատակում է Ստեփանոս Օրբելյանը¹:

Պեյմրիկի Ա. Պեյմրիկյան յոթնորդի՝ 1, 4, 7 հետապատի

Դալսամ Իբրահիմ Ալ-Քուդիի դրամի երկու կողմերը

¹ Պատմություն Համանիից Սիսական, Արաբնալ Ստեփաննոսի Օրբելյան արքայականության Մյունխեն, Թիֆլիս, 1910, էջ 401:

Искусство и культура армян-халкедонитов между Арменией, Византией и Грузией в первой половине XIII века

Для меня радость и честь посвятить эту работу памяти старшего коллеги и друга, профессора Карена Никитича Юзбашяна. Одной из главных тем наших научных разговоров на протяжении более двадцати лет были армяне-халкедониты. Мы оба вполне осознавали огромное историко-культурное значение темы, равно как и степень ее неизученности.

Объективному изучению явления во многом мешала многолетняя спор: в истории грузинского или армянского искусства мало рассмотреть эти памятники. Этот спор в заявительских республиках стал достоянием шпите Ровой общественности, что не помогало строго научному исследованию Ростиславой Северной Армении. В своей диссертации, защищенной почти 30 лет назад я обосновал концепцию, согласно которой росписи монастыря Ахтала и другие памятники первой пол. XIII в., рассматриваются как явление особой культуры армян-халкедонитов, которая сочетает несколько традиций и с разных позиций может быть рассмотрена в истории византийского, армянского, и грузинского средневекового искусства¹.

Вопрос об армянах-халкедонитах как особом явлении в истории христианского Востока был впервые поставлен Н.Я. Марром в начале прошлого века². В последующих исследованиях, среди которых выделяются работы П.М. Мурадяна и В.А. Арутюновой-Фиданни, были опубликованы новые факты, дополнившие сведения о политике, наследии и культуре армян-халкедонитов³. Сейчас в науке существует достаточно ясное представ-

¹ Ср. А.М. Лидов, *Искусство армян-халкедонитов*, — ИФФЖ АН Арм. ССР, 1990, I (126), с. 75-87; А. Lidov, *The Mural Paintings of Aghtala, Moscow, 1991*.

² Н.Я. Марр, *Архарт, монгольское завоевание христиан, в связи с вопросом об армянах-халкедонитах*, СПб., 1905. Статьи Н.Я. Марра по проблематике армян-халкедонитов собраны в издании: Н.Я. Марр, *Кавказский культурный мир и Армения*, Ер., 1975.

³ П.М. Мурадян, *Культурная деятельность армян-халкедонитов в XI-XIII вв.* — Второй международный симпозиум по армянскому искусству. Сборник докладов, т. III, Ер.,

ление о возникновении и основных этапах развития халкедонитства в Армении. Как известно, армянская церковь не приняла вероопределения Халкедонского собора 451 г. и примкнула к миафизитству. Однако некоторая часть армян признала решения собора. Так на историческую сцену вышли армяне-халкедониты, которые в церковных и политических вопросах всегда ориентировались на конфессионально родственные Византию и Грузию. Закономерно, что активизация их деятельности, как правило, была прямо связана с усилением византийского или грузинского влияния в Армении. Подъем халкедонитского движения может быть отмечен в VII и в X-XI вв. В эти периоды халкедониты на равных соперничали с основной армяно-апостольской церковью. Только по данным письменных источников в XI в. существовало более сорока халкедонитских епархий¹.

Эпохой наивысшего расцвета армян-халкедонитов был XIII в., когда в результате изгнания сельджуков со значительной части армянских земель возникла так называемая Закардская Армения, входившая как особое политико-административное образование в состав грузинского царства. Большое число правителей Закардской Армении являлись халкедонитами, под их влиянием многие армяне перешли в халкедонитство или, как тогда говорили, в «грузинскую веру». Некоторые армяно-григоряноские монастыри были переданы халкедонитам, строились и новые церкви. Храмы немаленько украшались фресками с греческими и грузинскими надписями, которые становились своеобразным знаком, указывающим на халкедонитскую конфессию церкви. В настоящее время на территории Армении сохранилось пять халкедонитских росписей XIII в. Среди них – главный памятник – роспись монастыря Ахтала (Паназмбанк) в ущелье реки Дебед. Всестороннее исследование росписей позволяло получить ясное представление об истории создания и алте памятника, содержаниях и своеобразии иконографической программы, составе мастеров и стилистических манерах. На основании исторических свидетельств, эпитафии и колофонов рукописей была реконструирована история ахтальского монастыря, позволяющая понять культурную среду, в которой возник роспись. Паназмбанк возмшел в конце XII в. как армянский миафизитский монастырь, в 1188 г.

1981, с. 325-335; В.А. Арутюнова-Фиданин, Армяне-халкедониты на восточных границах византийской империи, Ер., 1960.

¹ Карта этих епархий была составлена В.А. Арутюновой-Фиданин.

Мярям Кюрюкян строит в монастыре храм Богородицы. В нач. XIII века правитель Закардской Армении Иванз Долгорукий (Мхитар-Давид), перешедший из армянской в иерико-грузинскую православную веру, меняет конфессию монастыря, который превращается в главный центр армяно-халкедонитов на подчиненных ему землях, входивших в то время в состав могущественного грузинского царства. Иванз строит огромный храм, сохранивший первоначальное посвящение Богородицы. Сразу по завершении строительства храм, предполагавший архиепископское богослужение, был расписан большой группой мастеров, приглашенных из разных мест.

Особое внимание в первой главе исследования уделено колофонам Симеона Панизаханеци, сохранившихся в ряде армянских рукописей. Они позволяют понять мировоззрение армяно-халкедонита, монашествовавшего в Панизаханеке (Ахтале) в первой пол. XIII в. Благодаря этим обширным памятным записям, у нас появилась драгоценная возможность реконструировать духовную среду, в которой возникли росписи, и понять психологию людей, которые молчали на святыне образами актуально-политической проблематики. Главной в их мировоззрении была идея посредничества между армянской национально-патристической традицией, принадлежностью к которой они постоянно подчеркивали, и греческой и грузинской культурами, являвшимися для них носителями истинного православия. Важно, что Панизаханеки были для них посредниками между изолированными культурами, в частности существующей и на Кавказе, и в Византии средой, занимающейся распространением и утверждением халкедонитского православия среди армянского народа.

Значительный интерес представляет исторический портрет ктитора Иванз Закарна, во многом определившего своеобразие росписей Ахталы. Этот человек вместе со своим братом Закарз, оставшимся в армяно-апостольской вере, в эпоху царицы Тамары и ее наследников возглавлял армяно-грузинское царство, в границах которого они воссоздавали армянское государство. Сохраняя армянское самосознание и активно участвуя в политике, Иванз видел своего задачу в максимально возможном политическом и религиозном объединении армянского и грузинского народов, а также в утверждении армяно-халкедонитского вероисповедания на территории Армении. По всей видимости, в этой сфере монастырь на территории Армении. По всей видимости, в этой сфере монастырь на территории Армении. По всей видимости, в этой сфере монастырь на территории Армении. По всей видимости, в этой сфере монастырь на территории Армении.

Характерно, что при создании Ахталынского храма Богородицы ства родовой усыпальницей для святого

Иваню и его сына Авага. Детальное изучение биографии Иваню на фоне обстоятельств реальной жизни эпохи позволило доказать, что храм был распisan в 1205-1216 гг., скорее всего, вскоре после 1205 г. Точная историческая датировка может служить хорошим ориентиром для изучения других художественных явлений эпохи как в искусстве Армении и Грузии, так и во всем восточнохристианском мире.

Иконографическая программа Ахтала представляет собой уникальной армяно-халкедонитский богословский трактат. Подробный анализ показал, что в целом иконографическая программа следует сложившейся к XI в. средневизантийской системе храмовой декорации. Помимо основных тем истории спасения от воплощения до искупительной жертвы и воскресения, воплощенных как в отдельных композициях и структурно выделенных циклах, очень важную роль в иконографической программе играет тема Богоматери, тесно связанная с посвящением храма. Некоторые черты говорят о грузинской редакции средневизантийской системы, акцентирующей насю триумфального послаявления и отдающей предпочтение эпико-репрезентативной, а не драматически-повествовательной трактовке изображений. Грузинское влияние было отмечено в иконографии подкупольного пространства и в программе западного рукава.

Однако росписи Ахтала значительно отличаются от одновременных грузинских памятников обилием редких литургических мотивов, с помощью которых осуществляется литургическая интерпретация основных событий истории спасения и создается яркий образ «церкви небесной». Эти мотивы свидетельствуют о близости иконографической программы Ахтала византийскому искусству рубежа XII-XIII вв., вдохновленному идеями константинопольских церковных соборов. Столь выразительная близость находят объяснение в тесных контактах армяно-халкедонитской и византийской церквей, в установленном факте участия армяно-халкедонитского епископа в константинопольских соборах середины XII в.

Наиболее интересные индивидуальные особенности росписей Ахтала определены принадлежностью памятника к особой культуре армяно-халкедонитов, которая последовательно ориентировалась на конфессионально родственные Византию и Грузию, не отказываясь при этом от утверждения национальных армянских идей. Программным является выделение в центре святилища ряда в алтаре справа от архиерейского сопредстоия образа основателя армянской церкви св. Григория Просветителя, торжественно

ская надпись письмом асомтаврули. Дублирование надписи характерно и для сюжетных сцен на северной и южной стене. При этом греческие надписи хорошо вписаны в композиции и сделаны теми же белыми по влажной штукатурке, что использованы и в живописи фигур. Грузинский текст нанесен другими белками после высыхания краски и обычно плохо читается на западной стене. Кстати, на этой стене надписи уже не дублируются. Греческие надписи редки и не свободны от грубых ошибок, свидетельствующих об очень плохом знании языка. Дублирование надписей на фресках может быть оценено как важная особенность, не связанная напрямую с национальной принадлежностью мастеров. Она может быть правильно понята как декларация конфессиональной принадлежности к православной церкви, совершающей богослужения на греческом и грузинском, которые, как было установлено, наряду с армянским использовались и халкедонитскими монахами монастыря Ахтала. При этом скрытые надписи являются прямыми свидетельствами этнической принадлежности мастеров, что впервые дает возможность получить конкретные данные о составе артели, расписывавшей халкедонитский храм на территории Армении.

Главный мастер, создавший росписи ватарной апсиды, был армяно-халкедонитом. Наиболее вероятно греческое или армяно-халкедонитское происхождение второго мастера, работавшего на северной и южной стене. Оба ведущих художника были приглашены из Византии, что доказывается исследованием типологических черт, техники письма и индивидуальных стилистических манер, которые представляют два основных направления экспрессивного направления в византийской монументальной живописи начала XIII в. и не имеют аналогий в грузинских росписях. Стилистические решения ведущих художников близки между собой. Однако, если стиль ватарных росписей в целом остается вполне традиционным, то стиль второго мастера, стремящегося к большему жизнеподобию, повествовательности и предметной конкретности, можно рассматривать как одно из первых проявлений нового художественного мышления, ясно отличающегося искусство XIII в. от предшествовавшего периода.

Другую стилистическую группу образуют манеры грузинских художников, приглашенных ктитором в помощь первым двум мастерам для скорейшего завершения работы. Три мастера одновременно расписывали западную стену, поделив ее строго по ризитрам. Согласованность изобра-

жений, близость стилистических манер позволяют думать, что они принадлежали к сложившейся школе. Практически все черты стиля находят точные аналогии в грузинских росписях рубежа XII-XIII вв. Еще один грузинский художник создал композицию «Сорок мучеников» в юго-западном секторе церкви. По сравнению с другими мастерами начала XIII в. этот художник кажется очень архаичным, истоки его стиля можно найти в провинциальных памятниках Грузии. Заслуживает внимания и плохо сохранившаяся живопись первого слоя во втором регистре южной стены, которая обладает значительным сходством с росписями Кицхисиси. Живопись второго слоя, по стило датируемая не позднее середины XIII в., во многом близка грузинским манерам западной стены.

Росписи грузинских мастеров в технике письма, основных типологических особенностях, почти во всех компонентах стиля существенно отличаются от росписей двух «византийских» художников, расположенных на соседних стенах храма. Росписи Ахталам дают реальную возможность сравнить не просто отдельные стилистические манеры, но две художественные традиции, что помогает глубже понять своеобразие византийской и грузинской монументальной живописи начала XIII в.

Стиль разных частей росписей Ахталам принципиально разнороден, он не может быть представлен как единое художественное целое. Но при этом это единое художественное явление и цельный памятник, который не может быть разделен по разным стенам, каждая из которых будет отразить соответственно в истории армянского, византийского или грузинского искусства. При этом росписи Ахталам, возникшие на перекрестке культурных традиций, могут и должны быть учтены во всех трех историях искусства, где они способны занять выдающееся место. Определяя историческое значение памятника, надо заметить, что в целом росписи Ахталам, не отождествляемые с какой-либо одной художественной традицией, могут быть правильно поняти только как памятник искусства армян-халкедонитов, правильно сочетаясь элементами армянской, грузинской и византийской художественных культур. Это сочетание трех традиций, легко обнаруживаемое при анализе как истории, так и иконографической программы и стилистических манер, является самой характерной чертой памятника.

Երևակի Մ. Նալբանդյանի անվան պետական համալսարան

Հայկական աղբյուրները Մասսակյան հեղաշրջման և Արտաշիր Ա-ի մասին

Քսենյով Հայ-պարսկական Հարաբերությունները մասին՝ կարելի է մեղքերից հեռույալ միացրել: «Հայոց հարևան ազգերից ոչ մեկի պատմությունն այնքան սերտ շագկապված չէ մեր պատմության հետ, որքան պարսիցը, իսկ պարսից պատմությունից մեծապույն անջուլթյուն ունի Հայկականի հետ Սասանյան շրջանը...»¹:

Հայ պատմագրության անգնկությունները կարևորագույն սկզբնաղբյուր են Սասանյան Իրանի պատմության ուսումնասիրության համար: Առաջին հիշատակությունները սկիզբ են առնում Ապամեդեզից², և առաջին ավանդույթի ուսով շարունակվում մյուս պատմիչների կրկնում: Մովսես Խորենացու³, Սեբեոսի⁴, Սանբանու Տարսեհյու⁵, Հովհան Մամիկանյանի ու Ջենար Գլանի⁶, և տեղում ժ. գ. Հեղինակ Դավիթ Բողոկեցու⁷ կրկնում անպայման հանգիտում ենք այս իրազարգացությունների մասին անգնկություններ: Որոշ աղբյուրներ կրկնում են նախորդներին⁸, իսկ մյուսները տալիս են արժեքավոր անգնկություններ⁹:

¹ Թ. Նեղդեքի, Պատմություն Սասանյան տերության, Մանրագրություններով և լատիներով թարգմանեց Ն. Քարանան, Վաղարշապատ, 1896, էջ 1:

² Ազարանգնդու, Հայոց պատմություն, Քննական ընթացիկ Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ա. Կանայանի, Աշխատարար թարգմ. և ծանոթ. Ա. Տեր-Վանդույանի, Նր., 1983:

³ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Քննական ընթացիկ Մ. Արևիկյանի և Ս. Հարությունյանի, Աշխատարար թարգմ. և ծանոթ. Ք. Քոչարյանի, Նր., 1981:

⁴ Պատմություն Սեբեոսի, Աշխատատարար թարգմ. և ծանոթ. Բ. Քոչարյանի, Նր., 1979:

⁵ Ստեփանոս Ասողիկ Տարսեհի, Տիեզերական պատմություն, Խմբագիր Գ. Ե. Կեթակոյան, Նր., 2000:

⁶ Հովհան Մամիկանյան, Տարսեհ պատմություն, Աշխատատարար թարգմ. և ծանոթ. Վ. Լ. Վարդանյանի, Նր., 1989:

⁷ Մանր ժամանակագրություններ. XIII-XVIII դարեր, հտ. II, Կազմեց Վ. Ա. Հակոբյանը, Նր., 1956, էջ 315-316:

⁸ Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Ներած., թարգմ. և ծանոթ. Վ. Վարդանյանի, Նր., 1978: Հովհաննես Կարողեկու Գրախոսականություն, Հայոց պատմություն, Աշխատարար թարգմ. և ծանոթ. Բ. Քոչարյանի, Նր., 1996:

⁹ Տես, օր.՝ Մխիթարյալ Անեղոյ Պատմություն... Ի յոյս ան Ք[արտ] Պ[ատմական] Ա. Գեաներուրգ, 1879: Սամուելի Քախանյի Անեղոյ Հակոբյանը Ի զոյց պատմա-

Արտաչիր Ա-ի կառավարման շրջանի և Սասանյանների պատմության Հարցերի քննությունը՝ Հայկական աղբյուրների լույսի ենթարկարտա և Հանդամանայից բառամտաբերության: Այս տեսանկյունից Սասանյանների պատմության բառամտաբերության միակ ամբողջական փորձը կատարել է Ռ. Պատկանյանը Հեռագոր 1863 թ.¹:

Փորձենք խնդրա առարկա նյութը ենթայայտենք դարձ կրկու Հիմնական աղբյուրների Ազաթանգեղոսի և Խորենացու գիտությունների:

Ազաթանգեղոսի «Պատմության» Հայերեն տարբերակից բացի, գոյություն ունեն նաև դոնեա միջնագարում տարբեր լեզուներով թարգմանված տարբերակներ²: Հասկացնա առանձնանում է Հուսարեն որինակելը, որը տարբերվում է նրա Հայերեն բնորինակից և արարերեն որինակելից իր առաջարկով³: Հուսարեն առաջարկը պարսկական է կարենից իր առաջարկով⁴: Հուսարեն առաջարկը պարսկական է կարենից (Laurentius, VII, 25)⁵: Նշենք, որ Ազաթանգեղոսի Հուսարեն տարբերակի առաջարկի վերջին Հատվածը տարբերվում է նախորդ Հատվածից⁶: Ջղացվում է սեական տարբերություն: Բացի այդ, առաջարկի մասն է նաև այն, որ գրեթե ամբողջ առաջարկում է որպես Վաչարանգեղոսի Արտաչան Արշակունին Հիշատակվում է Հայերեն: Կարենը Հանգարի (Վաչար) որդի, իսկ վերջնամասում՝ Հայերեն: Կարենը Հանգարի մասն է նաև այն, որ գրեթե ամբողջ առաջարկում է շարունակվում է վերջին Հատվածում: Հատկանշական է, որ առաջարկի ավարտում է Հայերեն Ազաթանգեղոսի Արտաչանի աղբյուրային Հատվածի կրկնությունը: Մյուս Հիմնական գրա կարող ենք եզրակացնել, որ՝

Պրոֆ. Յապարանով, Ռամիստորենայր, բանկումներով և ծածոթրիններով Ա. Տեղ-Միջնականի, Վաչարանգեղոս, 1893:

1. К. Патканов, Опыт истории династии Сасанидов по средневековым армянским писателям. Санкт-Петербург, 1863.

2. Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Հնդկամների ժողովան, Մր., 2003, էջ 54:

3. Մուսի տեղում, էջ 180:

4. Ջարթանգեղան, Հայկական ժող դարձության պատմություն (Դ-ԺԳ դար), Բարձրագույն դպրոցայն Ռամար, Վեներիկ - Ա. Ղազար, 1897, էջ 206-212; Օ.Մ. Պատկանյան, Отношение к истории Армении в средневековой литературе, - ՊՏՀ, 1980, № 4, էջ 203-206:

5. Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Եջվ. աշխ., էջ 180:

6. Մուսի տեղում, էջ 203-206; Ջ. Ջարթանգեղան, Եջվ. աշխ., էջ 206-212:

Ա) կա՛մ գոյություն է ունեցել Ագաթանգեղոսի պատմության Հայերեն մեկ այլ խմբագրություն¹,

Բ) կա՛մ Ագաթանգեղոսի մեկ Հասած Հայերեն տարբերակը թարգմանվել է Հուևարեն եւ Երան Հետադարձում ավելացվել է առաջարանի սկզբնական մասը՝ Արաաշիր Պապականի մասին տեղեկություններով «Կարնամակի»² անգլատի հիման վրա³,

Գ) կա՛մ գոյություն է ունեցել «Արաաշիր Պապականի Կարնամակի» մի ուրույն Հայկական տարբերակ⁴, որի տեղեկությունները միացվելով Հայերեն Ագաթանգեղոսի Հեա՛ տեղ եւ գտել Հուևարեն Ագաթանգեղոսի առաջարանում: «Կարնամակի»⁵, թերեւս, ծանոթ էին միայն Ագաթանգեղոսը, Փափոսս Բուզանգը եւ Մովսես Եսրենացին⁶:

Ամեն զեպքում Հասակ է մի բան. Հուևարեն Ագաթանգեղոսի առաջարանի սկզբնական մասը եւ վերջին Հտտգածը չեն ստեղծվել որպես մեկ միասնություն, այլ կցվել են միմյանց Հետադարձում՝ վերջվելով տարբեր աղբյուրներով:

Ագաթանգեղոսի հիմնական տարբերակը սկսվում է Պարթևական տիրություն կործանումից: «Ընդ նուազել ժամանակաց թագաւորութեան Պարթևաց, ի բաւեայ տէրութեանն յԱրաուստայ որդւոյ Սասանայ, որ էր նախարար ոմն ի Սասհր զաւառէ, որ նկեայ միարտեանաց զգուրս Պարսից, որք լքին խոտեցին մերժեցին անարգեցին զաւրութիւնն Պարթևաց, եւ Հուևարեն Հուևանութեամբ ընտրել զտէրութիւնն Արաաշիր որդւոյ Սասանայ...», — գրում է պատմիչը⁷: Ագաթանգեղոսը Հախորդիվ նշում է, որ Հայոց արքա Եսրոպը (Տրդատ Բ), լինելով երկրորդը Պարսից տիրության մեջ, փորձում է Համախմբել Պարթևական տաճարի Երանի արաւածքում եւ Երանից զուրս բնակվող Երեկոյացույցիներին, ինչպես Կաեւ զիմում է թռչվորական ցեղերի ու Հոտի ոգևորությանը նպասակ

¹ Գ. Զարբխանդեան, Եզվ. աշխ., էջ 212; Ագաթանգեղոս, էջ 505-506:

² The Klenimac i Ardashir i Babagan (a Book of the Deeds of Ardashir son of Babagan) being the oldest surviving records of the Zoroastrian Emperor. Translated by Darab Dastur Peshotan Sanjana, B.A., 1896: Книга деяний Ардашира сына Папана, Транскрипция, пер. со древнеперс., ивдален., вымощ. и glossarii O.M. Чупаковой, Москва, 1987; Արաաշիր Բարսական Կարնամակ. Պախտո քնազրէն թարգմաննց Բանդերն ծանօտաբանմարք Ծ. Քիրնաքեան, Փարիզ, 1907:

³ Արաաշիր Բարսական Կարնամակ...; տե՛ս Ագաթանգեղոս, էջ 507):

⁴ O.M. Чупакова, Оттолоски..., с. 203.

⁵ Լույն տեղում, էջ 198.

⁶ Ագաթանգեղոս, էջ 24:

պարը¹, որն իր մեջ ներառում էր նաև Արաաշիր թուանը՝ Որմիզ-Արաաշիրին²: Ազաթանզեչուսի Հունարեն տարբերակի առաջարկում որսչակի նախարանից Հեսո³ անցում է կասարգում Արաափանի և Արաաշիրի միջև պայքարին: Առաջարկում խոսվում է այն մասին, որ Արաաշիրը Արաափանի նամիշաններից մեկից իմանալով մի կանխադաշակություն, որի Համաձայն, ով այդ օրն ապստամբի իր արքայ զեմ, կհաղթի նրան՝ իր կողմնակից ազնվականների հետ դիմում է ապստամբության: Ապստամբներն Արաափանի մաս են ուզարկում Ջիկ և Կարեն զորավարներին, որոնք արքային մեղադրելով երկրում տիրող անարիտություններին մեջ՝ պահանջում են հրամարդել զաշից, բայց մերժվում են⁴: Առաջին նակատամարտում Արաափանին պաշտպանող ուժերի մի մասը, այդ թվում եւ՝ պարսիկներ, նրա պարտությունից Հեսո անցնում են Արաաշիրի կողմը: Երկրորդ նակատամարտը եւս ավարտվում է Արաափանի պարտությամբ: Առաջարկում երրորդ նակատամարտի մասին խոսք չի գնում, այլ նշվում է միայն, որ նրանք 12 ամիս շարունակեցին ժոխոսից զեմ պատերազմը: Հաջորդ Հաափանից Հասկանալի է դառնում այն, որ Արաափանը պարտվել է: Իր գերիշխանությունն ընդունելու գնով փրկվելու մասին Արաաշիրի առաջարկը նա մերժում է⁵:

Ինչ Հափանական է թվում, որ եզրայրների հետ զաման պայքարի գնով դաճին Հասաթ Արաաշիրը⁶, կարող էր նման առաջարկ անել: Ջիշունների գնալու կարիք նա չունի: Հիմքեր կան կարծելու, որ Արաաշիրի և Արաափանի միջև տեղի է ունեցել երեք նակատամարտ: Ազաթանզեչուսի առաջարկները բերում է զբանցից երկուսը և նշում, որ զբանից Հեսո պայքարը շարունակվել է: Սակայն քայքայման եզրին զանվոզ⁷ Գարթնական տերությունը արքան չէր կարող երեք ծանր պարտություն-

¹ Ա. Մելիքյան, Գշվ. աշխ., էջ 154-155:

² Ա. Ա. Մարտիրոսյան, Սասանյանների Արևմտյան նվաճումները և Հարատանը, - ՊՌԱ, 1977, № 1, էջ 202: Գույնի՝ Հարատանը և առաջին Սասանյանների, էջ 146: Ա. Մելիքյան, Գշվ. աշխ., էջ 154:

³ Գ. Զարրիանյան, Գշվ. աշխ., էջ 206-207:

⁴ Նույն տեղում, էջ 207-211; Օ.Մ. Կոչարյան, ՕՊՈՒՍՈՒՄ..., с. 204-205.

⁵ Գ. Զարրիանյան, Գշվ. աշխ., էջ 211-212; Օ.Մ. Կոչարյան, ՕՊՈՒՍՈՒՄ..., с. 205.

⁶ Թ. Նեյդիշե, Գշվ. աշխ., էջ 3: Վ. Քաչարյան, Իրանի պատմություն, Եր., 2006, էջ 115:

⁷ ՀՃՄ. Բ. Փրայ, Наследие Ирана, 2-е издание, Москва, 2002, с. 265; А. Г. Востряков, Парфия и Рим, ч. 2, Москва, 1950, с. 284-286.

Խորենացին գրում է: Խորով Քաղաքորը՝ յսելով Արտավանի գեժ ծագած խաղաղության մասին, շտապում է սցենարի, սակայն իմանալով նրա մահվան լուրը նահանջում է: Արտավանի նկատմամբ սարգսման Հազարանից եւ երկրում իր գրութայնը կարգավորելուց Հեռա՝ Արտաշէրը ներխուժում է Հայաստան: Հայաստանում ոչ միայն իշխում էր իր տաղաշահ առնի ներկայացուցիչ արքա, որն ակնհայտ թշնամական զիջք ուներ, այլեւ Հայաստանը գործել էր Արտաշէրից դժգոհ եւ նրան չենթարկելով ուժերի ապաստարանը¹, ուստի սա բնական էր: Հայաստանի տարածքում խորացող Արտաշէրին «գիմազրեցին անցի բնակիչները եւ մեղացիներից ոմանք, ինչպես նաեւ Արտարանուսի (Արտավան Ե-ի) որդիները, եւ նա, ինչպես ոմանք ասում են, փախա՞յ, իսկ ուրիշներն ասում են, թէ նա եւ ջաշվից, ամպի մեծ զորք պատրաստելու Համար»²: Նմանատիպ տեղեկություն է տալիս նաեւ Զոնարոսը³: Արտավան Ա-ի կառավարման տարիներին Հայաստանը չի գրավվել⁴, այնպես որ վերահիշյալ գեպքերը տասնում են շատ բնական երանգավորում:

Մտանալով Հռոմի աշտեղութայնը՝ Խորովն անցնում է Հարձակման, ճակատամարտում Հազարում Արտաշէրին եւ փախուստի մասնում⁵: Խորենացին նշում է, որ հսկասամարանից մեկի ժամանակ Խորովը Հազարում է Արտաշէրին եւ նրան Հայտնում մինչեւ Հեղիաց աշխարհը: Նույն տեղեկությունը կրկնում է նաեւ Աստղիկը⁶: Խորենացին խոսում է նաեւ Անտիի Հայաստան գալու եւ Խորովի սպանության մասին՝ Հիմնականում կրկնելով Ալեքսանդրեղոսին⁷:

Մտման Խորենացին ունի մի քանի Հազարումներ եւս կապված «Արտաշէր» անունը կրող արքայի հետ⁸, սակայն պարզ է, որ գրանցում անց գրած իրագործությունները վերաբերում են «Հայաստանի մեծ արքա»⁹ անվամբ Հիշատակելով Ռոմիզգ-Արտաշէրին:

¹ Վ. Բալթորդյան, Ոչվ. աշխ., էջ 116:

² Գիոն Կաստիս, էջ 226:

³ Zonara, p. 41.

⁴ Վ. Բալթորդյան, Ոչվ. աշխ., էջ 115-116; Ա. Մելիքյան, Ոչվ. աշխ., էջ 151-153:

⁵ Խորենացի, էջ 252:

⁶ Մտնիանոս Աստղիկ Տարոնցի, էջ 98-99:

⁷ Ալեքսանդրեղոս, 24-33; Խորենացի, 256-259:

⁸ Խորենացի, էջ 62:

⁹ Մանրամասն տե՛ս M. Sprengling, Third century Iran, Sogor and Karia, Chicago, 1953, p. 17.

Թարգմանությունը կատարել է Մայրաթան¹: Հազկերտի այս քայլը, թերևս, Հնարավորություն էր ստեղծում երկրտառություն սկսել պետական կրան Հանդիսացող զրադաշտականության և Հասարակական առումով բավականին ուժեղ գործն վարձան ասորիների միջև, ինչը, Հարկավ, մեանաու չէր զրադաշտական զերեախազին, որը վախենում էր կորցնել իր Հեղինակությունը: Իսահակը՝ «Արևելքի բոլոր քրիստոնյաների առաջնորդը», Մարտիթայի մասնակցությունը կաթողիկոս էր ընտրվել զեռ 399 թ., և 410 թ. արգեն գործում էր լիբրավ կերպով²: Նա մահանում է Հազկերտի կառավարման տասներկուերորդ տարում³:

Այսպիսով, Իրանի պետական իշխանության և քրիստոնեական եկեղեցու միջև մեռք է բերվում որոշակի Համաձայնություն: Դ զարի Հալանանքներից, կատարածներից Հետո՝ 70 տարի անց, ասորիները, որոնք ավել էին մարզկալին և Նյութական մեծ կրուստաներ, զգալի մասով ընդունել զրադաշտականություն, կարողանում են վերահասկանալ⁴: Եկեղեցին մեռք էր բերում որոշակի ազատություն, զնկավարվում էր կաթողիկոսի կողմից շահնշահի Համաձայնությամբ⁵: «Երկրորդ կաստանզին Մեռռ կոչված Հազկերտ Ա-ի 410 թ. կարողարկությունն իր Նշանակությունը Համաձայնել է 313 թ. Միլանի էզիկի Հեռո⁶: Այս քայլով շուրջ խորացնում էր քրիստոնեական եկեղեցիների միջև գոյություն ունեցող անխրպիտը՝ զսպիչով բյուզանդական եկեղեցու արտրմակը: ԱյսուՀեռ է-բանշահըը կորցնում էր իր կրոնական Նշանակությունը տերություն ոչ զրադաշտական Հպատակներին Համար, քանի որ զտանում էր քրիստոնյա պարտիկի Հայրենիքը⁷: Հայտնի է, որ արարա-զարսիական ազրյուրեն-

¹ J. B. Chabot, *Synodicon Orientale*, p. 256; *The Church of the East: A Concise History*, Ed. W. Baum, D. W. Winkler, London – New York, 2003, p. 14–17.

² P. Wood, *The Chronicle of Soet*, p. 32.

³ R. Graffin, *P. Nasr, Patrologia Orientalis*, t. V, *Chronique de Séert*, p. 319.

⁴ Լ. Տեր-Պետրոսյան, Արախտը Նուստովանդի «Ալթաջ Արևելիցը», Նր., 1976, էջ 106:

⁵ J. Labourt, *Le Christianisme dans l'empire Perse sous la dynastie Sassanide (224-632)*, Paris, 1904, p. 87, 96; A. Christensen, *L'Iran sous les Sassanides*, Copenhagen, 1944, p. 270–271; S. McDonough, *Bishops or Buzurgatah? Christian Clergy and the State in the Middle Sassanian Period*, – *Current Research in Sassanian Archaeology, Art and History*, Ed. by D. Konner, P. Luft, *British Archaeological Reports International Series*, 1810, Oxford, 2008, p. 87.

⁶ J. Labourt, *Le Christianisme dans l'empire Perse...*, p. 93; H. B. Пугаченков, *Арабы в ирану Бизантизм и Иран в IV-VI вв.*, Москва-Ленинград, 1964, с. 275; S. McDonough, *A Second Constantine? The Sassanian King Yazdgerd...*, p. 128.

⁷ T. Darysee, *Ethnic and Territorial Boundaries in Late Antique and Early Medieval Persia (Third to Tenth Century)*, – *Boeders, Barriers, and Ethnogenesis: Frontiers in Late Antiquity*

բում Հազկերտը ընտրազգում է բացառական կոզմերով գաժան, կա-
կաճաճիս և պոսիկալ: Նա ասացել էր անկախորս (արարերեն՝ և-ՏՅԱ)՝
ժակուհուհն այն բանի համար, որ ի տարբերություն գրադաշտական ժո-
ղերի՝ Հնարավոր գտավ պաշտպանել իր պետության քրիստոնյաներին՝
որոնք զարժան նրա սոցիալական Հեծարանը կեծարանկան իշխանու-
թյան ամբապնդման գործում: Հազկերտը թույլ ասելը նրանց թույլ է-
րենց նե՛րջյուղներին, ինչը գրադաշտականը համարում էր սրբազան Հո-
ղի ոչոճում: Նա փորճեց նաև նոր Հարարերություններ Հաստատել կոչ-
քություն Հեա: Նրա քաղաքականությունն աշակցություն չգտավ մո-
ղերի կողմից՝, որոնց փերնաբանն աջանկարոր Սասանյան պերսորակա-
նություն ոչնաչարն էր: Քրիստոնյա և Հրեա Հեղինակները, ընդհակա-
նակը, միարերան փառաբանում են Հազկերտին: Նրա գրածների վրա
ասելը, միարերան փառաբանում են Հազկերտին: Նրա գրածների վրա
կարդում ենք. «Ով խաղաղություն Հաստատեց իր արքայապետության
ժողովում ենք. Ազաթիստը նրան անվանում է քրիստոնեաներ միապետ, ով սրբա-
րեկամ և խաղաղոր էր Համեացիներին նկատմամբ և երրոր չպատե-
րազմեց նրանց զեծի: Նույնիսկ արքայական գեղերը գրվեցին սուրբ
կոչակապտաների նեթակալություն մակ: Հազկերտ Ան ամուսնացած էր
Իրանի Հրեաների պատրիարքի՝ «թագավորի» գաճեր՝ Երչինգուխար

and Middle Ages (Studies in the Early Middle Ages, Vol. 12), Ed. F. Cotta, Brepols, 2003,
p. 134.

¹ J. Assmann, Christians in Iran, The Cambridge History of Iran, Vol. 3 (2), 1983, p. 939.

² S. McDonough, A Second Constantine? The Sassanid King Yazdgerd..., p. 129; T. Darya-
zi, The Sassanid Empire (224-651 CE). - The Oxford Handbook of Iranian History, Ox-
ford University Press, 2011, p. 184.

³ Th. Nöldeke, Aufsätze zur Persischen Geschichte, Leipzig, 1887, S. 103; M. Boyce, Zoro-
astrians: Their Religious Beliefs and Practices, London, Boston and Henley, 1979, p. 120.

⁴ Վ. Քաչրոսզյան, Իրանի պաշտոնյունք, Եր., 2005, էջ 132; J. Syriac, The Reign of
Bahram V Gōr: The Revitalization of the Empire through Mourning Artery, «Historia i
Świat», Siedler University, Poland, № 4, 2015, p. 74.

⁵ M. Boyce, Zoroastrians, p. 120-121.

⁶ S. McDonough, A Second Constantine? The Sassanid King Yazdgerd..., p. 135.

⁷ S. McDonough, Bishops or Buzurgs? Christian Clergy and the State..., p. 88.

⁸ Th. Nöldeke, Geschichte der Perser und Araber aus der arabischen Chronik des Tabari,
Leiden, 1879, S. 72-78.

⁹ T. Daryace, Sassanid Persia. The Rise and Fall of an Empire, London, 2009, p. 21.

¹⁰ Agathāe Myrinaci Historiarum, Ed. Vukarii B. G. Niebuhrus G. F., Bonnue, 1827, IV,

26, p. 265.

¹¹ R. Payne, The Rise of Christianity in Iran, «News and Notes», Chicago, 2014, p. 4.

Հետ՝, ինչը նպաստում էր Հրեաների գինահը բարելավմանը²: Ձմռանակ, որ Հրեաները պարթև Արշակունիների Հարսուսթյան նկատմամբ ունեցել են համակրանք եւ թաղածառանց Բահուրիքն, որն արչավում էր Ասորիք ու Պաղեստին, «գրկիչ եւ ազատարար» են անվանել³: Աստանյաները Հրեաներին գրկեցին քաղաքական ինքնավարությունից⁴:

Հրեական ազդյութենքում եւս Հազկերտ Ա-ն որպես եւր կյանքում, Համարվում է իրենց բարեկամը⁵. ընդհանրապես, Հրեաների նկատմամբ Տրդրոնի արքունիքի վերաբերմունքն ավելի մեղմ է եղել, քանի որ իշխանաժի Բյուզանդիայում նրանք հետապնդվում էին ու Հալածվում⁶: Փաստորեն Հրեաները եւ քրիստոնյաները Աստանյան Իրանում հանաջվում էին որպես կրոնական Համայնքներ (կամ Հետադայի սամանյան եղբայր-նությամբ՝ միլլեթներ)՝ զանաչով շահի սոցիալական Հեռաբանը: Հազկերտ Ա-ի կառավարման վերջին տարիներին քրիստոնյաներն իրենց այնքան անուր են զգում, որ բացահայտ Հարձակվում են գրառչապահան քրմերի վրա եւ կործանում ատրուշանները, ինչի Համար ժահպատմի են գառապարտվում⁷: Բազմաթիվ քրիստոնյաներ, արարների աւսջնորդ Ապկերտի Թաղավությամբ, որն ստում էր Հազկերտին, փախչում են Բյուզանդիա⁸: Հնարավոր է, որ Հազկերտը կառավարման վեր-

² Šahrastānīhā ī Irānšāhr, with English and Persian Translations and Commentary by T. Daryaei, Costa Mesa, California, 2002, p. 20.

³ R. Frye, The Political History of Iran under the Sasanians, The Cambridge History of Iran, Vol. 3 (1), Cambridge University Press, 1983, p. 144; J. Duchesne-Guillemin, Zoroastrian Religion, The Cambridge History of Iran, Vol. 3 (2), Cambridge University Press, 1983, p. 889. Հան H.S. Nyberg-ի (Die Religionen des alten Iran, Leipzig, 1938, S. 288)՝ քրիստոնյաներն այն հրեաներն էին, որ հուլիստացին Հիսուս Գրիստոսին եւ, ի տարբերություն մյուս հրեաների՝ չմեղսեցին ու չքաղաքացիացրան:

⁴ H. Патрикеева, Города Ирана в ранний средневековье, М.-Ленинград, 1956, с. 62.

⁵ A. Ch. Van Gelder, Christianity in Persia and the Status of Non-Muslims in Iran, New York, Plymouth, UK, 2010, p. 28.

⁶ Նույն տեղում, էջ 32:

⁷ J. Neusner, Jews in Iran, The Cambridge History of Iran, Vol. 3 (2), 1983, p. 915.

⁸ Վ. Բաբրտչյան, Իրանի պատմություն, էջ 160:

⁹ T. Daryaei, The Idea of Irānshāhr Jewish, Christian and Manichean Views in Late Antiquity, Orientalis Romana, 9, Roma, 2010, p. 97.

¹⁰ O. Braun, Ausgewählte Akten persischer Märtyrer, Munich, 1915, SS. 139-141; I. Syvānne, The Reign of Bahram V Gōr, p. 75.

¹¹ Kyrillos von Skythopolis, Ed. Ed. Schwartz, Texte und Untersuchungen zur Geschichte der Altchristlichen Literatur, 49.2, J. C. Hinrichs Verlag, Leipzig, 1939, SS. 18-19.

վում են գերազանց զրազաշատական կրոնին, ինչի համար մահա-
դատք են ենթարկվում¹:

Սակայն ասորիների ներսում, ինչպես միշտ, Համերաշխության
չկար: 424 թ. եկեղեցական ժողովին մի քանի եպիսկոպոսներ Հավակնում
են կաթողիկոսական աթոռին, ինչից զձգւոնոց որոշ եպիսկոպոսներ զր-
վում են իրենց ասորեաներից²: Կաթողիկոս Դազիշոն փորձում է Հանգո-
տացնել կրքերը, սակայն իրազինակը շատ բարց էր: Քրիստոսեությունը
սկսել էր տարածվել իրանական ազնվականության շրջանում, Հոգեւոր-
կանները բացահայտ պայքար էին սկսել ժողերի դեմ: Հետևաբար,
երանց գործողությունները Հանգեցնում են Հակազգեցության եւ պո-
տրմներին³: Քրիստոսեյա ասորիների Համար մեծապայ ժողադրանք էր
գործել մեծյանց մեղադրելը ժողերի հետ Համառայության գալու եւ
Համազորմեցության մեջ⁴: Մոգերը քրիստոսեաներին մեղադրում էին
երանց Հավատի Համար՝ զարմանալով, թե ինչպես կարող էր Աստված
մարդկային ծագում ունենալ եւ թույլ տալ, որ իրեն սպանեն⁵:

422 թ. պարսկա-բյուզանդական պայմանագրի կետերից մեկով Իր-
անի քրիստոսեաներին թույլ էր արվում ազատորեն զաժանել իրենց կր-
ոն. Կայսրությունը նույնը թույլ է տալիս զրազաշատիաներին, որոնք
Բյուզանդիայում շատ փոքր թիվ էին կազմում⁶:

Արքայութիւնների վկայությամբ՝ քրիստոսեաներն ամուսնանում էին
զրազաշատիաների հետ⁷, ինչը հզի էր բազում վտանգներով: Քրիստոսե-
յա ասորիների եկեղեցական ժողովներում ընդունված կանոնները պետք
է նաեւ սպառնալիկ երանց Հասարակական Համակեցության անվասն-
ությունն այն ասուով, որ ընտանեկան-կենցաղային հարաբերու-

¹ A. И. Колесников, Сасанидский Иран: История и культура, С.-Петербург, 2012, с. 450.

² J. B. Chabot, Synodicon Orientale, p. 287.

³ G. Hoffmann, Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer, Leipzig, 1880, SS. 35-36;
H. В. Пигуленкова, Культура сасанидов а христиане вост, Москва, 1979, с. 200.

⁴ J. B. Chabot, Synodicon Orientale, p. 45.

⁵ A. Ch. Van Gorder, Christianity in Persia and the Status of Non-Muslims in Iran, p. 30.

⁶ St'a Socratis Scholasticus Ecclesiastica Historia, Ed. R. Hussey, T. II, Oxoni, 1853, VII,
20, p. 772-775. St'a Փանոս Վ. Կ. Բաղմկյան, Հայ-բյուզանդական հարաբերություննե-
րը IV-VII դդ., Եր., 1991, էջ 65; С. В. Дашков, Иран изреи-Сасанидов. Иран III-VII вв.
в легендах, исторических источниках и современном искусстве, Москва, 2008, с.
116; T. Daryace, Sassanian Persia: The Rise and Fall of an Empire, p. 23.

⁷ J. T. Walker, The Legend of Mar Qardagh: Narrative and Christian Humanism in Late Antique
Iraq, University of California Press, 2006, p. 240.

Христианство за пределами Армении. О «крещении» в раннем христианстве

Предлагаемая заметка возникла из попытки объяснить одно малоизвестное место в коптском (переведенном с греческого) гностическом трактате «Второе слово великого Сиры» (Σειραῖος), в котором небесный Христос говорит о «своем третьем омовении» (ⲭⲏⲕⲏ/ⲉⲟⲕⲏ/ = λουτρὸν = *loutrion*) или «крещении» (ΒΑΠΤΙΣΜΑ = βάπτισμα = *dhrymshshshsh*), как (на мой взгляд неверно) переводят слово почти все современные комментаторы. Чтобы понять, какая именно богословская и обрядовая реальность стоит за этим понятием, рассмотрим самые ранние случаи употребления этих понятий в христианских текстах, т.е. в сочинениях Нового Завета.

Существительное λουτρὸν, «омовение» (в НЗ лишь дважды: Ефес 5. 26 и Тим 3. 5) оба раза передано в сина. как ⲭⲏⲕⲏ, тем же словом передается и глагол (ἀπο)λουῖν, «омываю» (производное от него λουτρὸν). Таким образом, там, где у нас для проверки есть греческий оригинал, мы видим, что копт. ⲭⲏⲕⲏ строго соответствует греч. λουτρὸν/(ἀπο)λουῖν(-ομαι), и можно утверждать, что и в утерянном греч. оригинале Σειραῖος стояло не *βάπτισμα, а *λουτρὸν. В христианских сочинениях II в. βάπτισμα и λουτρὸν уже используются как синонимы, потому что обряд крещения *с водой* новичков был уже широко распространен в церковном обиходе; у нас есть подробные описания того, как он совершался (например, «Диалект», ок. 130 г.). Но так ли обстояло дело в самых ранних христианских общинах?

Когда в евангелиях речь идет об Иоанне Крестителе, «вода» *всегда* присутствует как неизменный атрибут совершаемого им обряда (Мф 3. 11 и пар.; Мк 1. 26, 31, 33; Лк 3. 23; Джв 1. 5), но когда речь заходит о собственно христианском обряде, инициированном Иисусом, *вода*, как правило, совершенно не интересует авторов. Так, в синопитических евангелиях (70-е – 90-е гг.) *предварительному* крещению Иоанна (т.е. «крещению покаяния»: Мк 1. 4; Лк 3. 3; ср. Лк 1. 77) противопоставляется *знак, совершаемый и окончательный*, его разновидность, с водой никак (по крайней мере, эксплицитно) не свя-

зашла. Это хорошо видно из слов того же Иоанна о грядущем Христе: «Я крестил вас водой, а он будет крестить вас Духом святым» (Мк 1. 8). В параллельном рассказе к этому высказыванию добавлена новая подробность: «Я крестил вас в воде (для покаяния)», а он будет крестить вас Духом святым и огнем» (Мф 3. 11 и Лк 3. 16). Предполагало ли сказанное, что те, кто ранее были крещены Иоанном (об одном таком случае с апостолом Ананасом нам известно: *Ин* 1. 40), но затем последовали за Иисусом, должны получить от него какое-то новое «крещение» (уже без воды), при котором на крещаемого должен сойти Дух? Означали эти слова, давшие повод и никак не объясненные, что последователи за Иисусом именно так должны в дальнейшем «крестить» приходящих к новой вере?

О противопоставлении двух видов «крещения» говорит обстоятельное повторение Иоанном местивмения «вас» (ὑμῶν): я крестил вас водой, а Иисус будет (еще раз) крестить вас Духом. Об этом же, на первый взгляд, свидетельствуют и слова Иисуса, обращенные к Никодиму: «Истинно говорю тебе, если кто не родится от воды и духа, не может войти в царствие Бога» (*Ин* 3. 5), и это называется «вторым рождением». Проблема, однако, заключается в том, что сочетание «рождение от воды и Духа» (которому нет аналога в остальном *НЗ*, многие исследователи предлагали даже исправить текст и выбросить из него слово «воды») совсем не обязательно подразумевает обряд христианского крещения водой (за исключением к сказанному в *Ин* 3б. 17 сл.; особенно: 25-27). Более того, нигде в *НЗ* (кроме одного спорного места: «Иисус пришел в Иудею с учениками и крестил»: *Ин* 3. 22; ср. 3. 26; 4. 1, которое никак не согласует с остальными свидетельствами и которое многие рассматривали как glossa) мы не найдем ни упоминания о том, что Иисус кого-то крестил (будь то водой, или Духом), ни даже намека на то, что он намеревался это делать.

Таким образом, нужно допустить, что во всех случаях, где речь идет о грядущем «крещении Духом (и огнем)» (т.е. совершить последний суд), которое, кажется, может быть только прерогативой (воскресшего) Иисуса (ср. слова о том, что ученики еще не получили в полном значении (проче воскрес: *Ин* 7. 39), глагол βαπτίζω выступает в греческом значении (проче типологическим значением времени), т.е. в значении «погружать» (бука «погружать») в новую веру (но, очевидно, не так, как это делал Иоанн). Так или иначе, но это «крещение» *всегда и лишь* (по крайней мере, эсхатологично)

не связано с водой, и во фразе «крестить водой» мы видим буквально значение глагола, а во фразе «крестить Духом» — *литургическое*.

Весьма интересно и значение βαπτίζω / βαπτίζω в словах Иисуса, обращенных к ученикам уже после того, как он был крещен Иоанном: «Крещенный и должен быть крещен, и как я томился, пока это совершится» (Лк 12: 50; ср. Мф 10: 38; в евангелиях и Деян сущ. βαπτίζω без определения «Иоанном» встречается только в этой перикопе). Очевидно, что оба слова употреблены здесь не в прямом значении «крещение / крестить» (водой), а также *литургически* (это ни у кого не вызвало сомнения), и контекст ясно показывает, что Иисус говорит о своей предстоящей смерти. Подобное значение глагола хорошо известно и дохристианской литературе («тонуть»: Strab., *Geogr.* VI. 2. 9; «приводить к гибели»: Jos., *Bell.* 4. 137).

Итак, в приведенных пассажах канонических евангелий понятия βαπτίζω / βαπτίζω никак не подразумевают особого христианского обряда «крещения (в воде)», да и обряд как таковой еще совсем не занимал их авторов. Фразу, которой завершается Мф (28: 19) и которая более не встречается в НЗ («Итак, отправившись, научите все народы, крестя их во имя Отца, и Сына, и Святого Духа») даже консервативные богословы признали поздней. Более того, в евангелиях мы не находим даже намека на существование обряда, нигде не говорится о том, что Иисус *крестил* своих апостолов или посвящал их каким-то иным образом: он просто *крестил* их, и они за ним следуют (Мк 1: 17-18; Мф 4: 19-20; Лк 6: 13; ср.: Мф 10: 1; Лк 9: 1-2). То, что апостолы были некрещеными, вызвало затруднение уже у раннехристианских авторов.

Иную картину видим в «Деяниях апостолов» (ок. 90 г.), где о «крещении водой» говорится как об известной уже (по крайней мере, в той общине, к которой принадлежал автор) практике. Несколько раз при крещении «водой» прямо или косвенно упоминается: крещение Филиппом эфиопского евнуха (Деян 8: 36-38); и иудеям, и язычникам, на которых сошел (заметим, еще до крещения) святой Дух, Петр «велел быть крещеными в воде в имени Иисуса Христа» (Деян 10: 44-48); также, наверное, не случайно крещение Лидии происходило «около реки» (Деян 16: 13).

Вместе с тем, признание того, что крещения Иоанна для обратившегося в новую веру было недостаточным, находим в рассказе об обращении александрийском иудее Аполлосе, который, хотя и «учил правильно о том, что относится к Иисусу, знал мало о крещении Иоанна; <...> Присклала и

ное крещение Иоанна (переставшее использоваться в христианских общинах после смерти Иисуса), стало постепенно превращаться в (водный) крещению «во имя Иисуса Христа» (см. формулу в Деян 8. 16; 19. 5; 2. 38; 10. 48) для отпущения грехов и для получения дара святого Духа».

На основе приведенных свидетельств можно предположить, что концу I в. формальное и весьма простое вступление в общину (см.: Деян 2. 38-41; 4. 4) осталось позади, и теперь (т.е. к моменту написания Деян) тому, кто готовился стать полноправным членом Церкви, которая к тому же должна была обезопасить себя от всякого рода случайных попутчиков, нужно было усердно готовиться и приложить немало усилий. У автора Деян эта подготовительная практика (катехуменат) еще не нашла отражения, но о ее существовании свидетельствует также более поздние (но не намного отстоящие во времени от Деян) раннехристианские сочинения, как «Диалог» и некоторые другие. Евангелия и Деян возникли спустя два-три поколения после смерти Иисуса, но у нас есть сочинения, которые от этого события отделяют всего лишь два десятилетия: это самые ранние (из дошедших до нас) христианские сочинения, а именно послания Павла (заметим, далеко не все подлинное). Павел еще не располагал записанными евангелиями, из которых он мог бы узнать об Иоанне и о той роли, которую тот сыграл в зарождении «христианского» крещения (сам Креститель ни разу не упоминается в проповеди апостола, но у него были другие источники сведений: прежде всего, устная традиция).

Павел не раз использовал глагол βαπτίζω (Римл 6. 3 (дважды); 1 Кор 1. 13-17 (6 раз), 10. 2, 12, 13, 15, 29 (дважды); Гал 3. 27; и один раз существительное βαπτισμα: Римл 6. 4) и, нигде и никак не объясняя, какое содержание он вкладывает в это понятие, был, видимо, уверен в том, что адресаты верно поймут значение его слов. Но употребляет ли он эти понятия в значении «крестить водой»? В этом можно сомневаться хотя бы потому, что нигде в его посланиях нет ни малейшего намека на связь крещения с водой; собственно вода (ὕδωρ) ни разу не упоминается (создается даже впечатление, что он сознательно избегает этого слова), и ее существенная роль Павла совершенно не интересует; о своем крещении, которое живописно изобразил автор Деян, он даже не упоминает. Более того, не будь в нашем распоряжении тех свидетельств из евангелий и Деян, в которых понятие βαπτίζω поставлено в связь с водой, мы едва ли бы имели основания утверждать, что апостол говорит именно о водном обряде. Вот примеры.

Павел обращается к христианской общине в Коринфе со словами: «Благодарю Бога, что никого из вас не крестил, разве только Криспа и Гая, чтобы кто-нибудь не сказал, что вы были крещены в мое имя. Крестил же я в дом Стефана, а еще кого крестил, не знаю. Ведь Христос послал меня не крестить, а благовествовать» (1Кор 1. 14-17). Утверждать, что в этом пассаже глагол βαπτίζω непременно имеет значение «крестить водой», нет оснований. Павел подчеркивает здесь, как и повсюду в своих посланиях, преимущественно проповедан перед обрядом, не утруждая себя описанием самого обряда, и вполне можно допустить, что апостол использовал глагол в более широком значении: «обращать, посвящать (в новую веру)», подчеркивая при этом, что обряд «посвящения» сам по себе не столь важен, как проповедь спасения (1Кор 1. 21; 2. 4-5; 4. 15; 2Кор 11. 7 и т.д.).

Блава ли следует видеть намек на обряд крещения водой и в следующих стихах: «Ибо не хочу, братья, чтобы вы не знали, что все вы когда-то были под облаком, и все прошли через море, и все вы были крещены в облаке и в море» (1Кор 10. 1-2). Павел сравнивает здесь христиан-Моисея в облаке и в море (символизируя златом будущее спасение, с свое исхождение в новую веру, являющееся златом будущего спасения, и опытом нулевых, доверившихся Моисею и также получивших спасение, и произошедшее с нулевыми в пустыне, по словам апостола, «стало для нас прообразом» (1Кор 10. 6). К воде здесь имеет отношение лишь упоминание моря, но нулевым спасение не водой, а как раз потому, что избежал с ней соприкосновения как с враждебной стихией (Исх 14. 21). Поэтому главной в этом пассаже следует понимать лишь в значении «присягнувшие Моисею в верности и ставшие его приверженцами, «полностью доверившиеся Моисею, т.е. *лимоформаччи*».

Другое место в том же послании, представленное Павлом в виде двух риторических вопросов (параллелей которому мы не находим не только в НЗ сочинениях, но и в раннехристианской литературе вообще), вызвало жаркую полемику в ученом мире: «Тогда что будут делать (в будущем) крестящиеся (из-)за мертвых? Если мертвые вообще не воскресают, зачем вы (из-)за них креститесь?» (1Кор 15. 29).

Из многочисленных вариантов толкования этого темного пассажа, в которых предметом спора не в последнюю очередь является следующее: в ранней Церкви чехрал, весьма распространенным остается следующее: в ранней Церкви и не все новообращенные получали крещение, поэтому были и такие, которые умирали до крещения; тогда близкие (уже ранее крещенные) приносили

мали крещение как бы от их имени, чтобы при грядущем «воскресении праведников» и они были спасены, вера в то, что воскресение наступит лишь тогда, когда число праведников достигнет необходимого числа. Есть и другое толкование: Павел говорит здесь об обращении в новую веру, к которому (еще нехристианина) побуждала смерть близкого человека (уже христианина), глубокая скорбь по нему и надежда встретиться с ним в потустороннем мире. В пользу такого объяснения говорит прежде всего тот факт, что Павел (по крайней мере, явно) не порицает эту практику. Но ни то, ни другое толкование не может доказать, что при *ενοουσησιν* и новую веру речь здесь идет именно о «погружении в воду».

В связи с проблемой «крещения» заслуживает внимания и фраза из того же послания, которой Павел завершает перечисление самых страшных пороков: их носители «царства Божьего не унаследуют. И таковы (ранее) были некоторые, но *αλλωθεν*, но были освящены, но были оправданы в имени Господа Иисуса Христа и в Духе Бога нашего» (1 Кор. 6. 10-11). Общепринятое убеждение в том, что *κοιμησάντων* (*ἀπελοοσάντων*) указывает на крещение водой, хотя ни сам глагол βαπτίζω, ни вода здесь не упоминаются, также можно подвергнуть сомнению из того основания, что глагол (*κλινοῦσιν*) далеко не всегда использовался в прямом значении, подразумевающим воду; часто к нему прибегали как к метафоре (Иова 1. 16; Philo, *Mag. nom.* 49; Clem., *Prot.* 99. 3 и т.д.; ср. русск. «смыть с себя позор»); вероятно, случай именно такого употребления (заметьте, что глагол у Павла встречается только в этом пассаже) в значении «внутренне очищаться от грехов» мы здесь и видим. Так же, видимо, нужно понимать этот глагол и в двух других пассажах из его посланий. В одном, обращаясь к христианской общине Рима, Павел говорит: «Или вы не знаете, что все мы, которые *были крещены* в Христа Иисуса, *были крещены* в его смерть? Итак, мы *были сопогребены* с ним *через крещение* в смерть, чтобы, как Христос был воскресен из мертвых через славу Отца, так и мы смогли бы вести новую жизнь» (Рим. 6. 3-4). В другом, обращенном к галатской общине, апостол повторяет ту же мысль: «Ведь все вы, которые *были крещены* в Христа, все вы видели на себе Христа. Нет ни нуля, ни язычника, нет ни раба, ни свободного <...> ибо все вы одно во Христе Иисусе» (Гал. 3. 27-28).

Безоговорочно настаивать на том, что в этих отрывках речь идет именно о *ενοουσησιν* крещении (при отсутствии всякого описания обряда или даже намека на него), нет никаких, кроме не критического следования тра-

Կիրակոսյան Լուրս
Ճարտարապետության եւ շինարարության Հայաստանի
ազգային համալսարան

**Խաչենագետի ներքնահովտի երրանայտ եկեղեցիների
ճարտարապետությունը**

Տեղադրությունը

Խաչենագետի ներքնահովտում վերջին տարիներին իրականացված պեղումների արդյունքում՝ Հայանարեքից են երկու եկեղեցիներ Արցախի Տիգրանակերտի Կենտրոնական թաղամասում, կրթորդը՝ քաղաքից Հյուսիս-արևելք՝ Լեւոնային Ղարարագի Հանրապետության Նոր Հայկաջուր գյուղի տարածքում գտնվող Գյամուր-զալա հնավայրում:

Եկեղեցիների հատակագծային եւ ծավալատարածական հորինվածքը

Արցախի Տիգրանակերտի պայմանականորեն «Մեծ» անվանված եկեղեցու շինարարական մնացորդները բաղկի են մաս 4,0 մ թաղարկյան մեջ: Պահպանվել է հասակագիծն ամբողջությամբ, պատերը՝ մինչև 3,0 մ բարձրությամբ (հիմնականում կրաշագանակի միջուկը, որակից տարահանվել են պատերի մշակված քարերը, որոնց բնիցը երևում են շագանի կանգուն հասվածներում, պատերում հասակներտ մնացել են նաև սրբասաշ քարեր): Եկեղեցին կառուցված է սալապատ հրապարակում՝ բարձր եռաստիկան գեոմետրիայի (28,85 x 11,25 մ, բարձրությունը՝ 1,2 մ) վրա եւ ունի մզկիտ համաշարժություններ (արտաքին 27,3 մ երկարություն եւ 9,3 մ լայնություն): Ազոթասրահը (21,4 x 6,8 մ) արևելքում ավարտվում է ներսից կիսաշրջանաձև ոչ խորագիր (3,4 մ), զբոսից հնգանիստ սրբիզով: Պահպանված են վերջինիս հարավային կողմի երկու նիստերը միայն (մեկ շաբ բարձրությամբ՝ 0,68 մ), որոնք հարավ-արևելքում են ապին՝ պարզելու նիստերի քանակը: Պահպանված շինարարական մնացորդները ցուցում են նաև վերականգնումների մասին: Եկեղեցու նախնական արտաքուստ շեշտված սրբիզը հետագայում ներ-

¹ Պեղումները իրականացրել է ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտի Արցախի արշավախումբը՝ պ.գ.թ.-ներ Ա. Փանկոսյանի, Վ. Սաֆարյանի, Տ. Վաղդանյանի, Ի. Կարապետյանի, Ն. Երանյանի, ճ.թ. Լ. Կիրակոսյանի մասնակցությամբ եւ պ.գ.թ. Համլետ Պետրոսյանի ղեկավարությամբ:

կցվել է երկու աստիճաններով: Տեղում առկա են բնականաբար երկու ան-
կյունների մեկական քարեր: Եկեղեցին ունի երեք մուտք՝ երկուսը Հա-
րավային կողմից, երրորդը արևմտյան կողմում: Այն կառուցված է աս-
րեանավոր գեղեցիկարարի վրա, որի որոշ մնացորդներ դիտելի են արևելյան
և Հարավային կողմերում: Պահպանված են ետևի Հարավային
և Հյուսիսային երկայնական պատերի որոշ Հասվածներ՝ մինչև 1,7 մ
բարձրությամբ:

Եկեղեցում մասնակի պեղումներ իրականացվել են դեռևս խորհր-
դային շրջանում ազդեցությանը հետզհետեի կողմից: Այսպես (այն ժա-
մանակ Ազգամեր շրջանի Բոյաճմեղլի գյուղխորհրդի Սոֆուլու գյուղի
տարածքում) վաղերացված կառույցները ներկայացված էին որպես կոմ-
սոսյան Ազուանքի նյութական մշակույթի քրիստոնեական Հուշարձան-
ներ: Մեկնարարում թյունները շատ Հաճախ կոչմանկոչ էին և Հիմնակա-
նում ուղղված այս աստիճանների Հայկական Հուշարձանների ասֆա-
կտեալներումանո գործընթացներին:

Օինարարական տեխնիկան և շինարարությունը

Երեք եկեղեցիներն էլ կառուցված են Վանքասարի Հայանի Հան-
քավայրի կրացարով (այն երբեմն կոչվում է Ֆիզդիտատուֆ): Կառույց-
ների Համար Հիմքեր են ծառայում կրաչազարով ամրացված միջին և
մաեր անկանոն քարերով իրականացված Հարթակները, որոնցից անցու-
մը դեպի պատն իրականացվել է սովորաբար սանդիկներով: Պատերը
(Հաստությունը՝ 1,20-1,25 մ) շարված են ավանդական եղանակով՝ ամի-
գրա՝ եռանկյան երկնակառույցի սկզբունքով կրաչազարի կիրառումով:
Երևութայինների ասարքը Հատվածներից սկսված կրաչազարի փորձա-
նմուշների լարորատոր քննությունը պարզել է, որ կիր-ավազ Հարաբե-
րակցությունը չազարներում երկուսը մեկին է, ցուցանել, ինչի Հաշվին
գերազանց ամրություն է ապահովվել:

Եկեղեցիները, Հավանաբար, փայտածածկ են եղել, յուրյ չի բացու-
վում նաև քարե թաղի գոյությունը: Պատերի վրա Հենվող քարե թաղով
մրանավ եկեղեցու Հնավանդ օրինակ է կանուտի թաղիլիկան, որը մու-
ավորապես նույն թաղիք ունի (0,25 մ), ինչ-որ Տիգրանահերար մրա-
նով սրահը (0,6 մ): Եկեղեցիներն ունեցել են երկթեք՝ կղմիկըսպաս
տանիքներ (թաղն ու աստիճը չեն պահպանվել, գտնվել են գարնիթարդին
պատկանող մրահոր քարեր և փորակավոր-սուլեն և ասֆակ-կալիպտեր
կղմիկըրների մեծաքանակ բնկորներ):

րի ձախ ափին Հայաստանը՝ Բուն Ազուտանցի միանալ Հուշարձանները (Կախ-բաշ, Մինգեչաուր):

Ամփոփում

Կաշնեպետի ներքնահավաքի միանալ եկեղեցիների Հասակագծային, ծագայատարածական Հորինվածքի, շինարարական տեխնիկայի ու շինարվեստի առանձնահատկությունները, այլ տարածաշրջանների Հուշարձանների Հետ ունեցած ազդեցությունն ու Համեմատական վերլուծությունը, թույլ են տալիս խոսել կառույցների Ե-Ձ գարեհավ թվագրության մասին:

Փնտրելով եկեղեցիների էությունապետությունը գրանցելով վաղմիջնագարին բնորոշ Հորինվածքային (միանալ որահային-բազիլիկ տիպեր Բայրուրդ, Զրվեծ, Լեւոնախերտ, Ավան եւն) եւ կառուցվածքային (բարձր սրմնախարիսխների, գմբեթադեղների եւ շքամուտքերի կառուցում, քարի, կղմինգրի եւ կրաշագախի օգտագործում, «միջին» շաբվածք) լուծումներ, երեսն է քերում նաեւ առանձնահատուկ գծեր (մեծ Հասակագծային եւ «թռիչքի» Ե,Ց մ շափեր, ձգված Համալսարանայինները - աղտթարաւհի լայնություն եւ երկտրանջան Հարաբերությունը 1:3-ի, գասի տարածքի առանձնացում, մուտքերի առատություն, տեղական յուրահատուկ շինանյութի՝ կրաքարի օգտագործում):

Եկեղեցիների Հորինվածքային եւ կառուցվածքային քննությունը թույլ է տալիս խոսել նաեւ Այսրկովկասի (Ակուսրտա, Կախ-բաշ, Մինգեչաուր), Փոքր Ասիայի (Սղիկապուլու, Սիււպա, Թոմարզա), ինչպես նաեւ Միջին (Կաշ Լուզն, Տուրմանին) Հետ ունեցած վաղ քրիստոնեական մշակութային աշխարհագրական եւ պատմական իրողություններից բխող, առնչությունների մասին:

Ճարտարապետական մեծերը (պատի կոնստրուկցիա, մույթ, սյուն, խարխիւ, խոյակ, քիվ, դռն եւ պատուհանի պտակներ) եւ արտահայտչականության միջոցները (զեկորտաիվ մեծեր, զարդաքանդակներ) սերտորեն առնչվում են կառույցների ծագայատարածական լուծման Հետ եւ գարնել են գրանց տեխնիկ մշակման Հիմնական զեղարվեստական տարրը: Կաշը շրջանի մեջ Հորինվածքում որպես առանձնահատկություն կարելի է նշել խաշի ուղղամիջ թեւից շարունակվող պուշուկի բացառայությունը:

(608 թ. Փոկաս կայսեր Հաղթասյուեը Համուս), խորհրդանշում էին երանց փառքն ու փառապանծ ոսպման հաղթանակները և զբվում էին զլիսավոր քաղաքների հրապարակներում: Հաղթբրտտենական շրջանում եույն այդ սյուները պատկզում են խաչով: Եույն սյուների պակերները Հաղեքծայգել են Համամամանայտ Հուշարմաններում: Դս խաչով պատկզմած սյուեն է Ասորիքի Կալը-Լուգե քաղկիկի (500 թ) խաչատրն կամ Էզգանի կեղեղետ (Հարավայն Վրաստան, Զ-է զզ) արեւելյան պատրն, իսկ Մագարայի խանկոր-քարանկի (Զ գ., Հարգանան) Համանայն եման սյուեն է եղել Երուսաղեմում: Սյուենք են պակերված Ասորիքի Քայրա-ալ-իմամի Ար. Նահատակների և «Առյուծների» կեղեղեղներում (442-447 թթ. և Զ գ.): Մեզ Հասած Հայկական Հուշասյուները մաս են կաղծել կեղեղեղական կամ վանքայն Համայրների (Երերույք, Օձուեն, Քալին): Հայտնի են Օշականի (3,5 մ), Զրվնի (5,30 մ), Ավանի Հուշասյուները: Օշականի Հուշասյուեը պատկզմած է եղել «գամբյուղանու» խաչով:

Եուչով պատկզմած սյուները որպես քրիտտենական Հուշարմաններ վերտմասաավորղել են: Կայսերական փառքի և Հաղթանակի գաղափարները վերտմարվում են քրիտտենուՔյան Հաղթանակի և փառք գաղափարներով, որի գրավական է գանուս խաչը: Խորհրդանշական այս ընկալուծներն ժծուայն նպատասու էր նաե Ասավամաշեում հիշատակղոց ամպեղեն և հրեղեն սյան կերպարը՝ որպես Աստծո ներդալուՔյան խորհրդանիշ (Սլիղ 13:21): Լենց այս գաղափարն է արասՀայաված «Քրիտասոսի ՄկրտուՔյան» տեսարանում, ուր Հարգանանի էրերում երբեմն պատկերվում է խաչով պատկզմած սյուեը, որը Համահուեն է գանուս տեսարանի ԱսավածահայանուՔյան գաղափարին, ինչպես նաե խորհրդանշում Քրիտասոսի փրղչաղործական առաղիուՔյուեր: Միեւեույն ժամանակ այն իրական սյան վերարտաղորուՔյուն է՝ վկայված Զ-Ը գ. ուրտաղեղեղների կղմրը: Հայկական Հուշարմաններում Հարգանանյան սյուեը առկա է Օձուենի և Բրղամորի կղմղների Համապատասարտան պատկերներում և Մուղնու աղետարանի ձաներուկարում (ԺԱ գ. կեւ, ՄՄ ԸԳ 77):

¹ Այսն պատկերով քրուանղական օրինակներից են. Հոսիոս Լուկասի նմանկարը (1012 թ.), Էլնաղի քեղանի (ԺԱ-ԺԲ դդ., կաղաղուկիկա) որմնանկարը և Ռեուելյոս մուսաղրեի փանրանկարնղը՝ cod 587 (1059 թ., fol. 141 v); cod. 2 (ԺԳ դ., fol. 221 v) cod. 6, ԺԲ դ., fol. 161 r).

² G. Schüller, Iconography of Christian Art. Vol. 1. London, 1971, p. 135.

կոթողները հարգարող պատկերները՝ երկրպագութան և սպասքի: Այն հուշի տաններ հուշարժանների բաց երկնքի սակ կանգնեցման լինելու փաստը, շրջանցի հետազոտությունը և պատկերների արքայապատկերա- յինս բնույթը, ապա կարելի է ենթադրել, որ վերջիններս ինչ-որ կերպով ընդգրկված են նոյն ծրագրային արարողակարգի մեջ, մասնավորապես որ Բրիտանյա Արևելքում, վաղ շրջանում մեր շարժական բնույթի մասին են վկայում ինչպես աղբյուրները, այնպես էլ նկարագրիչների հարկված- քային առանձնահատկությունները՝ (մի քանի մուսթերի առկայությու- նը, արտաքին սյունաքանակները իրենց խորանով): Առանցքային Հասնում քրիստոնեական ծրագրային մասին է գարի բյուզանդացի Հեղինակ Ասերատ Աքոյանաիկոսը նշում է, որ այն ավարտվում էր հրապարակ- ներից մեկում կանգնեցված սյան մաս, որովհետև այնպիսի ամփոփված էին Կենտրոնի մասին մասունքները: Այս իմաստով հետաքրքրական է Օ- ձուկի կոթողը, որը, համաձայն ուսումնասիրողների, ունի այդ նպա- տակի համար նախատեսված խորշեր:

Այսու հանգում ենք հետևյալ եզրակացությունների: Այնպիսի տե- պարանական և պատկերազարկային առանձնահատկություններից՝ հուշ- շառյուղները, ծածկաշին խաչերն ու քառանկյան կոթողները պետք է դիտարկել որպես մեկ ավանդույթի գրեթե որոշում և շրջանակի դրանք մա- մանակազարկային սկզբունքով ինչպես ընդունված է: Այս հուշարժան- ները ուղղակիորեն կազմված չեն հին Հայաստանի ուղղահայաց կոթող- ների հետ, այլ սերում են ուշ անտիկ և վաղքրիստոնեական նախոր- ձակներից և հանգիստում են դրանց վերախմայնապարզված տարատե- սակները՝ մեկավորելով ինքնատիպ և միանգամայն նախադիմ հուշար- ժանների խումբ: Վաղքրիստոնեական և վաղբյուզանդական հուշարժան- ների հետ ունեցած մասնագրական կապը հիմք է առնել հայկական կո- թողները թվագրել ոչ վաղ, քան է գարով, հուշում որի վկայում են մա- մանակազարկային և պատկերազարկային առանձնահատկությունները: Դա են Հաստատում, որինակ՝ կոթողների վրա առկա այնպիսի տեսարաններ կամ հարկվածքներ, որոնք մեկավորվել են համեմատաբար ուշ շրջա- նում և չեն կարող վերագրվել ո՛չ Դ, ո՛չ Ե գարիներին: Դա է վկայում,

¹ Զ. Հակոբյան, Հայկական միջնադարյան նկարչության մեթոդների մեթոդի հարկման հարցում, - Հայաստանի և արևելաքրիստո- նեական ընդարձակություններ, Ջենտոմենի և զեկուցման հրատարակչություն, Եր., 2016, էջ 117-119:

² Զ. Հակոբյան, Հայկական վաղմիջնադարյան քառանկյան կոթողների ուսումնասի- րության արդյունքները, - ՌԺ, հտ. 21, էջ., 2014, էջ 341-350:

Հովհան Մայրավանեցի (Մայրագումեցի). մեծ հոգևորականն ու ճառագիրը

Հովհան Մայրագումեցին ծնվել է 570 (572) եւ 575 թթ. միջև: Մենագավարի գերաբերյալ տեղեկություններ չեն պահպանվել: Կրթությունը ստացել է Դվին մայրաքաղաքի նշանավոր Դպրեվանքում: Ուսումն օգտակար չէր, պաշտոնավարել է Դվինի կաթողիկոսարանում:

«Մայրագումեցին վարում էր Դուինի կաթողիկոսարանի ներքին գործերը, իրրեւ փոխանորդ (փակակալ) կամ գրեանագետ, բայց նոյնքան հաւանական է, որ Թահան կոչուած ըլլայ իրր ուսուցիչ կաթողիկոսարանի դպրոցին, վասնզի Կոնիասա կաթողիկոսի օրով կը յիշուին բազմաթիւ տշակերաններ կաթողիկոսարանի մէջ եւ Թահան Մայրագումեցիի օրում պատուանունները՝ փիլիսոփայ կասարեալ եւ աստուածային զրոյց գիտութեան բանիրուն» (Մազ. Օրմանյան):

«Եւ սորա ժամանակս [Կոնիասա կաթողիկոսի] փայլէր զօրդապետութեամբ Թովհան Մայրագումեցի [Մարագումեցի]», – գրում է Մտեփանոս Ասողիկ պատմիչը: Վերջինս ոչ միայն բարձր է գնահատել Մայրագումեցուն, իրրեւ է գարի լավագույն աստվածաբանի, այլեւ նրան է նվիրել մի ամբողջ երկ. «Պատմութիւն Թովհանեոս Մայրագումեցու», որից, ցավոք, լոկ մի պատասխիկ է պահպանվել:

Հովհան Մայրագումեցին ոչ միայն եկեղեցական Հայտնի գործիչ էր, այլեւ խոշոր աստվածաբան ու մատենագիր, մեծ Հայրենասեր, բնութագուրի ժողովրդի շահերի պաշտպան, Հոգեւոր եւ ազնվական գասի շտաբ կյանքը դատապարտող անաչտո քարոզիչ ու զատավար: Նա ապրում էր իր ժողովրդի Հոգեւորով ու տառապանքներով: Ժամանակի լուսավորչայ մտւենտիկն էր, որը ստիպել չզիւհահատվեց Հասարակութեան կողմից: Նա իր ժամանակից առաջ էր անցել, թիրեւս՝ սրպես այգույխին անհասկանալի մնալով իր շրջապատին:

Հարուստ էր նրա կյանքի ուղին, լի փորձություններով, վերելքներով ու վայրէջքներով: Նրան մեկ աստվածացնում են, մեկ դատապարտում, Համարում սուրբ, գերեզմանի Հողը տանում Հիվանդներին բուժելու, Հյուսում ավանդապատումներ (նրան անգամ արջն էր Հնազանդ ու ծառայող՝ ըստ կիրակոս Գանձակեցու), ապա դատափետում եւ մտանում

նն սին եւ մարմինն մերկանցամ ... քանզի քահանայն պարտ է լինել Հայր աշխարհապահանաց:

Շուրջ 13 դար երան վարկարեկել են, նախատել թե՛ զբաց եւ թե՛ Հուշն Հոգեւորականները. «Ինչ Ազգից [Ազգայից] Հետո արեւուք գրավեց Ներսես [Ներսես] Իշխանցին, որը կամօքն Աստուծո արժանի եւ ուզգա- Հովատ մարդ էր, եւ բուսրօքին Հուսախար եղտօլ այն նենկ[ամբո] Հով- Հան վանկանը, նամտաժանց երա Համար, որ Ներսեսին տեսել էր Հու- նաստանում Հաղորդվելիս կուտանդին Փոքր թագավորի Հետ, եւ ոչ ոք չեղա՛մ ընդդիմադրելու... Այս պատճառով էլ Ներսեսը կանչեց երան, եւ բազում կարկուտաների եւ վարդապետների ու ազատների ներկայա- թյունը մեծ քննություն արին նույն վեհի [քաղկեդոնականության] ա- թիվ, եւ երանք բուսրը զճոս կայացրին կորզալույժ անկ երան [Մայրա- գոմեցուն] [եւ ժշե] երկրից իբրեւ խարեւայի. եւ սուրբ Ներսես կաթմ- զրկուց ցամաւեքով արասանց երան [Հայքից]: Եւ թնողորս՝ Ռշու- նեաց տերն, իշխանն Հայոց [Սոմխիթի], սղլնե ազգիս աւարացրած կրտ հոկատին կոչցրեց իբրեւ նշան Հերմիտքիս Ա. ՄԵԽԻՐԱՆՔ-ԻՆԷ, Վրաց ազգյութները Հայաստանի եւ Հայերի մասին, Հտ. Ա, Եր., 1934, էջ 46:

Մայրաժողովեցուն չեն պաշտպանել եւ Հայ Հոգեւոր գառի շատ ներ- կայացուցիչներ: Նույնիսկ երա գործերի զբայից ընջել, քերել են իր ա- նունը իբրեւ նզովյալի եւ ազանդաժորի. «Այն շրջաններում, ուր ներքին կամ ստոր եկեղեցիների Հետ դասանական վեճերի պատճառով Մայրա- գոմեցին նկատուել է իբրեւ կասկածելի՝ ազանդություն շարացրների մէջ մեղադրուող անձ, ընջել են անունը, եւ տեղը բարեհամբաւ Մտեղակու- նու անունը դրել, կամ վերնազիրն ու յառաջագիրը ընջելով հառերն անանուն են թողել» (Պարապետ եպ. Տեր-Մկրտչյան):

Երուսաղեմի Հ՛ր 1999 ձեռագրում Գ. Հովսեփյանը նկատուել է, թե ինչպիս Հեղինակի տե՛ժան անդում երկու տող քերած՝ ընթած է. պատճա- ուր՝ Մայրաժողովեցուն անՀարկի մեղադրել են երեւութական ազանդին Հարելու մեջ: Ճիշտ է Մարմանեցին անապակտության շերտուանց քա- րոսիչ էր, բայց ոչ՝ երեւութական: Երեւութականները երանք էին, ովքեր ճշմարիտ մարզեղությունը տանրելույթ (սուսաք) էին ընդունում. «Յայանեցու աղտոնդ յաշակերտաց Յահանու Մայրապոմեցույ՝ որոյ Մարգիս ասէին, զոր մի՛ ոք իշխեսցէ ցուսրք ալքի բամբանել», (Սամուէլ ԱՂԱԵՐԻ, Հավաքմունք..., Վաղարշապատ – Մ. Էջմիածին, 1898, էջ 80):

Երա ապրած ժամանակաշրջանը ոչ միայն քաղաքական վայրկե- բումներին, այլեւ կրոնա-եկեղեցական պայթրարի խառնակ շրջան էր. պատկերամարաներ-պատկերապուշտներ, երեւութականներ, մրակամու-

Դիոնիսոս - Սպանդարամետ ատոլաժառնչյան նույնացման շուրջ

Ատոլաժառնչի Հայերեն Թարգմանություն ձեռնարկի փոխարեն Հանդես է գալիս Ապանդարամետ զիցանունը¹: Առաջիններից մեկն այս հարցին պրագմատիկ է Ղևոնդ Ալիշանը², Հեապայում այլ ուսումնասիրողներ եւս եկեղեցի են, որ այս նույնականացումը պատահական բնույթ է կարող կրել եւ զո նշանակում է, որ Ապանդարամետը, ամենայն հավանականությամբ, ունեցել է Դիոնիսոսին բնորոշ հատկանիշներ³: Մեր զննության նպատակն է առավել ընդարձակել Հարցի քննարկումը եւ ցույց տալ, թե Դիոնիսոսի բաղձաշերտ կերպարի որ հատկանիշները եւ որ տիպի Դիոնիսոսն է Հիմք հանդիսացելու այս նույնականացման համար, բանզի վերջինս կրոնի զարգացման ու փոխկերպման ասրբեր փուլերում ստացել է զանազան անվանումներ՝ Դիոնիսոս Զագրես, Դիոնիսոս Մարագիոս եւն, եւ այս փոխակերպումները թե՛ տիպորանական, թե՛ գործառնական (ֆունկցիոնալ) առումով ասրբերություններ են մտցրել նրա պաշտամունքում:

Գաղմական Հայաստանում Դիոնիսոսի պաշտամունքի Հնարավոր ասրածվածության մասին խոսել են ասրբեր Հեղինակներ, շատ կարեւորվել է Դիոնիսոսի Հնարավոր փոքրասրական մագուստ, ինչը կարող էր նպաստել նրա պաշտամունքի ասրածմանը մեր երկրում⁴: Ղևոնդ Ալիշանը նշում է, որ Դիոնիսոս Մարագիոսի պաշտամունքը, որ ասրածված էր փոյուզոցիների շրջանում, ըստ վկայությունների, որոնց ազդու էր նա, ցավոք, չի նշում, մեծուպես ասրածված է եղել նաեւ Հայերի մեջ⁵: Ուսումնասիրողները գիտարկել են Դիոնիսոսի Հնարավոր կապերը Ուրարտական զիցարանը զլիտավորող Անդրի ասանու Հեա⁶, իսկ Ռ. Մանասերյանը ցույց է տվել, որ Դիոնիսոսի պաշտամունքը Հնարավոր է

¹ Ատոլաժառնչունը, Բ. Մանարաժեղոց, Զ. 7

² Ղ. Ալիշան, Հայոց Ռիմ Ռավատը կամ Տերանունի կրոնը, Եր., 2002, էջ 158-159:

³ Տե՛ս, որ՝ Ս. Հարությունյան, Հին Քաղց Ռավատիքները, կրոնը, պաշտամունքը եւ դիցարանը, Եր., 2001, էջ 47:

⁴ Ս. Հարությունյան, Ուզմ տեղում:

⁵ Ղ. Ալիշան, Անվ, աշխ., էջ 159:

⁶ Ա. Մանասերյան, Արա Գեղեցիկ, Վիեննա, 1930, էջ 332, Ա. Պետրոսյան, Հայկական ավանդական դրամայի ակունքների շուրջ, - ԳԱՀ, 2006, 2, էջ 256-284:

Հետ նույնականացման փուտից կամ Հենց Հոգային աստվածություն լինելու Հանգամանքից, որը մեզ առավել Հավասար է թվում: Այսպիսով, կարելի է ասանձանցնել որքա Հատկանիշ Ազանգարմեա-Մանգարմեա Համար:

Անգրայարհի, դոնքի տիրակալ,

Հոգ, Հոգի աստվածություն,

Գոգարիություն և բուսականության Հատկանիշներ, որոնք բխում են երկրորդից:

Այժմ փորձենք տեսնել, թե այս Հատկանիշներն առավել ցայտուն կերպով Դիոնիսոսի որ կերպագրման կամ փոխակերպման մեջ են ի Հայտ գալիս, քանզի, ինչպես նշեցինք, այն բազմաթիվ ու բազմաշերտ կերպար է: Դիոնիսոսը սկզբնապես եղել է բուսականության, խոզոգադարմության, գինու աստված¹, որին առնչվող մասերից է արխայիկ փուլում առաջացել Հունական թատրոնը²: Որպես բուսականության Հովանավոր աստվածություն՝ նա Համարվում է նաև մեռելոց Հարության անոց, այնուհետև նրա պաշտամունքը միամուլվում է թրակյան բնության աստված Սարադիսի Հետ³: Իսկ որինսականների ներմուծած փոփոխությունների արգյունքում Դիոնիսոսի պաշտամունքը կազմում է Զագրեուսի Հետ⁴, ըստ նրանց՝ Զագրեուս իրենից ներկայացնում է Հնագույն կրեոտական մշակութային շերտին Հանգող միասին և չարչարանքների ենթակից ու Հարության անոց աստվածություն, որ նման է եգիպտական Օսիրիսին, փոշոգրական Աստիսին և փոքրասիական Սարադիսին⁵, որի պաշտամունքը Հնատալյում անգամ մրցակից էր քրիստոնեությանը:

Ձմանրամանեկով այս տարրեր կերպարների Հատկանիշները, որոնց Հնարավոր չէ այս գնկուցման շրջանակներում Հանգամանորեն անգրագանալ՝ նշենք, որ ինչպես ցույց տվեցին մեր ուսումնասիրությունները,

¹ J. Edvin, *The Tree of Life, An Archaeological Study*, Brill, 1966, p. 234.

² W. Basket, *Greek Religion*, Harvard University Press, 1985, p. 64, 132.

³ Մ. Բուսովիցնի, Մ. Կոլան, Մ. Ռուբինովիչ, Բ. Կելնեյնի, Դիցարանական բառարան, Մոսկով: Մ. Կրկաշաբաչան, Նր., 1985, էջ 64:

⁴ T. Ganz, *Early Greek Myth, A Guide to literary and Artistic Sources*, Johns Hopkins University, 1996, Vol. 1, p. 118; P. Crystal, *The Dictionary of Classical Mythology*, «Zagreus», Wiley-Blackwell, 1996, p. 456. Այն ընդամենապես համարվում է Օրինոսականների ամենակարևոր աստվածը, տե՛ս, օր.՝ W. Guthrie, *Olympian and Greek Religion, A study of the Orphic Movement*, Princeton University Press, 1935, p. 107.

⁵ A. Лосев, *Античная мифология в ее историческом развитии*, Москва, 1957, с. 158.

Հայկական Սպանդարանի Հետ իր Հատկանիշներով առաջիկ Համընկ-
նում է Դրոնիսոս Զազրեւի պաշտամունքը: Եւ Համարում է Զեւի եւ
Պրոսպոնի որդին, որին արտանենքը ժառանգում, պատասխանում է Երանից
ՊԸ վերահեղեղանաւայով Սեմելի շնորհիվ, եղբից ծնվում է Երանից
շառնաւով արզնն Զեւի եւ Սեմելի որդին¹: Եւ, ըստ հաճյաւ, նախ-
նական Դրոնիսոս է: Երբեմն նա նաեւ Հնեց ինքը անզրաշխարհի ար-
տակալ Հազնն է: Հազ տեղանքում Զազրեւի ձօտն վհայություննե-
րով Երան նուշնացնում են մայր Հոջ Գեայի Հետ, եւ նա կոչվում է
որորձրազույն աստված անզրաշխարհի: Էջբիւնք եւ նուշնացնում է
Զազրեւին Հազնի կամ Հազնի որդու Հետ²: Հետ ուսումնասիրողների
Զազրեւը կարող է լինել Հազնի եւ Պրոսպոնի որդին՝ Հնուցայում
Պրոնոսյանների մոտ նուշնացվելով Դրոնիսոսի Հետ³: Եւ Դրոնիսոս
Հետ այս Հնուցայ նուշնացումը Երան օտան է նաեւ պաղարերության
ասածն Հատկանիշներով:

Քնչպիս ելեցինք վերելում, Սանդարանա-Սպանդարանա ասածն
զեւքում մենք ունեինք շնչոված անզրաշխարհի Հատկանիշներ, Հոջի
ասածն Հատկանիշ եւ բուսականության Հովանաժոր ասածն Հատկանիշ-
ներ, որը բխում է Երա՝ Հոջի աստված լինելուց: Դրոնիսոս Զազրեւի
ներ, որը բխում են մենք կարող ենք զրաարիկ շնչոված անզրաշխարհի եւ
Հոջի աստվածության Հատկանիշներ, իսկ օրփնասականների փուշում
նաեւ պաղարերության գործառույթներ:

Ամփոփելով ասանք, որ աստվածաշնչյան Սպանդարանա-Դրոնի-
սոս նուշնականացումը կարել է Համարել միանգամայն արգարացված,
սա ընդունենք, որ այսուի խոսքը վերաբերում է Սպանդարանա-Սան-
դարանա եւ Դրոնիսոս Զազրեւս նուշնականացմանը, որը շնչոված ան-
զրաշխարհի գործառույթներ ունեւ եւ Համարվում էր նաեւ Հոջի աս-
տված, իսկ օրփնոսյանների փուշում նաեւ պաղարերության ասածն Հա-
կանիշներ, ինչպիս Հայկական Սանդարանա-Սպանդարանա:

¹ T. Gamz, հուլի տեղում:

² Հուլի տեղում:

³ Հուլի տեղում:

Ճանկող թռչնի պատկերը միջնադարյան հայկական եւ
բյուզանդական արվեստում

Միջնադարյան Հայկական արվեստում ճանկող թռչնի պատկերը լայն կիրառում է սաացնի ժԱ-ՃԴ զարդերի եկեղեցիների Հարդարանքում: Հանգիպում են ճանկող թռչնի տարրեր Հարինգամքներ, թի՛ գիմա-հայաց, թի՛ պրոֆիլային, որոնցից մեր թեմայի Համար առանձնացրել ենք գիմաՀայաց տարրերակը, որը ամենից աչքի ընկնողն ու տարածվածն է թի՛ որեւէլաքրիստոսենական, թի՛ Հայկական արվեստում:

Ճանկող թռչնի կամ, Հատկապես, արժի Հորինվածքը գրավել է ուսումնասիրողների ուշազգույթյունը եւ մասնագիտական գրականության մեջ մեկնարանվել իրրեւ Հայ իշխանական կամ արքայական տներին վերազրվող գիմանշան (Ուաֆ, Մաթուսյան): Սակայն այդ ուսումնասիրությունները սահմանափակվել են գերազանցապես Հայկական նմուշներով եւ քրիստոսենական արվեստի այլ որինակներ չեն քննվել:

Մեր ուսումնասիրություններն այդ ուղղությամբ, որոնք դեռ շարունակվում են, ինչպես նաեւ արեւելաքրիստոսենական արվեստում Հայտնի որինակների Հայտնաբերումն ու պատկերազույժը, գրանց պատկերազրական եւ սեական քննությունը բերում են այն եզրակացություն, որ Հայ արվեստում ճանկող թռչնին վերազրվող գիմանշանային մեկնարանությունը հիմքեր չունի:

Ճանկող թռչնի Հորինվածքը բաղկացած է գիմաՀայաց, թիւերը բացված գիշտաիչ թռչունից, որը հիմնականում արժիվ է, եւ ճանկերում բռնած «գունից»: «Ձոհի» կամ «որսի» գերում Հանգնա են գայիս գառը, խոյր, նապաստակը, եղնիկը (խտանաբարակ կենդանիներ): Եչենք, որ ճանկող թռչնի պատկերազրության ակունքները բազմապիսին Հին են: Թռչնի ճանկերում զոհի պատկերումը Հայտնի է գեոսեա Հնագույն Միջագետքում (ձ.թ.ա. Գ Հազ. կես), որոնց Հորինվածքը ներկայացնում է գիմաՀայաց, թիւերը լայն բացած թռչուն, ճանկերում մեկական առյուծ: Ճանկող թռչնի Հորինվածքը Հայտնի է եղել նաեւ քրիստոսենությանը

¹ Հազվադեպ ճանկառում են մանւ այլ թռչուններ: Կապիլա Պալատիցայի (Պալերոն, Իտալիա), արարական ոմով հարդարված սաասուարից գիմաՀայց ճանկող թռչունի դերում մեկնաբանված է սեմոտով կամ Փեմիցը (ժԴ-հար):

նական Սբ. Զորիւտի ճգնարանի (Կասեցո) ներսույթում պատկերված եւ նապաստակ հանկած թռչնի քանդակը (ՃԴ դար):

Հայկական արժեատու Լոնդոնի քաղաքում օրինակները վերաբերում են Տաշքի Հուշարձաններին՝ նախնի եւ Օշկիվանքին (ՃԿ 60-70-ական թթ.), Կասուցված Դավիթ Գ Բաղրատուուն (961-1001) կառավարման շրջանում: Եղնիկ հանկած թռչունը Հարգարում է Խախտի վանքի զվարճար եկեղեցու Հարավային ճակատը՝ պտակելով զույգ պատուհանները: Իսկ Օշկիվանքում, նույն Հարավային ճակատին, թռչնի ճանկերում հազվադեպ ցուլ է: Այս երկու օրինակները Հորինվածքային առումով նույնասուն են:

Արժիվներ կան Անիր Մայր տաճարի (1001 թ.) Հարչարանքում: Հարավային մուտքին կից երկու պատուհանների կամարների ներքո արված է մեկական արժիվաքանդակ: Մտնակցմանը, որ տեղակայված է որմնախորշի կամարի սակ, թեւատարած արժիվ է եւ իր պտակերման ձևով առանձնանում է Հայկական մյուս օրինակներից, բայց զուգահեռ է դառնում Մարդինյայի (Խաախա) Սոււլիի Սուրբ Փնարոս եկեղեցու քանդակում (ՃԲ-ՃԳ զգ.)՝ նույնպես տեղակայված որմնախորշի կամարի սակ: Զանկոց թռչունների Հորինվածք կա նաեւ վրացական Բաղրատի տաճարում (ՃԱ գ. սիգր): Այստեղ ճանկոց թռչունը պտակերված է խոշակի անկյունային հասվածում, որը լրացվում է խոշի պտակերներով եւ կենդանատարող ներկայացնող տեսարաններով:

Արդեն ՃԳ-ՃԴ զգ. Հայկական օրինակներում սգահիւ մարմինը արվում է ավելի խոշոր, որից պարզ է, թե ինչ կենդանի է պտակերված: Այդպիսին են Բարձրաքաղի Սբ. Գրիգոր վանքի, Հորավանքի, Գեղարգավանքի քանդակները: Հայ արժեատու ճանկոց թռչնի պտակերազրույթյան հեաազա զարգացման տեղերազանցելի արգասիք է Եզվարդի Սբ. Ասավաճածին դամբարան-եկեղեցու Հյուսիսային ճակատի քանդակը (1301 թ.): Արժիվն իր փոքր ճանկերի մեջ պահել է ավանակ կամ եղնիկ, մարմինը շատ ծավալային է, իսկ զուլեր, որ զբնթի կոր քանդակի օրինակ էր, չի պահպանվել: Լորավանքի Սբ. Ասավաճածին երկհարկանի եկեղեցի-դամբարանի արեւելյան ճակատի քանդակված է եղնիկ ճանկած արժիվ (1330-ական թթ.): Թռչունն ունի կրկնակի դժերով փնաուրային Հարչարանք:

Դիմահայտց պտակերված ճանկոց թռչունը սիրված մտալ է դառնում Հայկական ՃԲ-ՃԳ զգ. ժանրանկարչության մեջ, Հատկապես Կելիկյան դպրոցի շրջանակներում: Հառ օրինակ է Սկեռայի ալիսարանի (1198 թ.) ժանրանկարը, ուր Լոզվանենա ալիսարանչի անվանաթերթում

դատկերված է խաչով գառը՝ Բրիտանիա խորհրդանիշը, որից ալ ճանկոյ թռչունն է, իսկ ձախ՝ արագիւի կտուցում սեղմմամ եւ պարանոցին փաթաթմամ սնը: Մտայանի այս թնրթին կս եւ սի արծիի պատկեր որպս գլխատանի մաս, սակայն այս պատկերը այլ յնույթի է եւ հանգիստեում է Լոզհաննես ավանարանի խորհրդանիշը (սիմվոլը):

Վերջ թրքված արխանկերը եւ համեմատությունները ցույց են տալիս, որ ճանկոյ թռչնի թեման չի սահմանափակվում յոկայ, Հայկական շրջանակներով, այն ավելի լայն կիրառություն է ունեցիլ բյուզանդական աշխարհում, ու զես ավելին՝ այս Հորինվածքի ավելի վաղ արինտկերը Հայանի են Հնոց բյուզանդական եմուշները:

Երկայտցված ճանկոյ թռչուններն ունեն ձեւաձորված պատկերաչրտթյուն: Թռչունը ստասիի զիբբով է, իրանը՝ անշարժ, իսկ կուրծքը ստալ մղված՝ զեհությունն ընդգծելու համար: Թնկերը Հաճաարաշոթ արացված, առանկին շեշտապրումներով (փնտուրներ, կորացումներ) ընդգծվում է իրանի եւ ոտքերի միացումը: Ծանկերը Հանախ նստման են: Գծվում է իրանի եւ ոտքերի միացումը: Ծանկերը Հանախ նստման են: Գծվում է իրանի եւ ոտքերի միացումը: Ծանկերը Հանախ նստման են: Գծվում է իրանի եւ ոտքերի միացումը: Ծանկերը Հանախ նստման են:

Գտակերով զայկերն, կնկված կամ ոչի մեջ՝ ոտքերը ձալում:

Հայկական եւ բյուզանդական արխանկերի համեմատությունը ցույց է տալիս, որ մեզ Հեաաքքրոց Հորինվածքներն ունեն ընդհանուր պատկերապրական աղբյուր եւ կարկի է ստել, որ Հայկականները սիրում են բյուզանդական նախատիպերից: Այս տեսանկյունից զժժար է Համան Կոյնի այն ձեւակերպման Հես, որ ճանկոյ արծիվը Հանգիստեում է զինուելան եւ ունի յոկայ կիրառում: Բյուզանդական շրջանակներում այս մտաիլը չունի սգիւանշանային կիրառում, եւ այդ իմաստով բավական է մատնանշել ճանկոյ արծիվի պատկերը անբխնի վրա, որը նախատեսված էր Հոգեւոր այրերի համար եւ որից Աստու խոսքն էր Հնչեցմում պատարագի մամանակ: Ծանկոյ արծիվը չի կարող լինել զինուելան, քանի որ զերջինս նկատարում է սքորացած կանան, յայց զինուելան, մեզ Հեաաքքրոց Հորինվածքում գեաուները մշտական փորձում են, մեզ Հեաաքքրոց Հորինվածքում գեաուները մշտական փորձում են, մեզ Հեաաքքրոց Հորինվածքում գեաուները մշտական փորձում են, մեզ Հեաաքքրոց Հորինվածքում գեաուները մշտական փորձում են:

Եւ իտաանարակ կնկանկերի համապրության սկզբուերից, ինչպես

¹ E. Aoukareva, Изобретение орла, воетавшего животного в религиозном учении древних Талков, - Պատմական Տար. Պատմություն, մշակույթ, զավանակ, Հիմնադրուներ, նր., 2016, էջ 62-63:

Նաեւ որոշ օրինակներում թռչնի բերանում օձի աւիայութեանից՝ կարելի է ընդհանուր առմամբ խօսել շար եւ բարի ուժերի հակամարտութեան մասին: Բացի այդ, հիմնվելով մասնագիտական գրականութեան մեջ առկա մեկնարանութեանների վրա՝ կարելի է ասել, որ «զսհին» բարձրացնող թռչունը կարող է կապվել նաեւ Հոգու փրկութեան գաղափարի հետ¹: Նման մեկնարանութեանը բացատրվում է միջնադարյան այն պատկերացումներով, Համաձայն որի արժիճը նույնացվում է հրեշտակի հետ, իսկ որսի կերպարում ներկայացն է, որի Հոգին ուղղվում է զեպի Բարձրալը: Հայաստանում այս բնկաւումն այնքան տարածված է եղել, որ արտացոլվել են ինչպէս նկեղեցական Հայրերի գրվածքներում (Գրիգոր Տաթևացի, Ներսես Շնորհալի), այնպէս էլ ուշմիջնադարյան Հայրեններում: Սակայն լրացնելով շարքը՝ նշենք, որ արժիճը Հանդիսանում էր նաեւ Քրիստոսի խորհրդանշաններից (սիմվոլներից) մեկը, որը վկայված է Բարդուխտում, եւ այդ անասնկյունից նանկող արժիճի մասիճը զիտարկվում էր որպէս Հաղորդութեան խորհրդանշան:

¹ R. Bartal, On the Wings of an Eagle – Medieval Transmutations of a Classical Metaphor, Department of Art History, Tel Aviv University, Assaph, B. 4, 1999, p. 86; Мифы паролон мира. Энциклопедия (электронное издание), Гл. ред. С.А. Топорев, Москва, 2008, с. 760.

Лин. К вопросу о сложении стиличного образа

«Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XI вв.» – пожалуй, наиболее масштабная монография профессора Карена Нинитича Юзбашяна, изданная под редакцией Сурена Тиграновича Еремьина¹. Она отличается широтой хронологии и географии исторических событий, а также строгим стилем изложения, скупыми промежуточными выводами и объяснениями событий, – это стиль, свойственный историковеду, непременно стремящемуся к передаче объективной картины и стольшему волеизъявлению десяти свидетелей и оценок. Основная часть книги подобна средневековой хронике: словно перьями этот труд мыслителем описываемой и анализируемой эпохи.

Каждое из существующих по сей день крупных исследований, посвященных Багратидам, концентрирует внимание лишь на одной из проблем истории этого рода, Армении и соседних стран. В этой книге обсуждается проблема отношений между Византией и теми армянскими государствами, которые возродились после арабского владычества на территории древнего царства Великой Армении. Во-первых, речь идет об особом, в целом положительном отношении императоров к представителям армянских царских династий в период сложения их государств и, во-вторых, о смене права инициативы в условиях византийской экспансии. Уделено колоссальное внимание анализу становления и упадка этих государств и, в частности, центрального из них – Великой Армении с центром в Ани. Обстоятельно исследуется ее история византийского господства в Армении вплоть до завоевания всей ее территории сельджуками в 1054 г. И в этом внимании к историческим моментам становления и, особенно, к моментам падения ощущается сопричастность К.Н. Юзбашяна к многовековой традиции армянской историографии. В книге практически не анализируется история царства Анийских Багратидов на пике своего подъема, а именно с момента основания новой

¹ К.Н. Юзбашяна, *Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XI вв.*, Москва, 1988.

столицем в 961 г. и до конца царствования Ованнеса-Смбата (1017-1041). Этого подъема длительностью в восемь десятилетий будто бы и не существовало¹. При этом отсутствие хронологического сбоя в книге К.Н. Юзбашяни не наблюдается; просто внимание ученого настроено на проблему политической конфронтации армянских царств с Византией и на последовательной сдвиге ими своих позиций, а также на неудачных внутри Анинского царства, начавшихся еще со смерти Галга I (989-1017). И в этом книга вновь традиционна, а ее автор, соблюдая внешнюю беспристрастность, сопереживает судьбу армянской государственности вместе с армянскими историкографами, начиная со Степаноса Таронеша Асольника.

Путь следования букве и духу исторических хроник, по сути, не позволяет пересказать историю Армении с других позиций, в другом ракурсе объективная, который создал бы не менее объективную картину ее развития. Совершенно inútu историю этой же страны расскажут памятники искусства и, прежде всего, архитектуры. Их, как известно, особенно много в Ани и окрестностях армянской столицы. Это не просто произведения искусства, но одновременно и особые исторические источники, вдумчивое прочтение которых помогает ответить на многие вопросы или хотя бы задуматься о них. Ведь архитектурные сооружения и градостроительные структуры древних эпох содержат в себе информацию об экономических и социальных отношениях, об уровне развития технического прогресса и, безусловно, о характере культуры и философии, ее направленности, в том числе и направленности географической, которая отражала мысли и идеи элиты общества, составлявшей класс потенциальных заказчиков и одновременно среду архитекторов (в те времена весьма привилегированных). И поэтому направленность культуры могла отражать мысли и настрой политических деятелей, от которых так часто зависел ход динамичной и переломной истории Армении. Вот почему история архитектуры и история искусства в целом представляются столь важными для познания проблем истории экономической, социальной и политической. Это при том, что большинство средневековых памятников являлись храмами и монастырскими сооружениями, непосредственное назначение которых было связано с духовной сферой и религиозной жизнью. Применительно к истории Ани-Шираки

¹ Пара фраз на трех страницах растворяется в череде описываемых неудачности в Аниском царстве (Юзбашяни, 1988, с. 156-160).

прогрессивным шагом являлись комплексные междисциплинарные исследования К. Митевосяна¹.

Масштаб строительства с середины X по вторую четверть XI в., непревзойденное качество произведений зодчества давно оценены историками архитектуры. Колоссальный вклад в освоение наследия Ани и Ширак внесла археологическая экспедиция Н.Я. Марра и деятельность архитектора Т. Тораманяна в Ани в нач. XX века². Многое в этом направлении было сделано в 1960-1980 гг. учеными советской Армении и западноевропейскими коллегами. В последние десятилетия вновь, после столетнего перерыва стало возможным исследовать памятники на правом берегу реки Ахурян, и наши знания обогатились новой информацией³.

К сожалению, до сих пор не написана полноценная история архитектуры Анийского царства. Давно востребованное научным сообществом⁴, такое исследование должно быть многоаспектным, ориентированным на решение многочисленных проблем, а не на изложение фактов и описаний памятников. Обновления зметонихся предлавлених требуют уже широко известные вопросы, например, сложение анийской или столичной архитектурной школы⁵. Среди новых, ранее не ставившихся, можно отметить

¹ Ч. Գրիգորյան, Անի-Ջրիսիկի անվտանգության էջեր, Եր., 2010:

² А.Ю. Казарян, Анийский археологический институт. Двадцатое десятилетие и основные достижения успеха, – Вопросы всеобщей истории архитектуры. Вып. 7, Москва-СПб., 2016, с. 9-27.

³ Ph. Dangles, *Ani, an archaeological study of the fortifications*, – Ani 1050. Yerevan: National Academy of Sciences of the RA, 2012, p. 189-202; А. Казарян, *The Architecture of Ani Monastery*, – *Monasteries: Art and History* / Ed. by E. Vardanyan, Yerevan: National Academy of Sciences of the RA, 2015, p. 35-205; А. Казарян, I. Y. Ozkaya, A. Ponticiglo, *The Church of the Ascension in Ani (1035). Part 1: History and Historiography – Architectural Plan – Excavations of 2012 and Starting of Conservation*, – *BIFA Journal* 0144, 15 November 2016. URL: <http://www.bifa-journal.org/articles/2016/0143-kazaryan-ozkaya-ponticiglo> (дата обращения: 15.07.2017).

⁴ Об этом свидетельствует выдвинутая недавно статья с обзором всего развития анийской архитектуры, см.: Գ. Հարությունյան, Անիի Գարունյանությունը, – *International Conference «Ani as Political and Civilizational Centre of Medieval Armenia»* (Yerevan, November 15-17, 2011), Yerevan, 2012, p. 32-47.

⁵ P. Cunéo, *L'architecture del scuola regionale di Ani nell'Armenia medievale*. Roma: Accademia nazionale dei lincei, 1977; P. Donabédian, *L'école d'architecture d'Ani*, – *Ani. Capitale de l'Arménie en l'an mil*. Catalogue de l'exposition au Pavillon des Arts, 7 février – 13 mai 2001 / Ed. R.H. Kevorkian, Paris, 1987, p. 183-195.

проблему периодизации развития этой школы, раскрытую недавно в отдельной статье¹.

В рамках небольшой публикации хотелось бы обозначить один из таких вопросов, а именно тот, который созвучен проблематике взаимодействия Армении и Византии, поднятой К.Н. Юзбашьяном в его отмеченной книге. Вопрос этот лежит в поле передачи и заимствования архитектурных идей и того культурно-ценностного кода, который они содержали. Восстановление купола Св. Софии Константинопольской анийским зодчим Трдатом засвидетельствовано и по возможности изучено². Заслуживают внимания и выводы видных ученых о проникновении архитектурных форм, свойственных армянской традиции, в архитектуру византийских храмов X-XII вв., – мнения, составленного на основе сопоставления отдельных форм и типов церквей и пока лишь обозначившего перспективную проблему.

Существовала ли обратная миграция архитектурных идей? Этот вопрос, насколько известно, не поднимался. Формы и архитектурные образы анийских соборов, несомненно, являются воплощением благодетельного развития собственной традиции. Большинство их находим в современном раннесредневековом армянском зодчестве, а те, что представляются новыми, не встречаются не только в местной, но и в византийской традиции. Прототипы их можно обнаружить в античной архитектуре, отчасти – в архитектуре Ирана, но не Византии X-XI вв. За этой внешней «чистотой» форм архитектуры Ани кроется, кажется, не только приверженность нациям собственной культуре, но и стремление к отстаиванию независимой политики. Тогда как обращение к некоторым архитектурным штампам из репертуара античного зодчества могло быть обусловлено демонстрацией принадлежности к древнейшим традициям на пространстве Восточного Средиземноморья и Переднего Востока, – демонстрацией перед исламским Востоком и одновременно перед Византией. Здесь, кажется, мы вправе говорить не столько об общезармянском явлении, как об отражении амби-

¹ А.Ю. Казарян, Столичная школа армянской архитектуры эпохи Багратидов. Новый обзор развития, – Вопросы всеобщей истории архитектуры. Вып. 7, Москва-СПб., 2016, с. 9-27.

² К. Маранчи, Архитектор Трдат и купол Святой Софии, – Аниа, 2006, № 5(8), с. 31-36; Ch. Marançi, The Archibest Today: From the Great Church at Ani to the Great Church at Constantinople, – *Armenian Kars and Ani* / Ed. R.G. Hovannissian, Costa Mesa, California, 2011, p. 101-126.

изности Багратидов, которые еще в конце арабского доминирования не только выхватили власть первенства в среде армянских хактараров, но и стремились к владычеству на территории провинции Армения, по сути создавая модель мини-империи. Ход истории позволил реализовать эту модель средневекового государства только отчасти; позже и чуть в большей мере удалось это грузинским Багратидам. Но в сознании арийских царей Багратидов такая программная установка присутствовала прочно. Именно этим обстоятельством, то есть имперскими амбициями и одновременным противопоставлением себя правителям Византийской (Римской) империи было обусловлено принятие достигшими политических успехов арийскими Багратидов титулатуры шаханшахов. Эта титулатура высшего ранга в иерархии земных правителей к тому времени уже три столетия оставалась византийской и не была востребована обосновавшимися в Междуречье и Иранском нагорье мусульманскими кланфами. Армянские Багратидам обрели ее словно по праву наследования, аналогично тому, как они обрели и форму своего восточного царского облачения, запечатленного в скульптурных ктиторских портретах. Высказанные предположения должны быть подвергнуты критическому анализу профессиональных историков. Однако без их выдвижения мы, возможно, не сможем объяснить феномен создания новой армянской столицей, а именно столичного имперского города к востоку от Византии и в противовес величю Константинополя, но, как кажется, в значительной мере по аналогии с ним.

Отмечая подобия, обнаруженные между двумя этими городами, являвшимися в Средние века самыми крупными христианскими центрами от Босфора до Каспия, хочется остановиться на очевидных из них.

В выборе места строителя обоих городов, конечно же, руководствовались возможностями максимальной природной защиты. Возникают вопросы над глубокими ущельями плато треугольной формы – один из традиционных вариантов расположения населенного пункта. Предназначавшие Ани варианты подобного расположения, такие как Гар-Вин и Амберд, представляли собой крепости. В Ани эта идея воплощена в большом масштабе и в качестве столичного города впервые. И в этом смысле ближайшим примером в мировой практике мог служить Константинополь. Его «непреодолимые» две стороны треугольной планировки омывались Босфором и Золотым Рогом. Их в Ани заменяют ущелья Ахуряна и Цахкоцадор, которые по своей сути являются такими же «непреодолимыми»

ми» для врага пространствами. С третьей, равнинной стороны оба города ограничены мощными стенами (стены в обоих случаях для большей надежности были возведены и вдоль других сторон треугольника). Царские дворцы в обоих городах расположены на мысу в удаленной от главных стен вершине треугольника. К воротам в городской стене были устремлены улицы, на продолжении которых находились дороги до других важных городов.

В сакральной топографии Ани выделяются три главных храма. Два из них функционально совпадают с константинопольскими: это кафедральный и городской соборы, причем второй храм в обоих столицах имеет посвящение святым апостолам, и оба они пятикупольные (с точки зрения иконографии тут безусловное совпадение; разное расположение малых куполов и разное архитектурное воплощение в данном случае представляют ся вторичными).

Средя очевидных аналогий можно рассматривать и стены. Сьматовы стены в Ани (нач. ок. 978 г.), как и Феодосийские в Константинополе (413-440), сооружены перед рвом, в два ряда (внутренние южнее внешних) и снабжены башнями, средн которых — парные, фланкирующие все городские ворота¹. Все башни Сьматовых стен полые изнутри, с перемычками, некоторые кружные. В Армении такое было создано впервые: все предшествующие средневековые башни крепостных стен были сплошными, с забутовкой. При этом облик античных стен иной. Они целиком каменные, и впервые создавались из чисто отесанного камня, — туфа такого же качества, что и храмы. С точки зрения обороны города в таком затратном предприятии не было никакого смысла. Но это придавало престижности новой столице, резко выделяя ее на фоне десятков других восточных городов (в этом можно угадывать и обращение к витичности).

Случайны ли все перечисленные совпадения между двумя христианскими столицами? Я убежден, что нет. В этой череде совпадений можно усматривать только результат программного воплощения в Ани образа византийской столицы, Царьграда. Если за облачение царским и особенно императорским титулом должна существовать легитимная основа, то в за-

¹ Подобие отмечает еще Т. Бреччи Фраттолон, считавший, что армянские архитекторы научили стены Константинополя перед строительством укрепления в Ани, см.: T. Breccia Fratadocchi, *Notes on Annesian military architecture*, — *Environmental design. Trails to the East. Essays in memory of Paolo Cuneo* / Ed. by M. Caffa, M. A. Lala Compagno, F. Cresti, A. Petruccioli, № 1-2, 1997-98-99, p. 70.

Ам, план городища

Вманинутая тема никогда не поднималась. Еще требуется подтверждение ее правомерности развитием этой тезисной публикации в полноценную статью. Но автор воспользовался предоставленной возможностью вынесения на суд коллег зачатка этой большой работы и подошел к решению вопроса с несомненно свойственным исследователю архитектуры погружением в историческую проблематику.

«Հարկ է նշել, որ Տիգրանակերտը գտնվում էր Երկնիօրդոն գետի ափին և, երա պարսպաները պաշտպանված էին քաղաքահանին Հորդանան ջրհորով, իսկ Արզանը գետափին չէ»: Արզանի՝ գետափին իբր չլինելու վերաբերյալ այս միտքը հույնարար կրկնում է Հ. Հակոբյանը¹, այնինչ թիչ անց մեջբերում է Արզան քաղաքատեղիի Հատակագիծն ըստ Թեյլորի Համարիով դա Միլվան-Երկնիօրդոն քաղաքային պլան և անվանելով «Տիգրանակերտի Հատակագիծն ըստ Բ. Թեյլորի», իբր վերջինիս մաս հույնը Հատակարեն վերնագրված է «Plan of the Ruins of Arzen (Emporium Arzabensorum)»²:

Ավանդը թույլ է տալիս ներառացնել, որ սույն խնդիրը շուտափելիս Հեղինակներն «Արզանի ավերակներ» ուշ անժամը Հայտնի Համալսարը շփոթում են Ազմեյաց քղեյխույթյան կենարոն Արմն-Արզան-Արզան բնակավայրի հետ՝ անան առնելով վերջինիս տեղորոշման անշարժ խնդրահարույց և մշուշառ կողմերը, ինչպես նաև այն, որ Արզան անդառնեն ինքնին կարող էր տեղագիտիկ քղեյխի նասավայրի փոփոխության հետ միասին: Մեր ուսումնասիրությունների որդյունքում Հին Արմն գավառում և Հարակից շրջաններում վեր է հանվել աննվազն Հինդ-վից Հին ու նոր Արզան («Արզանի ավերակներ»: Զոկ-Մարզան, Զոկից Հյուսիս՝ լեռնաբազուկի ստորոտին ընկած Հին քաղաքատեղի: Զոկայտա բնակավայր: Ուստի կամ Մարզո քաղաքային Աստուի վերին Մարզանը գավառահուն: արդի քաղաքներում քաղաքային Արզան գյուղ Մարզոյից Հյուսիս-արեւմուտք՝ Մազարայի և Փափուրայի միջև՝ Մարզան-գաղ լեռներում: Սչերքի մաս գետափին ընկած Արզան անհետացած բնակավայր, որը Հիշատակում է Թեյլորը³), որակից մի քանիսը տեսականորեն կարող են Համահանել քղեյխույթյան կենարոնի կարգավիճակին, իսկ աննվազն հրկուսը՝ բարձրագից Զոկ-Մարզանը («Մարզան» ավերակներով Հանդերով) և Գյուլմասիա գյուղին մերձ տեանուս Հին քաղաքը Զերբեյ-քայն (Անուշիրվան-քայն) բերգով, միջնադարում իսկապես եղել են իշխանա-

¹ Հ. Հակոբյան, Հին Հայաստանի փարսապար Տիգրանակերտը, - ԳԲՀ, 2007, № 3:

² J. G. Taylor, Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in Their Neighbourhood, - The Journal of the Royal Geographical Society of London, Vol. 35 (1865).

³ «... քաղաքը [Կղերը - Զ.Ք.] ամբողջովին կառուցված է թից շենքերի մնացորդներից, որոնք փորվել-հանվել են մի քանի ունայտի խորությամբ: ... Այդ մնացորդները նվազում են աննվազն 3 մղոս, ուր դրանց մի մասն անկի մտ է գետի մակերևույթին: Տեղացիները, սակայն, ասում են, որ դրանց ուրիշ քաղաքի ավերակներից են, որի անունն էր Արզուն»: J. G. Taylor, ibid., p. 30-31.

«Արցախի ակնարակներ»

Ամիո-Նիսուսեթի

Անի

800

է 4 դարապա, մեկական Հատ՝ 3 կանոնավոր պարբերակներում, չորրորդը՝ գեղյի գեղը: Հարավային կողմում երևում է պարսպին Հարոզ ավերակաթուճք, որն ըստ երևույթի եղել է ամրացված մեծ բերդաշարակ: Ավերակն ամրացնողին շրջապատված է խորը խրամով, որը Հատում են երեք կամուրջներ՝ ասանկով գեղյի երեք դարպասները: Կամուրջների Հիմքերը գեանից բարձր են: Այցիս արք պարսպապատ տարածքը ցորենի բերրի մի արտ էր, որում գեա կարելի էր տեսնել փոզոցների կանոնավոր շարքերը և արոշ ավելի մեծ շինությունների Հիմքերը: Այստեղից այնպիսի քանակությունը սակյա և արծաթյա զրամներ են գտնվում, որ անբը ոչինչ չի զնարում մշակ ֆեյլաճների զործի Համար, գեա ավելին՝ վերջիններս են նրան Հանձնում Հնարավոր գտածայի կեսը»:

Հայաստանի միջնադարյան քաղաքների Հեռ Համեմատությունը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ Հեռավայրի տարածքն ավելի մեծ է, քան Նուշիակի Դ դարում Կոնստանդինի Բ կայսեր կառուցած պարբերակներով ընդլայնված Ամիգ Հին քաղաքը, որը Համարվում էր խոշորագույնն ամբողջ Հայաստանում: Քաղաքատեղին ունի 5,5 կմ երկարությամբ պարիսպ և մոտ 1,5 քառ. կմ տարածք, ինչը հասնի-քառակի գերազանցում է ոչ միայն Նիքիեթի կամ Ղզղը-Քեֆեի, այլև միջնադարյան Հայաստանի բոլոր մայրաքաղաքների մակերեսը և քանակության միջին խտության պարտադարյուն ունակ էր տեղավորելու 60,000-80,000 քանակություն՝ Հաշվի չառած արժարձանները, որոնք մոտ 10 կմ եզրում էին գեանի երկայնքով Հյուսիս՝ ընդհուպ մինչև վաղմիջնադարյան մեկ այլ քաղաք՝ Զերջե-Ցաղի գիմաց (Հափտեական Արգանք): Ուստի և անվազն գարմանք է Հորուցում Հ. Հակոբյանի փաստարկումը, թե՛ սորեւէ

բաժքը շարունակաբար բնակեցված է եղել մինչև զրա վերջնական կոր-
 ծանուցը 1349/50 թթ., թեև ժ. գ. քաղաքի բնակչության Հիմնական
 Հատվածը, թվում է, տեղափոխված է եղել Ջերջեյ կալերի գիմայի Գուլա-
 մառիա քաչ տեղանք: Գարաջապաա տարածքը լքվել է քաղաքի վերջնա-
 կան տվերման արգյունքում, իսկ մնացած բնակիչները տեղափոխվել են
 Ջերջեյ կալե, եւ, Հափանաբար, Չոկ ավանի (Յանաբաա) բերգը: ԺԳ-ժԾ
 զգ. Արզան կենտրոնով իշխանապետությունը պատկանել է թրքական
 փոքր մի իշխանատունի, որին ժողովրդական նվաճումների որոշ (ժԳ զ-
 վերջ - ժԴ զ.) փոխարինել է այլ իշխանատուն: Բաղաքի վերաջումից
 Հետո իշխանությանը տիրացել են քուրդ բեկերը՝ գառնալով Հասանքեյ-
 Ֆի իշխանների Հոլտտակներ:

Այս տեղորոշման միակ անորոշությունը, թերևս, կապված է մ. թ.
 ա. 69 թ. Տիգրանակերտի ճակատամարտի պլուտարքոսյան նկարագրու-
 թյան Հետ, որում մայրաքաղաքը Հիշատակված է գետի արևմտյան ա-
 փին, ոչ ոչ՝ արևելյան: Ըստ Պլուտարքոսի՝ «Առաքացքի Լուկուլլան
 իր զորքը տարավ գրոհի: Բարբարոսական բռնակը գետի արևելյան
 կողմում էր: Եւ, ուր գետը թեքվում էր արեւմուտք եւ գետանցի աննա-
 գյուրին վայրն էր, Լուկուլլան իր զորքը դուրս բերեց եւ շտապեց այդ
 ուղղությամբ, ինչը Տիգրանին կարծել ավելց, թե ես եսՀանջում է՞մ:
 Ըստ աննեայնի սա է Հրեք ավել Բ. Հարությունյանին գրելու, թե՛ ոչա-
 անելով պատմական ավյալներեց, Տիգրանակերտը զանվել է գետի աջ
 ափին, իսկ Արզանը գտնվում է Խարզան գետի ձախափնյակում», եւ Չոկ
 բերդավանի Հետ «Արզանի ավերակներ»-ը շփաթելու արգյունքում գեև
 նեակու գրեթե անխցելի այս տեղորոշումը փոխարենն տաշտրեկով
 քաղաքը փնարել 5-6 կմ Հյուսիս-արևելք՝ Բալե լեռան մոտ, ուր որեւէ
 Հնավայր Հայտնի չէ, իսկ տեղանքն ինքնին չի Համապատասխանում
 սկզբնազգյուրների Հազարյումներին: Անվազն զարմանալի է գեայքե-
 րից 150 տարի անց տպրած եւ իր տեւչաություններով ու Հափազանցու-
 թյուններով աշքե ընկնող սակ մեկ պատմիչի Հազարյուման տեքննադաա
 վերապատվությամբ փաստացի վիթխարի Հնավայրի անտեսումը:

Սույն հոգվածում փորձ է արվում Պլուտարքոսի ավյալները եւս
 Հաշտեցնելու Նյուլթական փաստերի Հետ՝ առաջարկելով Տիգրանակերտի
 ճակատամարտի ետր մեկնարանություն: Հայտնի է, որ տարբեր արշա-
 վանքների սխեմաներ Հնում եղել են: Վկայություն կա Գաղգամելայի
 ճակատամարտում զորքերի զատավորության՝ Գարեհի կազմած գեայքի

¹ Plutarch, Lives, Lib. II, xxvii.

ինչն արկելի Հափանական է՝ Հաշի տանելով, որ առաջինն Համար քաղաքը Հարկ կլիներ ընթացել Հակագարս երեսից:

Պլուտարքոսի Հաղորդման քննությունը, պատմագիտության մեջ մարտի թերի և միակողմանի մեկնարանման փաստի մասնանշումը և, արդյունքում, «Արգանի ավերակներն»-ի Հեա զբառ անշուքյան Հնարագործյան յուշագրումը թաղ է առյա նոր լույսի ներքո քննել Տակիտոսի և Պլինիոս Ավագի այն անկեղևությունները, որանք Տիգրանակերպը Ղզըլ-Քեփեում անդրաշույն գլխավոր կռվաններն են: Այսպես, ըստ Տակիտոսի՝ «Casperius centurio in eam legationem delectus apud oppidum Nisibin, septem et triginta millibus passuum a Tigranocerta distantem, adit regem et mandata ferociter edidit» (սխալագրիւս Հարյուրապետը, որ զործուղման ընթացքում զեղի Մծրին քաղաքը՝ Տիգրանակերպից 37 մղան Հեռու, Հանգիցեց արքային և գոստարար Հանձնեց Հրամանը): Եւ այն պատմիչը, սակայն, խոսելով Կորբուլոնի Հայկական արշավանքից, գրում է «Occurpaverat Tigranocertam, urbem copia defensorum et magnitudine moenium validam. Ad hoc Nicephorius annis haud spernenda latitudine partem murorum ambit, et ducta ingens fossa, qua fluvio diffidebatur» (եւա [Տիգրանը - Մ.Թ.] զբաղեցրել էր Տիգրանակերպը՝ բազում պաշտպաններով և Հակայական ամրություններով Հզոր քաղաքը: ԱՀափանի քաղաքի պարիսպների մի մասի մասով Հոսում է ոչ սակավ լայնություն նրկեփորիոս զետը, և [քաղաքը] ունի Հակայական խանգակ այնանց, ուր զետի Հոսանքի պաշտպանությունը չեն վստահել):

Պլինիոս Ավագը, խոսելով Տիգրիս գետի մասին, գրում է «Tigris autem, ex Armenia acceptis fluminibus claris Parthenia ac Nicephorione...» (սինի Տիգրիսը, ընդունելով Հայաստանից Հայանի Պարթենիա և Նրկեփորիոն գետերը...): Ակնհայտ է, որ Տակիտոսը ևս Նրկեփորիոն գետը Հիշատակելիս նկատի ունի Ազմեթի ասրածքը (կամ դանն Տիգրիսի ավազանը, քանի որ այն գետը բաժականին Հուսայի կերպով անցորոշում է Ազմեթում), ուստի նշված 37 մղանը (որ ճշտով Համընկնում է Մծրին - Ղզըլ-Քեփե Հեռավորությունը) բացատրության կարիք է չգրում: Ննչքին անզրադառանայով՝ Բեպորտը septem et triginta արտահայտության փոխարեն առաջարկել է centum et triginta ուղղումը՝ փորձելով մերձեցնել այն Մծրին-Արգանի ավերակներն Հեռավորությանը: Նշենք,

¹ Tacitus, Annales, Lib. XV, v (<http://www.zaccod-texts.com/cla/tac/a15000.htm>).

² Tacitus, Annales, Lib. XV, iv (<http://www.zaccod-texts.com/cla/tac/a15000.htm>).

³ Plinius Secundus, Naturalis Historia, Lib. VI, xxxi, 129.

ինքյան բացառելով Եփրատի Հովտի Ղըզըլ-Թեփե ավանում Հափեյյալ մի Տիգրանակերտի գոյության Հնարավորությունը:

Ընդհանրապես, Հարկ է եկանել, որ անտիկ պատմիչները, խոսելով Տիգրանակերտի մասին, գիտեն այդ անունը կրող միայն մեկ քաղաք: Աւստի աղբյուրներին Հակասությունները վերացնելու նպատակով յուրաքանչյուր սկզբնաղբյուրի Համար Հերթական Տիգրանակերտ Եներմունքը» արտասվոր մտնելու է Հարցի ուսումնասիրությանը:

Ամփոփելով ելննք, որ Տիգրանակերտի արդանյան տեղորոշմանը կարելի է Հափեյլի մեկ Հիմնավորում եւս՝ այս անգամ տեղանունների շարքից: Բանն այն է, որ 1903 եւ 1913 թթ. ուսսական 5-10-20-վերտասնոց քարանդներում «Արզանի ավերակներ»-ի տեղում ելված է Կուրձ քրիստոնեանակ գյուղը, որի անունը որոշակի Հավանականությամբ կարելի է Համարել Տիգրանակերտ անվան աղավաղումը՝ վերջին վանկի պաՀոգանմամբ: Այս Հանգամանքը մենք մեկըրիում ենք, սակայն, վերապահությամբ, քանի որ Հետագա քարանդներից այս գյուղը բացակայում է. իսկ այլ ավյալները դրա մասին մեզ Հայանք չեն:

SUMMARY

In support of the localization of the ancient Armenian capital city of Tigranocerta at the archeological site of the great settlement known as «Ruins of Arzano», proposed by H. Kiepert and further elaborated by T.A. Sinclair, an attempt is made to reconcile the strong supporting material evidence with the only contradiction that is Plutarch's description of the Battle of Tigranaker in 69 BC, where the city is mentioned to the west of the river, while the «Ruins of Arzano» lie on its eastern bank. For this we propose an alternative yet equally valid battle plan which eluded the researchers all along. Reinterpreting this new alternative and reasoning that it correctly matches all other peculiarities of the immediate terrain surrounding Arzan, we assume that the original map describing the military advances of Lucullus, which may have existed and likely served as a source for Plutarch, lacked a North-South marking, leaving it open to interpretations by the Greek biographer, who thus confused not the East-West direction (as argued by T.A. Sinclair), but – more plausibly – the North-South. Hence, only a rotation (and not mirroring) of the map is required to fully match the terrain, removing the contradiction and providing further credibility to this location proposal.

Четыре послания армянских варданетов по поводу армяно-латинских соглашений XIV-XV вв.

Сообщение посвящено религиозно-культурной сфере деятельности армянских духовных лиц в период провозглашения католического учения в армянскую церковную и образовательную среду в XIV-XV вв.¹ Рассмотренные послания составлены наиболее авторитетными представителями армянской церкви XIV-XV вв., в которых представлены важные с точки зрения их авторов разногласия в догматике, практике и календарях в традициях армянской и латинской церквей.

Первое послание составлено Есайей Ничеши и архиепископом Ованнесом Орбеляном, в ответ на официальное провозглашение унии на Синодальном соборе в 1307 г. и адресовано католику Константину II Кесарийскому. Второе письмо, написанное в начале XIV в. (до 1303 г.) архиепископом Втором Степаносом Орбеляном, является ответом на попытку восстановления католических обрядов в практику армянской церкви, предпринятые католиком Григором Анавароци. Ответом на вопросы, касающиеся правил армянской и католической церквей, епископа Маттеоса из Тавриза является третье письмо, написанное Есайей Ничеши, вероятно, в 1330 или в 1331 г. Епископ Мхртич Нагаши со ссылкой на рабу своего Томму Мешопетци и католика Константина VI Ваккеша (1430-1439) написал 16 мая 1438 г. ответ на приглашение папы Евгения IV принять участие во Флорентийском соборе.

Первым и наиболее существенным различием между армянской и католической церквями, вызвавшее разногласие, был догмат о двух или одной природе Христа и связанный с этим вопрос о вселенских соборах. В одном из посланий Степанос Орбелян напоминает о соборах армянской церкви, состоявшихся в первые века после Халкидонского собора, которые он [рассуждал] о злой секте несторинской [и] разрушившем мир вселенским Халкидонским собором, а также собор, на котором была сделана попытка

¹ Работа подготовлена в рамках поддержанного РФФИ научного проекта № 15-18-00062.

объединения с греческой церковью и решения «Святого Вопросы», как стали называть вопрос о природе Христа в армянской религиозной литературе: «Собор... в Теодополисе Армии и Ромеев об объединении во время [католикоса] Езры, по приказу императора Ираклия, с которым створился Езр». Проводя параллели между древними армянскими соборами и духовенством, которое «ересь арийской очистила и [тогда] многие преданные знафере ушли от нас к Ромеев» и современным положением, митрополит говорит: «И вновь церковь Божья [т.е. армянская] не даст место телесному столу, необходимо смело сдаться и судить и аверг незапертыми не оставлять... Снова не входить в римскую [т.е. католическую, то же Халкедонскую] церковь».

Вызвавшим резко отрицательную реакцию со стороны армянских вардапетов стало расхождение по поводу учений двух церквей о таинствах и исполнении литургии, во время которой в католической церкви причащались вином, смешанным с водой, а в армянской – только вином. Вопросу о таинстве евхаристии посвящено послание Ованнеса Орбела и Есаии к католикосу Константищу Кесарии. Отказываясь принять смешение вина с водой, авторы послания ссылаются на то, «что это [т.е. причащение только вином] и во всех других церквях христианских, которые во вселенной, было, начиная от апостолов. Так имела – раньше и особенно – Римская церковь... И –, продолжает он, – что сказать нам не прав был наш Просветитель [Григор Просветитель], который взял у них [апостолов, общих для армянской и римской церквей] и нам завещал». Кроме различий в таинстве причастия, расхождение касалось и таинства соборования или елеосвящения, совершаемого в католической церкви для облегчения духовной и телесной немощи больных и умирающих. «Таинство помазания больных является больными через помазание на лбу и на ладонях оливковым маслом, другим растительным маслом, должным образом освященным». Установление этого таинства относится католической церковью ко времени апостолов, со ссылкой на евангелиста Марка и апостола Иакова. Следует отметить, что таинства соборования в армянской церкви никогда не существовало. Об этом говорит в своем послании митрополит Сюника: «хотя мы знаем апостольское правило маслом благословлять больных и умирающих. Но не имеем обычая, переданного нам, и нам кажется слишком смелым – пятнать душу, уверяя ее мысль».

Более ста лет спустя после указанных посланий епископ Мкртч Нагаш, при участии известного рабуналета, вардапета Товмис Мешолецян, пишет ответ на письмо папы Евгения IV, приглашающее принять участие во Флорентийском соборе, когда вновь встал вопрос об объединении церкви и была провозглашена уния между католической и православной церквями. «Ответ на письма латиняги Мкртч Нагаш, который он написал по требованию католиков армян и великого вардапета Товмис» начинается словами: «Мы получили и ознакомился с посланием того, кто поначалу и естественно является выдающимся из наших святых и великих священнослужителей, который является блаженным и великим среди великих, заместителем Божественного учителя Иисуса, который избран как достойный престол благодати..., послание ... нечеловеческое божественной десницей, той, которую созерцает, читая, читатель, принадлежащий к армянской церкви. В этом письме мы нашли обновление дружбы. После этого Мкртч Нагаш так же, как и его предшественник, повествует о латинской и армянской церквях и их правилах: «Партев, который изначально осуществил наше крещение, который нас принял в церковь..., даровал нерушимую печать, окружил нас постоянным валом, это то же самое, что сохранила латинская церковь: три священных собора, единство веры, сущностное единство Бога, переданное апостолам, и которое апостолам передан [нам], получено от Са. Духа. Вот почему Армения равным образом прочно основывается на Са. Духа. Провозглашая равенство прав двух церквей, освященное Никейским собором, Мкртч Нагаш приводит предание, повествующее о встрече в то время армянского царя Тирядата и императора Константина с одной стороны - и предводителями армянской и римской церкви папой Сильвестром и Григором Просветителем с другой. «Два независимых суверена, Константин и наш Тирядат, как лем с другой. «Два независимых суверена, Константин и Святой Григорий Партев, пошли и боримся за церковь Святой Сильвестр и Святой Григорий Партев, пошли сами своей кровью» каноническое письмо Никейского собора. В письме является понять, что армянская церковь была независимой и придерживалась собственных традиций, которые не изменялись ни при каких обстоятельствах. «Мы благодарим Бога, - пишет епископ Мкртч. - так как церковь армян уже обладает большим наследством, крепким домом и апостольским престолом, патриархами и митрополитами и епископами от округа к округу... И эта церковь стояла без изменений на основе верности, и даже если останется единственный армянин, то и он не последует за Халкедон-

ским собором». При сохранении равноправия двух церквей, которое символизирует, в частности, Никейский собор, авторы послания считают возможным воссоединение «Церкви Армян с Церквями Латинян и Греков и всех других христианских народов ... Но если мы хотим внести то, что является чуждым элементом, и начать отклоняться от того, что есть неизблемое, то это будет неприемлемо».

Таким образом, рассматриваемые послания указывают на то, что армянское духовенство, не принявшее к унии, признавая «франкских вардапетов» своими единоверцами-христианами, тем не менее, не могло отказаться от традиций армянской церкви, в первую очередь в догматических вопросах, которые были предметом многовековых споров между армянской церковью с одной стороны и греческой и латинской церквями — с другой. Отступление от этих позиций значило бы ее полное политическое, религиозное и культурное подчинение западным соседям, что, для вардапетов армянской церкви было ясно и неприемлемо. Таким образом, принятие догматов, правил и обычаев католической церкви, замена ими армянских церковных традиций, в исследуемый период воспринималась авторами посланий как угроза существованию армянской церкви и культуры в целом.

ժառանգականության մեջ կա արիտական արարված Բանի գաղափարի համարմանը. խոսքն այսպես կոչված «Մուհամմեդի շույխ» մասին է, որը շատ մեծ կարեւորություն է ունեցել սուֆիզմի մեջ: Այնպես որ արիտականության քննադատությունը Գրիգոր Տաթևացու կողմից, որն, առաջին Հայացքից կարող է ժամանակավրեպ թվալ, իրականում շատ արդիական (ակտուալ) էր եւ պայմանավորված այդ դարաշրջանի գաղափարական պայքարի պահանջներով:

Գրիգոր Տաթևացին շարժախիչ քննադատության է ենթարկում արիտականության հիմնադրույթները՝ նշելով, որ Սբ. Արարչությունն ունի մեկ բնություն, մեկ կամք, մեկ ներգործություն, մեկ թագավորություն եւ միամամանակ նրանք անձ, որոնք պնտք է առանց շփոթելու պահպանել եւ խոստովանել:

էին վիլայեթի ամբողջ բնակչութան 20,4 % - ը: 20-րդ դարասկզբին Դիարբեքի (Ամիգ, Տիգրանակերտ) քաղաքում բնակվում էին 950 տնտարական ասորիներ և 2300 կաթոլիկ ասորիներ, Հայեր: Դիարբեքի վիլայեթի Մարզիկի սանձակի Ջեզիրեի կաղալի 6 գյուղերում և Դեր-գուլի նահիեում ապրում էին 3500 ասորիներ՝ մոտ 700 առև: Ըստ Վ. Մանուկու տվյալների՝ Դիարբեքի վիլայեթի Միլվանի և Ելիձայի կողաներում Հուլվում էին 480 տնտարական ընտանիք: 19-րդ դարի վերջին այստեղ կային 3731 Հակորիկյան, 761 քաղկեացի, 15000 սիրիացի կաթոլիկ: Ըստ Թուրքական սպանածների՝ Դիարբեքի վիլայեթում ապրում էին 22748 Հակորիկյան, 1439 քաղկեացի և 11195 սիրիացի կաթոլիկ, իսկ Ամիգ քաղաքում՝ 1300 Հակորիկյան, 1100 քաղկեացի և 150 սիրիացի կաթոլիկ: 1913 թ. տվյալներով Դիարբեքի վիլայեթում 60000 տնտարական, Հակորիկյան, քաղկեացի և 27544 սղզափառ ասորիներ էին բնակվում: Միջադպից Ջեզիրե տանող հանապարհին էր գանձում Հակորիկյան Դեր-Օմեր զեղեցիկ վանքը: Մարզիկից 4-5 կմ զեպի արևելք լեռներում, գանձվում է Հակորիկյանների նշանավոր Դեր-ի-Ջաֆրան տանաբը, որը հիմնադրվել էր դեռևս Քա. 800 թ.: Դիարբեքից Հայնոց տանող հանապարհի վրա էր գանձում Սևերեկը, որտեղ կար մեկ Հակորիկյան և Սուրբ Գարսամ (Մար Բարսում) ընդհանուր ասորական եկեղեցին: Քաղաքը 19-րդ դարի վերջին ուներ 12000 բնակիչ, որի մի մասը Թուրքեր և քրգեր էին, իսկ մյուս մասը՝ Հայեր և ասորիներ: Մարզիկում ապրում էին մոտ Հազար մուխ Հակորիկյան ասորի, 350 մուխ սիրիացի կաթոլիկ, 100 մուխ քաղկեացի: Կրտսեկան Համայնքներից յուրաքանչյուրն ուներ իր եկեղեցին: Մարզիկի Հայ և ասորի կաթոլիկ եկեղեցիները շատ ջիւղ Հարարերությաններ էին պահպանում միմյանց նկատմամբ: Հետագայում Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում տեղի ունեցած տարազրության մասնանկ, այդ եկեղեցիները տուժնորգները միեւնույն ճակատագրին են արժանանում: միասին արտրվում ու բանտարկվում են Հայեղում, այնուհետև միասին ապափում են ու միելի երևնց կյանքի վերջն ապրում են կոթ կողքի: Դիարբեքի վիլայեթի քաղաքներից էր Կաթոլիկում ավելի նշանավոր Մերքինը (Նաբրին, Նուսայբին, Նիսիբին): Այն 19-րդ դարի վերջին քաղկեացած էր 600 միւխ, որից 60-ը պատկանում էր ասորիներին: Այստեղ էր գանձում ետև Հակորիկյան ասորիների գլխավոր եկեղեցիներից մեկը, որտեղ թաղված էր նրանց հիմնադիր Հակոբ Բարսաղայը:

Այսպիսով Օսմանյան կայսրությանում, ասորիք ազրյուրների տվյալներով, միելի Առաջին Համաշխարհային պատերազմը կային մոտ

250 Հազար տարիներ: Նրանց գրեթե կեսը, ըստ Կ.Պոլսի պատրիարքարանի տվյալների, բնակվում էր Հայկական գիլայնիթներում 60 Հազար Գիրարեքիթի, 25 Հազար՝ Սեքաստրայի, 18 Հազար՝ Վանի, 15 Հազար՝ Բիթլիսի, 5 Հազար՝ Սարբերգի: Ասորիների ճյուղ կեսը բնակվում էր Ազանայի (Ազանա, Մարաշ), Հալեպի (Ռաբա, Հալեպ, Կամիշլի), Սիրիայի (Պամասիս, Համա) և Մասուլի գիլայնիթներում:

Ուշագրավ է Հեռեկայ փաստը. 1909թ. Տար Արզնիում հանազոր-հարզած Գերարուզ Բեյը Հիշատակում է Հնշահրեկ (Աշարակ) տեսնելով գյուղ: ԱհնՀայա է, որ ժամանակին այն եղել է Հայկական (Հ. Անտոյանը Արմատական բառարանում աշարակ բառը չի Համարում սեմական լեզուներից փոխառություն): Ավելի ուշ չրջանի քարտեզում արգեն այդ տեսնելով գյուղ չկո:

1790-ական թթ. Հատուկ առաքելությունը գեպի Օսմանյան կայսրություն, ապա նաև Գարահաստան հանազորհարզած Փրանսիայի բնազնու Գ.-Ա. Օլիվիեն արժեքավոր տեղեկություններ է Հազարգում տարազնու շրջանի բնակչության գերաբերյալ: Օլիվիեի գիլայնիթյանը՝ Մարզի-նում կար 1500 Հակորիկյան Հայ: Օլիվիեն Մարզիի և Մծրիի բնակչություն ժամանակ խոսելիս երկու գեպում էլ տղատարում է «Հայկ-րիկյան Հայ» արտահայտությունը:

Որ Հայաստանի Հարավային շրջաններում, բացի քրդացումից և արարացումից, տեղի է ունեցել նաև ասորացում, Հասասվում է Հեռարայ գիլայնիթյուններով: Տ. Մկուռնը ձևերայի արձագանգներու տեսլով գիլայնիթյուններով է ասորաստ Հայերեն Ավեսարտի գերակոչումն գրքում Հիշատակում է ասորաստ Հայերեն Ավեսարտի գոյություն ժամին: Ում Համար է նախատեղի այն: ԻՀարկն, ումացման փուլում գտնվող, բայց գեռես Հայերենը չմտացած Հայերի Համար: Ասորացած Հայերի մեծ ժամը, գալուստական առումով, եղել են Հակորիկյան եկեղեցու Հեռեկորգ (յակուրթ):

Գրիտատենական եկեղեցու առաջին բաժանումից (451 թ.) Հեռահակորիկյան եկեղեցին, չընդունելով Քաղկեդոնի ժողովի որոշումները, Հակորիկ էր Հայ Առաքելական եկեղեցուն և Համարվում է Արեւելյան ուղ-հարկ է Հայ Առաքելական եկեղեցուն և Համարվում Օսմանյան կայսրության գալուստ եկեղեցիներից մեկը: Հեռագայում Օսմանյան կայսրության պաշտամանական իրավակարգով Հակորիկյանները մտնում էին «Հայ Հա-մայնցի» (ermeni millet) կազմի մեջ ենթարկվելով Կ.Պոլսի Հայոց պա-րիարքության իրավասությանը: Հայ Առաքելական և Հակորիկյան եկե-ղեցիների միջև Հայկան տարբերություններ գրեթե չկան, հանդամանք, որը զգույն գեր է խոզացել Հայերի ասորացման գործընթացում (տարբե-րությունները Հիմնականում ոչ ծրագրավանական են):

Հայերի ասորացումը շարունակվել է նաև Հայոց ցեղասպանության Հեռուանքով ասորացրված Հայերի մեջ, երբ որոշ թվով Հայեր արտասանել են լուծալին զժգարամատչելի Տուր Արզրին շրջանում: Այդ վերադարձներից ոմանք իրենց գոյությամբ պարտական են ասորի ծաղվողի օգնությանը. փրկվածների գերակշիռ մասը եղել են կանայք, գնառի աշխիհներ և սղաններ: Տասնամյակներ շարունակ այդ փրկված Հայերը, ում Հրոնա Դինքն անվանում էր «Մամաուսոլ Հոգրիներ», իրենց գոյությունը պահպանեցին, ոմանք Հեռուանքյան ասորիներին կարողացան ամուսնանալ իրենց ազգակիցների կամ փրկարար ասորիներին հետ: Եսա յոթ ասորի առաջ Հայաստանյան մի ընտանիքի ազգականներից մեկը, որն ապրում է Գերմանիայում և Հայերեն չգիտեր, այցի էլ եկել Հայաստանում բնակվող իր ազգականներին: Զրույցներից մեկի ժամանակ նա ասաց, որ իր պապը Փալուսի (Քալուս, Դրաբրեքիբի նահանգում) Հայերից է եղել և ասորացրության օրերին ազատասանել է Տուր Արզրիում:

Արմենգաժոր է նաև Հեռույալ տեղեկությունը, որը վերջրել ենք ստեղծող Լորանա Ռիտտերի Հոգվածից: Ըստ Ռիտտերի վկայության Ազրիյամանում բնակվող մի ընտանիքում, Հրոնամյա Գարոտի սերունդը վերաբացումից ի վեր ամեն կիրակի հաճախում է տեղի ասորական եկեղեցին, որտեղ պատարագին մասնակցողների 70-ից 80 անկող Հայեր են: ...ասորական այս եկեղեցին հաճախելը որոշ ասուժով քրիստոնեական պատկանելության մի գրեւորում է, բայց երանց պահատում է այդ կույն պատկանելության մասին տարրական գիտելիքները՝ սկսած յեզվից, վերջացրած պատմությունը, սովորույթներով, ավանգույթներով: Եթե ներքին ամուսնություններով զոյացած այս ընտանիքներում կատարանների Հիշողությունը շատ հաճախ պահպանված է, սպա ինքնությունից երանց միայն փշրանքներ են փոխանցվել:

Ռիտտերի Հոգվածից մեղրերենք ևս մի ուշագրավ տեղեկություն, որի համամայն՝ Սասունցիների մի ընտանիքում եղբայրներից ավագը, այսօր արգեն ավելի քան 70 տարեկան, քրիստոնյա է, երիտասարդ տարիքում մկրտվել է ասորական եկեղեցում, 80-ական թվականներին Ստամբուլ ժամանելով ընդունվել է որդես Հայ, իսկ նրա կրտսեր եղբայրը, որն եկել է ավելի ուշ՝ 90-ականներին, բարեպապա մուսուլման է, որի կրնը նույնպես Հայ է, կրում է զլխաշոր և ամեն օր ազսթում է Թազամասի մզկիթում:

Հաջորդ գնահատելի տեղեկությունը մեզ Հայանել է քաղաքագետ, պատմաբան Ալեքսանդր Քանոնյանը: Նա Հոգորդեց, որ Հոսմի

Երևանի (Ռեւանի) վիլայեթը 1590 թ. քանոննամում

Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Իրանի մրցակցային Հակամարտությունը շարունակվեց նաև ժԶ գ. երկրորդ կեսին, ինչը սպասում էր Այսրկովկասի անկախացումը: Կոզմերի միջև շարժանությունը 1578 թ. Հանդեցրեց պատերազմի, որի Հետևանքով օսմանյան զորքերը ներխուժեցին Սեֆյան Իրանի մաս կազմող շրջաններ, այդ թվում Արևելյան Հայաստան¹: Սեֆյան Իրանի քաղաքական անկայունությունը նպաստում էր Օսմանյան կայսրության զորքերի առաջընթացին, որ վերջիններս Հնարավորին առանց լուրջ խնդիրների Հաջողություններ գրանցեցին: Արդյունքում օսմանցիները, 1588 թ. գրաված լինելով ոչ չ Այսրկովկասը իրանական Ատրպատականով Հանդերձ², 1590 թ. Կ.Պոլսում Հակառակորդ կոզմի Հեռ կնքեցին պայմանագիր³, որով գրավված տարածքները կցվեցին իրենց պետությանը:

Օսմանյան կայսրությունը, արապեանելով նոր շրջանների, ըստ սովորույթի, կարճ ժամկետներում մեռնամուխ էր լինում գրանց Հանդամանայից գրանցմանը միաված քայլերին: Բացառություն չէր նաև Ռեւանի⁴ վիլայեթի 1590 թ. աշխարհագիրը⁵: Այն՝ բաղկացած 393 էջից, աղբյուրագիտական մեծ արժեք ունի և թույլ է տալիս Հիմնավորապես պարզել վիլայեթի ներքին վարչական բովանդակները, քանակության քանակը, էթնիկ կազմը, քննության առնել տնտեսական գրությունը, սահմանված Հարկերը և մի շարք այլ կարևոր Հարցեր:

Մեր ձեռքի տակ գտվող աշխարհագրի անդամանելի մաս է կազմում Երևանի վիլայեթի քանոննամն⁶ (արեմամայան), որտեղ արտացոլված են այն գրույթները, որոնք ընկած են եղել Երևանի վիլայեթում

¹ Հայոց պատմություն, հտ. II, միջին դարեր (IV դարի կես – XVII դարի առաջին կես), գիրք II, միջին դարեր (IX դարի կես – XVII դարի առաջին կես), Եր., 2014, էջ 600:

² Մուլլ տեղում, էջ 601:

³ С.А. Маркarian, История Ирана в средневековье – от Сасанидов до Каджаров (с III в. н.э. до первой трети XIX в.), Ростов-на-Дону, 2010, стр. 257.

⁴ Այստեղևի՝ Երևանի:

⁵ Boghakielik Osmanli Arzi, (BOA), Tapa Tahrir Defteri, № 633.

⁶ Մուլլ տեղում, էջ 2-12:

գործող օրենքների հիմքում: Յեպետ որեւէ վիլայեթի քանուկներ
զբաղմունքը կարող են որոշ չափով համընկնել այլ շրջանների օրենս-
ձայանների զբաղմունքին, այնուամենայնիվ, յուրաքանչյուր քանուկ-
նամե ունի առանձին ուսումնասիրման կարիք, քանի որ այն հարմա-
րեցվել է համապատասխան վարչական միավորին:

Երևանի վիլայեթի քանուկնամեն սկսվում է կրտսեպան ենթա-
տեքստով, որտեղ մեծ տեղ է հատկացվում սաստուճ որդեռ արարչագոր-
ծի: Այնուհետև անցում է կատարվում Մուրադ խանին², փաստաբանելով
կրտս արպես տշխարհի տիրակալի եւ իր քույրերում անթերի սուլթանի:

Նյութը շարունակվում է բարձրաստիճան հրամանատարների գա-
վասանքով, որոնք հրա հարակ են դարձրել զբաղված տարածքները:
Մասնավորապես հիշատակվում է Զարհազ փաշան, որին ուղղված գր-
վումանքի խոսքերը վերաբերում են Շիրվանի վիլայեթը, Գուրջիսթանի
(Վրաստանի) մի մասը նվաճվելուց հետո Վրաստանի, Նախիջևանի ու
Երևանի վիլայեթի մնացյալ մասի, նաեւ ամբողջ Ասորգասականի
գաղապանության տաքցելության կատարմանը: Բացի այդ, կարեւոր-
վում է այն փաստը, որ մեծափաստակ հրամանատարի նշանակումով, սա-
մանյան բանակը մարտերում խուսափել է հնարավոր շրջապատումից, եւ
Թուրքավորական օրհնությամբ մնացյալ տարածքները նվաճվել են:

Հաա քանուկնամենի Երևանի եւ Նախիջևանի վիլայեթը զբաղված
այլ տարածքների նման կրտսեպան եւ սուլթանական բայր օրենքների
համաձայն պիտի ընդարձակ գեթիթերների գրանցում ունենար, որի իրա-
գործման համար ուղարկվել էին ֆինանսական գեթիթերդար եւ Բարձր
Դուռն ֆինանսական քարտուղարներից՝ համապատասխանաբար Մահմեդ
եւ Հասան անուկով պաշտոնյաները, որոնք պետք է գրանցումն իրա-
կանացիներն հին սովորույթների համաձայն: Հարկ է նշել, որ քանուկնա-
մեն թվագրված է 999 թ. Մուհամեմ ալաֆա վերջերով, որը համապա-
տասխանում է 1590 թ. նոյեմբերի 18-28-ն ընկած ժամանակահատվածին:

Քաղաքական հատվածին հաջորդում են օրենքների հիմնադրույթ-
ները, որոնք տեղ են գտել խնդր ստարկա վիլայեթում: Դրանք բաղկա-
ցած են 18 հատվածներից³:

¹ Օսմանյան օրենքները Արեւմտյան Հայաստանում (XVI- XVII դդ. Կանոննամաներ),
Քարգձ., ստաշարանը եւ ծանոթագրությունները Ա. Ս. Մաֆրատյանի եւ Մ. Կ.
Ջուլյալյանի, Եր. 1964, էջ 5:

² Խոսքը Մուրադ 3-րդ սուլթանի մասին է (1574-1595 թթ.):

³ Օսմաներենում՝ "سول" - «ֆաուլ», որը նշանակում է հատված:

Առաջին Հատվածի սկզբում նշվում է, որ չիֆթի (չիֆթլիք) ունեցող Հայաստանից սահմանվել է 50 արշև¹, իսկ կես չիֆթի արքայատոպը 25: Նշյալ Հարկաշահներից թիվ էր բննաքի Հարկը². էքրնյուս բննաքից գանձվել է 18 արշև, իսկ շարայից 12: Ամուրի սպամարզուս ամուսնության զեպչում, նրանից շարս բննաքի Հարկ էր գանձվելու: Ինչ վերաբերում է ցրխասնյաններին, ապա չիֆթի Հարկի փոխարեն 25 արշև պետք է վճարեին: Հոգին տիրող որևէ Հայաստանի մահվան պարտադարձ, զավակներն իրավունք ունենին Համատեղությամբ կիսել Հողարամիրը: Սակայն, ի տարբերություն երիտաների ժառանգական իրավունքներին, ունեցվածքը չէր կարող փոխանցվել Հանպուլյալի եղբորը, ինչպես նաև պատկեր՝ Թուսեր: Դա վերաբերում էր նաև վիլայեթի ոչ մահճանգական բնակչությանը՝ այդ թվում Հայերին:

Ուշագրավ է, որ որոշ անդեյություններ է արվում չիֆթի մասին՝ սահմանելով նաև զրա մեծությունը՝ շարվում է, որ Երևանի վիլայեթում նույնպես ըստ գիբբի, բաժանված է եղել 3 խմբի՝ վերին, միջին և ցածր: Ամենալավ վայրերի չիֆթի չափը մասափորապես 80 դյունում էր (մեկ դյունումը՝ երկարությունը և լայնությունը՝ 40 քաղ), չիֆթի միջին չափսերը՝ 100, իսկ ցածրինը՝ 130 դյունումի էր Հասնում: Չիֆթի Հարկը մարս ամսին է գանձվել: Բացի այդ, եթե չիֆթլիքը այդի չունենար, ապա Հասուլթի մեկ քառորդը պատկանելու էր Հոգի տիրողը:

Սահմանումներ կան նաև բնական երևույթների Հեռ կապված: Օրինակ՝ եթե բնական աղետի Հեռանքով, Հոգը 3 ասրի շարունակ անտեր մնար, սահմանված կարգով Հոգի տերը դյուզացուն կարող էր վճարել և նրա Հոգի իրավունքը՝ Թափուն, Հանձնել մեկ ուրիշի: Սակայն եթե Հոգը չանցցվեր չրի պակասի կամ Հոգի լեռնային կամ գառնիվայր դիրքի պատճառով, ապա դյուզացուն Հոգից գրկելն արգելվում էր:

Երկրորդ Հատվածում խոսվում է շրազուցների Հարկի մասին: Տարեկան Հարկաշափը կախված էր նրանից, թե քանի ամիս է շրազուցը

¹ Չիֆթը այն հողակտորն էր, որը մշակվում էր մի գույզ եզան միջոցով: Սովորաբար չիֆթը լավագույն տեղի համար հավասար էր 80 դյունում, միջին հարձարտության տեղում՝ 100 դյունում, իսկ ոչ լավ տեղում՝ 130 դյունում: Չիֆթիցը լինում էր լոկի կամ կես: Այն բաժին էր ծառանս միայն մահմդղական ամուսնացած տղամարդկանց:

² Այժմայե դրամի միավոր: Օսմաներեն նշանակում է սպիտակագույն: Օսմանյան արյաները հավասար էին մեկ քառորդ դիրհեմ արծաթի, իսկ դիրհեմը հավասար էր 3.06 գրամի:

³ Հողագործ մահմդղականի վճարած հարկերից մեկն է, կար երկու տեսակի բեճմար՝ էքրնյու և շարս: Էքրնյու բեճմար էր կոչվում նրան, ովքեր ունեւ կես չիֆթից արական հողակտոր, իսկ շարս բեճմար՝ որևէ հողի չէր տիրապետում:

շահագործման: Սահմանված էր ամսական 5 արշև, որը գանձվում էր կույսման մամանակ:

Երրորդ Հառվածը վերաբերում է ավատատիրոջ (Ֆեոդալի) արևույթում ձեռնարկացի՝ քրչյաքի Հարկի մասին, ըստ որի՝ ամուսնացած Հարկատուից պետք է գանձվեր 6 արշև, իսկ անուրիներից՝ զրա կեսը: Եթե նա բնակվեր 3 տարի կամ ավելի, ապա քրչյաքի Հարկի փոխարեն բնակաքի Հարկ պետք է վճարեր:

Չորրորդ Հառվածում խոսվում է ոչխարների Հարկի մասին: Երկու ոչխարի դիմաց՝ 1 արշև էր սահմանված: Այն գանձվելու էր առջին ամսվա սկզբին: Ի տարբերություն այլ Հարկերի՝ ոչխարների Հարկը Բարձր Դասն էր փոխանցվում:

Հինգերորդ Հառվածում նկարագրվում է, որ կենդանիների Հարկի մեկ ոչխար պետք է գանձվեր: Նշվում է, որ թեպետ Երևանում՝ ավելին էր քան մեկը, սակայն նոր զեֆթերում այդպես է գրանցվել:

Վեցերորդ Հառվածում նշվում է փեթակից գանձվող Հարկի մասին: Մասնագործության՝ լեցուն փեթակի դիմաց 2 արշև էր սահմանված, իսկ դրանից պակասը՝ զեպում 1 արշև:

Յոթերորդ Հառվածում անդրազարմ է կատարվում Հարսնության Հարկին: Կույս աղջիկներից սահմանված էր 60 արշև, իսկ նոր ամուսնացածներից՝ 30: Անկախ աղջկա տեղագործությունից, Հայրը պետք է վճարեր այն ֆեոդալին, ում Հպատակն էր ինքը Համարվում:

Ութերորդ Հառվածը վերաբերում է փախուստի դիմաց սորուկներին կամ Հարկերին, որոնց արտը վերագործները զբաղակցում էր: Պարտադիր էր, որ նրանց գանձելու զեպում, իրականացվեր Հարավոր Իրերի առցրավում եւ Հանձնում. Հակառակ զեպում մեղավոր կճանաչվերին:

Իններորդ Հառվածում սահմանվում է այն պատժաշարը, կեր Հարկատուի կենդանին կարող էր մտնել մեկ այլ Հողատարածք եւ գնաս պատճառով: Այդ պարագայում նարատեսվում էր 5 Հարված Հասցենց արտը, իսկ ամեն կենդանու դիմի Համար 5 արշև գանձել: Դա կոչվում էր դաշթիբանիի Հարկ:

Տասներորդ Հառվածում նշվում է գանձազան վաճառքից գանձվող Հարկերի մասին: Օրինակ՝ սորուկի վաճառքից գանձվում էր 4-ական արշև (ն.՝ վաճառողից, ն.՝ գնորդից), ուզար բնոյի դիմաց 4-արշև, գոմի շի վաճառքից՝ 2-ական արշև, ավանտիկի վաճառքից 1-ական արշև եւն:

¹ Նույնը Երեւանի զիլայիի մասին է:

Տասնմեկերորդ Հատվածում անդրադարձ է կատարվում քրիստոնյա Հոգևորականներին¹: Հիմնագորապես նշվում է, որ թեպետ օրենքի հակասությանը, նրանց ձեռքը պիտի է կատարվեն: Ապա Հազարդվում է, որ Հոգևորականները, որոնք մեկական վանքի են տիրում, պետությունը միանվազ 1-ական աքչն պիտի է վերան են օրենքով սահմանված կարգով ազատվեն իսպանիա Հարկից:

Տասներկուերորդ Հատվածը շուկայում վաճառքից զանձնող եկամուտների մասին է: Նշվում է, որ շուկայում այլուրի բնույթի գիմաց (1 բնույթ 6 քիլո² էր), 2 աքչն էր գանձվում, իսկ ցորենի և գարու վաճառքի գնացում կեսական³ քիլո, որը նույնն էր այլ Հացահատիկների գնացում:

Տասերեքերորդ Հատվածում Հիշատակվում են շուկայում սահմանված շափարոշիչները, որի խաթարման պարագայում վաճառողները սուգանվում էին: Օրինակ՝ այծի, ոչխարի, գառան միսը, թուզը, խաղողը, չորացրած մրգերը և այլն ունենի իրենց սահմանված գինը: Այն ենթադրում էր, որ չէր կարելի պայմանական գնից թանկ կամ էժան վաճառել:

Տասնչորսերորդ Հատվածը նորից վերաբերում է շուկայական Հարաբերություններին: Այսանց նշվում է իրենց ազդանքը Հերթով վաճառելու և անիրավության անհնարինություն մասին, որի անկախության գնացում, ըստ Հին կանոնի, կարող էին վաճառողին շուկայից:

Տասնհինգերորդ Հատվածն առնչվում է քաղաքացի անևտրականներին և արհեստավորներին, որոնց խանութներից ամսական Համապատասխանաբար 2-ական և 1-ական աքչն էր գանձվում:

Տասնվեցերորդ Հատվածում խոսվում է այն մասին, որ բերքերի կայազորի պահապանները մոտոգրդին անհանդապասցիում էին և 5 աքչն պահանջում, որը անօրինական էր Համարվում:

Տասնյոթերորդ Հատվածը եկիրված է Հանցագործությունը: Նշվում է, որ գողություն, սվազակության գիմաց զանձնող սուգանքի շտիք կախված էր սվազ վարչական միավորի քաղաքականությունից, ուստի և սահմանված շափար պայմանական էր: Հանցագործությունը չէր սայանվում քաղաքական գործիչների վրա: սասցվում է, որ նրանց անձնամիտելի էին: Ինչ վերաբերում է սպանություններին, ապա սուգանքի շտիք կախված էր սոցիալական կացությունից: Բարձր խափ մարդկանցից զանձնվում էր 400 աքչն, միջին խափից՝ 200, իսկ ցածրերից՝ 100

¹ Գանուհնամում հիշատակվում է "آباء" - «հարաբար» եզրույթը, որը բարգմանաբար Շամակում է՝ սնազրոն:

² Չարիման միակնոր, որը տարբեր է եղել ըստ ժամանակաշրջանների:

աքչե: Պատիժ էր սահմանված ետև սուս մեղադրանքի համար, որը կազմում էր 30 աքչե: Բացի այդ, եթե զատարանում անձի հանցագործությունն ապացուցվեր, սակայն նա համառ գտնվեր ու մերժեր այն, ապա թույլատրված էր նրա նկատմամբ բանտային զործադրել:

Վերջին հատվածում շեշտվում էր այն իրազույթունը, որ երևանի վիշախների ալփախուզ, թյուրքմեն և նյաքեր ցեղերը հարսնության և բազահալախի հարկի¹ կեսն իրենց բնակվող գյուղերին պետք է հանձնեն: Բացի այդ, վիշախի շղթանցված հարկատուների հարկը գյուղի հաշվին պետք էր գրանցել:

¹ Օսմանցի ֆեոդալները կատարված իրավախախտումների, կորած անասունների համար տուգանում էին հարստակներին:

Գարննիսի վանքի Աղդրեսա և Մատթեոս առաքյալների սարկոֆագ-մասունքաբանք

Հայաստանի վաղ ժրիտոսենական զարաչրիանի գերեզմանական հուշարկյների ուսումնասիրութունը նորանոր տվյալներ է հաղորդում զարաչրիանի տարրեր հարցերի լուսարանման համար՝ առարկայական զարմնեղով նաեւ պատմիչների հաղորդած ավանզութունները գերեզմանային հատույցների և զրանցում ամփոփված մասունքների մասին¹:

Գարննիսի վանական համայիրը գանձում է Հրաչչանի ձորում, Գյունուշի հրդոտիչեկարակայանից հյուսիս: Այն ժամանակին եղել է մեծ անանութուն ունեցող մեծասան², սակայն Հովհաննես ԵաՀրաթունեանցի այցելութուն ժամանակ արդեն «կայարանը միարանիցն իտպա կործանեալ» էին³: Ներկայումս վանական համայիրից պահպանվել են եկեղեցին և ավելի ուշ արեւմուտքից կցված զավիթը: Ըստ ավանզութունի նկնդիցնի կառուցվել է ի հիշատակ Մաաթեսա և Անզրեսոս առաքյալների, քանզի այստեղ են պահվել նրանց մասունքները⁴: ԺԼ. Գ. կեանքին համայիրն արդեն կոչում էին Ս. Առաքելոց վանք՝ առանց ընդգծելու առաքյալների անունները⁵: Հայաստանի վաղմիջնազարյան մշակույթի տարրեր հարցերի լուսարանման համար մեծ կարեւորութուն ներկայացնող Գարննիսի վանքը հետազոտվել և չափազորվել է 1973 թ.⁶:

Վանական համայիրի է զարով թվազորվող եկեղեցին հարինվածքով թաղածածկ գահչին է, արեւելքում պայտամե տրսիզով, առանց զարգաքանդակների (միայն լուսամուտի երեսակալը և քիվերը մշակված են

¹ Ջնկուցումը պատրաստվել է «Հայաստանի միջնազարյան քաղման կառույցներ և տաղանաքարերը (5-13-րդ դդ.)» թեմայի շրջանակներում, որն իրականացվում է ՀՀ ԿՖՆ, գիտության պետական կոմիտեի տրամադրած ֆինանսավորմամբ՝ 1678-ՃՃՃՃ ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

² Միմեոն կարողիկոս Երեւանցի, Ջամրո, Սր., 2003, էջ 196:

³ Զ. Ծախաբունեանց, Մտորագրութուն Կաթողիկէ Էջմիածնի և Կինգ զատուսն Արարատայ, վաղարչապատ - Ս. Էջմիածն, 1842, էջ 207:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 206:

⁵ Միմեոն կարողիկոս Երեւանցի, Նշվ. աշխ., էջ 395:

⁶ Մ. Մ. Հասարայան, Լուսակերթի մարտարապետական երկու հուշարձաններ, - «Լուսիք» Տաս. գիտ., 1972, № 2, էջ 27-31; Մ. Մնացականյան, Հակակամ վաղ միջնազարյան մեմորիալ հուշարձանները, Նր., 1982, էջ 100-103:

կիսազգեստի տեսքով պարզ տրամաանկերով): Մուտքերը երկուսն են՝ Հարափային և արեւմտյան¹: Եկեղեցին, Հաճմանարար, ունեցել է արմա-
նկարներ, որոնցից պահպանվել են միայն սփռոյի Հուսիքը:

Կարենիսի եկեղեցին առանձնահատուկ է ազոթատարահի տակ
գանձող ստորգեղանյա զամբարանի շերտիով: Այն թաղանայ, արեւել-
քում արտիզով կիսաշրջանաձև ավարտվող բավականին փոքր շափերի
լինություն է՝ կառուցված աղյուսանման մշակված փոքր շափի
բազալտե քարերով: Դամբարանի աստիճանները տանում են դեպի մու-
քը, որն արեւմտյան կողմում է²: Կառույցի փոքր շափերից էլնելով Մ.
Հասրաթյանը եկատել է, որ այն նախատեսված է եղել ոչ թե թաղման,
ոչ մատուցներ պահելու համար³:

Կարենիսի զամբարանը Հայաստանի վազմիջնադարյան զամբար-
անային կառույցների շարքում իր ուրույն անզն ունի և՛ որպես միանավ
եկեղեցի-վիպարան⁴, և՛ որպես զամբարանային կառույց հատակա-
զմային Հորթիվանքով նմանութուն գրանարեղիով Մ. Հոխիսիների զամբար-
անին հետ⁵: Ինչպես Հայաստանում, այնպես և ողջ քրիստոնյա աշխար-
հում, հոգեւոր կառույցների, այդ թվում և զամբարանների ճարտարա-
ղեկությունը հասակ կանոնակարգված էր, և յուրաքանչյուր հատված
ու տարր ունի իր սրտային անզն ու խորհուրդը: Գրիգոր Լուսավորչի
կտեսնանքում նշված է. «Ձէ պարս ուր նշխարք մարտիրոսաց զմին, ի
կտեսնանքում պատարագ մատուցանել», այսինքն՝ վիպարանում եկեղեցական
արարողություններ կատարելը արգելված էր: Ըստ Փավստոս Բուզանդի,
վիպարաններում կատարվում էին միայն Հիշատակային արարողու-
թյուններ⁶, ինչի համար էլ կառուցվում էին արեւելյան արտիզները⁷:
Ավելի ուշ, նրա վիպարանների վրա կառուցվեցին եկեղեցիներ, արարա-
ղակարգը փոփոխության ենթարկվեց: Ինչպես նշում է Ք.
Թորամանյանը. «7-րդ դարում էր, որ ստալին անզամ փոփոխեց անսկ»

¹ Մ. Հասրաթյան, Եջվ. աշխ., էջ 28:

² Անդ:

³ Մ. Մ. Հասրաթյան, Անարատի ճարտարապետական համալիրը. - Վրաեր. ճառ.
գիտ., 1975, № 5, էջ 50:

⁴ Ա. Տեր-Մինասյան, Միանավ եկեղեցի-վիպարանների զաղմիցադարյան Հարա-
նամում. - Հաղթ սրբեր և սրբավայրեր, Եր., 2001, էջ 261-262:

⁵ Մ. Մ. Հասրաթյան, Անարատի ճարտարապետական համալիրը, էջ 69:

⁶ Փավստոսի Բուզանդիով Պատմութիւն Հայոց, Ի յոր դարութիւնս, Վննետիկ - Ս.
Ղազար, 1933, գլ. 91:

⁷ С. Минцковина, Композиция двухъярусных мартыроуиов в Армянском мушестре-
новском эдлчестре, - ИФЖ, 1976, № 4, с. 221-222:

մուշ, զերածվեցին եկեղեցիներն, Հնուացնելով այնպեղից մարտիրոսների նշխարները և եկեղեցիս մի կողմում ստորերկրյա կամարակապ մի տեղում գեանդելով այդ նշխարները»¹:

Մ. Հատրաթյանն իր Հնաստույթությունների ժամանակ դամբարանում գիտարկել է երկու խորշ՝ արևելյան և Հարավային: Հիմնվելով Մարտոյ Ամրատյանցի տեղեկությունների վրա և վիշտակուղիով Հարավային խորշի մեծ չափերը՝ գիտնականը կարծիք է Հայտանել, որ Հենց Հարավային խորշում են պահվել առաքյալների մասունքները²: Մական արևելյան խորշում թացված սարկոֆագը Հնրջում է այդ տեսակետը, իսկ թե ի՞նչ հանգամանքներում և ե՞րբ է այն տեղադրվել այդ խորշում կիրճինք գիտարկել ստորև:

Տեղագիր Մարտոյ Ամրատյանը խոսում է դամբարանի՝ միայն Հարավային կողմում եղած պահարանմե խորշի մասին, որտեղ ետ փոքրիկ զուկակ է տեսել, սոր տանէր Հարավային կողմից եկեղեցւոյ ներքեւ. սրով մի մարդ հագիւ կարող էր մանել ու կլնել», որտեղ էլ, ըստ Ամրատյանցի, պահված են եղել մասունքները³: Հարավային սրմում խորշ այժմ էլ կա, սակայն շատ չի խորանում պատի մեջ և գոմար է պատկերացնել, որ այստեղով կարող էր մարդ անցնել:

Առավել ուշագրավ է դամբարանի արևելյան Հասվածում տեսա խորշը, որի մեջ ամփոփված է երկմասանի, սեւ տուփն սարկոֆագը: Այն իր կառուցվածքով եզակի է Հայաստանի սարքեր շրջաններից մինչ օրս Հայտանի գերեզմանային կառույցների շարքում: Սարկոֆագը երկույնական միջնորմով բաժանված է երկու մասի, ենթադրաբար նախատեսված երկու անձի համար: Ա. Ղազարյանը, ելնելով սարկոֆագի երկարության (120 սմ) և առանձին խցերի լայնության (0,24 մ և 0,25 մ) Համամասնություններից, իրավացիորեն ենթադրել է, որ սարկոֆագում ամփոփվել են ոչ թե Հանդուցյալների մարմինները, այլ առաքյալների մասունքները⁴: Վերջին շրջանում Գարեկոսի գյուղացիների նախաձեռնությամբ

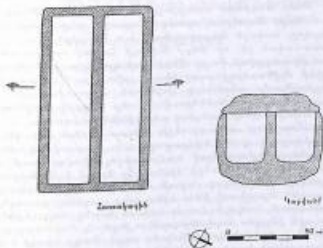
¹ Ք. Փորաձանյան, Նյութեր Յովհաննան Գարուստյանի ստեղծության, հտ. 2, Եր., 1948, էջ 53:

² Մ. Մ. Հատրաթյան, Լուսանկերտի Գարուստյանական երկու հուշարձաններ, էջ 28-29:

³ Մ. Ամրատյանց, Տեղագիր Գեղարքունիքի ծովազարդ զավառի որ այժմ Նոր-Ուարազիտ գաւառ, Վաղարշապատ, 1895, էջ 308:

⁴ А. Казарян, Реализован в архитектуре средневековой Армянции, – Восточнокристоведские реализован, Ред. А. Ананов, Москва, 2003, с. 101-102:

Իրականացված մաքրման աշխատանքների արդյունքում բացվել է նաև սարկոֆագի Հարթ ծածկասալը:

Նկ. 1. Մասունքարան-սարկոֆագը (չափագրությունը՝ Ա. Աղայանի)

Դամբարանի արևելյան պատի մահաձևան գիտարկումը՝ քարերի մեջ, շարվածքը, թույլ է տալիս եզրակացնել, որ սարկոֆագն այստեղ գտնվել է ավելի ուշ և ի սկզբանե տեղադրված է եղել այլ վայրում: Առաջել Դավրիժեցիի ուշագրավ մահաձևաներ է պատմում մե: զարի սկզբին Հայ կաթոլիկների կողմից մասունքների «արտ» մտքին: Կարևորում երանք փորձում են Հանել և իրենց Հեռ ասելի խորանի ասկ իրում մասունքները, սակայն տեղի փոփոխանները Հեռ են վերցնում¹: Հավանաբար, այս գնացքերից Հեռտ առաքյալների մասունքներով սարկոֆ

¹ Առաջել Գարիժեցի, Պիրք պատմության, Աշխատանքության Լ. Խանյան-Օհ. Նր., 1990, էջ 168:

Փաղի տեղը փոխում են եւ ամփոփում արեւելյան դատի մեջ այնպէս, որ նկատելի չլինի:

Ը դ. սկզբներին առաքյալների մասունքները կամ զրանց մի մասը՝ Հայտնվում են Էջմիածնում եւ ամփոփվում արծաթե մասնատուփի մեջ¹:

Թեեւ Անդրեաս առաքյալը քարոզել է Սիլուսթրայում, Հունաստանում, Փոքր Ասիայում, որտեղ էլ առաջին տարածված էին նրա ուխտափայրերը, սակայն Հայաստանում եւս նա սրբելի առաքյալներից էր եւ պատահական չէ, որ Փոքր Ասիայի Հարավ-արեւմտյան մարզերից մեկում արտազրգմած Սուրբ Անդրեասի պատկերով անոթը Հայտնաբերվել է Դգինի միջնաբերդի բաղնիքիկայի շրջակայում²: Առաքյալների պատկերազուսթյամբ անոթները լայնորեն տարածված էին Քյուզանդական կայսրութան սահմաններում: Դրանք փոքրիկ անոթներ են՝ նախատեսված սուրբը ջուր կամ յուղ տեղափոխելու համար:

Մասթեռն ավետարանչի ուխտափայրերն առաջին տարածված են Աֆրիկայում, որտեղ նա քարոզել է եւ, ըստ ավանդութան, մեծ շարժարանքների ենթարկվելով՝ նահատակվել էթովպիայում: Հայոց եկեղեցին Մասթեռն ավետարանչի հիշատակը նշում է Ս. Ենաչվերացի վեցերորդ կիրակիին նախորդող շաբաթ օրը՝ մյուս կերպ ավետարանիչների Հեռմատին³: Այսպեսով, թեեւ երկու առաքյալները քարոզել են տարբեր շրջաններում, սակայն Հայաստանում նրանց մասունքները ամփոփել են միասին՝ ինչպես արկաֆագում, այնպես էլ մասնատուփում:

Այսպիսով երկրամասնուեր արկաֆագը եղակի է մինչ օրս Հայանթ նմանորինակ կատույցների թվում: Այն առաջին առաքիայական է զարնում պատմիչների վկայութունները սրբերի մասունքների ամփոփման մեխ եւ տեղի մասին իրական հիմքեր տալով ավանդութուններին:

¹ Մեղուայ Ամրատանը հիշատակում է, որ 1895թ. Խորանք տակից դարձյալ մատուցներ են գտնվել, որոնք Բջճի տեսուչ Միրզայ վարդապետը ներկայացրել է կաթողիկոսին, տե՛ս Մ. Մմրատանց, Տեղագիր Գեղաքղանի ծովազարդ գազարի, էջ 307:

² Էջմիածնի գաններ, Մայր աթոռ Սր. Էջմիածնէ, 1984, մասնատուփերի պատկերազրույցյան մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Ժամկոչյան, Ն. Հակոբյան, Սրբերի պատկերազրույցանը գեղարվեստական մեսաղի կերտւածներում (մասանց պատեաններ), - Հայոց սրբեղ եւ սրբավայրերը, Սր., 2001, էջ 314-321:

³ Ա. Քալանթարյան, Պաշտամունքային անոթ Դիվճից, - «Տեղնեկագիր», 1965, հո 2, էջ 95-97:

⁴ Քրիստոնյա Հայաստան Ռանրագիտարան, Սր., 2002, էջ 83:

բանական սենժուրժը, որպես կանոն ունի սիրամուրզի պոչ, իսկ այդ կեն-
 դանու ընդունվում խորհրդարանությունը՝ որպես ընտելյան եւ պաշտա-
 բության հովանավոր էակի՝, իմաստարանորեն չի կապվում Հովհաննի
 պատմության կետի հետ: Այս ամենից ելնելով՝ Աղթամարի ծովաչրեղծ
 պատկերազրույթյունը առանձին ուսումնասիրության կարիք ունի ինչ-
 պես քրիստոնեական, այնպես էլ ստասեյան արժեատի համասեքատում:
 Ինչն էլ Հանգրիսանում է այժայ ուսումնասիրության ելույթը: Տեսարանի
 ձախ կազմում արժամ է մեծ առաջատասանավ երեք Ֆիգուրներով, որոնք
 մարդարեին ծափ են հնոտում: Աջ կազմում պատկերված է մերկ Հովհաննը,
 որ արգեն դուրս է պրծել Հրեյի երախից եւ Հանգրիսա քնած է թփի տակ:
 Այս երկու տեսարանները ամբողջությամբ կրկնում են Գ-ե զզ. վազ-
 քրիստոնեական կատակոմենների, մարմարե սարկոֆագների, փղսկրե
 իրերի վրա բազմիցս Հանգրիսոյ Հովհաննի մարդարեի սյուսեի կտեսնիկ
 պատկերազրույթյունը: Նույնը տեսնում ենք նաեւ Հովհաննին կուշ ավոյ
 կես մկան կերպարի դեպքում, որը վազքրիստոնեական արժեատում
 պատկերվում էր ֆանտաստիկ ծովաչրեյի տեսքով որպես կանոն զազա-
 նի (վարազ, շուն, կոկորդիլոս, ակզեղջյուր) կրկնոր մասնավ եւ ջրված
 սկանչներով, մկան սյորուն պոչով, կրկնն նաեւ թեւայօր: Այս կերպա-
 րը փոխանցվել էր անախի մշակույթում ասարածված ծովային էակներին
 շարքից՝ մասնավորապես ՎՄՄՄՍԻ կերպարից: Հին Հունարենում ΚΩΙΤΟΣ
 բառն իր առաջին իմաստով նշանակում էր ծովաչրեյ եւ միայն երկրորդ
 իմաստով կետազգիների ընտանիքին պատկանող մուկ: Այսպես՝ վազ-
 քրիստոնեական արժեատում Հովհաննի պատմության մեծ մուկը պատկեր-
 վել է անախի ծովաչրեյի կետոտի տեսքով, ինչը տեսնում ենք նաեւ Աղ-
 թամարում: Նույն Թ. Գ. վերջով թվագրվող Ստրաբի (պատմական Տայք)
 մեծ կենդեցու Հարավային շրամուտքի սելիեֆներում առիտ է Հրեյի
 երախից դուրս եկող Հովհաննի պատկերը²: Բանկոտիկ մի մասը մեացել է
 Հեռապա շարվածքի առի, սակայն Հոտարի երեւում է, որ այսպես նույն-
 պես կնոտ արված է որպես գինատից դազան՝ արջի գլխով եւ թաթերով:

Isble in: <http://www.italicaonline.org/articles/simorg>, M. Comparati, The So-Called Soma-
 tium in Itelian Art: A Reconsideration of an Old Theory, - *Linguarum lingua. Studi linguisti-
 ci e orientali in onore di Fulvio A. Pennacchietti*, Ed. by P. G. Bortone, A. Mengozzi,
 M. Tocco, Wiesbaden, 2006, p. 185-200.

¹ К. Трощер, Символы-Писюмак, софиза-птица, Ленинград, 1937, с. 17, 28.

² Древнерусские-рассказы о Сомаре (Сост. И.Х. Азаровичи), Москва, 1958, т. I, с. 944.

³ W. Djubdz, Early Medieval Georgian Monasteries in historical Tao, Klarjet and Svaneti,
 Seungart, 1992, p. 150-151, ill. 49.

Ինչ վերաբերվում է Ս. Խաչի երկու ծովահերձների անբեր արտաքինին, ապա որոշ մասնագետներ՝ բացատրել են դա Աստվածաշնչի Հայերեն թարգմանության մեջ երա տեղանման տարբերությանը, երբ մարդուրին հույ տալուց կենդանին Հիշատակվում է որպես կեռն մեծ (Հոգն. 2:1), իսկ ազատելուց՝ վիշապ մուկն (Հոգն. 2:11): Սակայն պետք է Հաչվի առնել, որ երկու Հերձներն էլ ունեն միանման շան կամ արջի գլուխներ և ուստի Հավասարապես կարող են կոչվել վիշապ: Ասագատանավի տակ պատկերված կետի կրեառ տարբերակը առանց թաթերի և թևերի, ապի պատկերված կետի կրեառ տարբերակը պետք է պատկերեր երան կարելի բացատրել երանով, որ վարպետը պետք է պատկերեր երան էրում լողալիս և բավականին նեղ Հատվածում:

Հոգնանի պատմության սյուսին Հանդիպում է եան ԺԳ գ. կիրի-կյան մեապրերում 1286 թ. Հեթում Բ-ի ճաշոցում (ՄԲ, ՀԿ 979, թ. 200ա-բ) և Թորոս Թալինի նկարազարգած 1266 թ. Մաշտոցում (Երու-տաղեի Հայոց պատրիարքարան, ՀԿ 2027, թ. 1ա): Դրանցում ծովահերձն ունի իրական կեռ մկան տեսք, ինչը պայմանավորված էր կիրի-կյայում արեւմտածղրուպական մեապրարվեստի ազդեցությամբ:

Մովահերձի պատկերման այլ տարբերակներ Հայտնի են Թորոս Տարունացու նկարազարգած 1318 թ. Եսայի նշեցու Աստվածաշնչի (ՄԲ, ՀԿ 206, թ. 444ա) և 1323 թ. Ավետարանի (ՄԲ, ՀԿ 6289, թ. 18բ) Մկրտություն տեսարաններում: Դրանցում եայնուտից՝ կեռ-զազան կեռ-մուկ կենդանու մեջքից դուրս եկող ազամարզու Փիզուրը Հանդիսանում է ծովի մարմնավորումը, այնպես ինչպես սափորով պատանու Փիզուրը խորհրդանշում էր Հարգանատ գետը, որնք այլարանորեն ներկայացնում էին 113 սաղմուսը՝ որպես Փրկչի գալստյան մարգարություն: Նույն Մկրտության տեսարաններում որոշակի կանոնիկ պատկերադրություն ունեն նաև Քրիստոսի ոտքերի տակ պատկերվող վիշապները՝ սահկերպ մարմնով և զազանի լայն երանով՝ որպես տապալված սատանայի խորհրդանշել և 73 սաղմուսի այլարանությունը:

Մովահերձի կերպարը առանձնակի տարածում ուներ Սասանյան Ի-րանի Հեռ սերտ կապերի մեջ գանձող Է-Լ զգ. սոգզական մշակույթում Հանդիպելով Փենջիքենցի պալատական որմնակաքերներում¹: Դրանք թե-ւավոր էակներ էին միու, աշուածի, ուխտի աաշնամասով և մկան պա-

¹ J. Rassel, Bible and epic in the Neark. - *RelAnn.*, NS, t. 22, Paris, 1950-51, p. 142-143.

² И. Покровский, Евангелие в памятниках иконографии. Москва, 2001. с. 251-265.

³ А. Велемихин, Мистериальное искусство Сасанидов, Москва, 1973. Ил. 9-10, 13,

բուն պոչով, որոնք պատկերվում էին Հարսանների և Իշխանների գլխազերեում, որպես զերջիններին աստվածային փառքի (պաշչ. Ратн) և նախախնամության մարմնավորումներ¹: Վերջիններս նույնպես ծագում են անտիկ ծովահրեշներից, որոնք լավ հայտնի էին Հելլենիստական Բաղտրիոսյի և պարթևական Մրիշակաքի արձնանում²:

Էրմիտաժում պահվող Ը դ. սուգական արձանն ավանի վրա պատկերված Փանտաստիկ կենդանին՝ սենձուրձը (՝) ունի ձկան թևերուկավոր պոչ³, Ի տարրերություն Զ-է դդ. սասանյան թանկարժեք սպասքի և գործվածքների վրա հանդիպող սենձուրձների, որոնք սիրամարզի պաշչրով են: Սուգական ավանի վարպ ճիշեցնող կենդանու գլուխը հար և նման է Բրիտանական թանգարանում պահվող Դ դ. զերջի հռոմեական արձանից զարդատուրի վրա պատկերված՝ ներերգին մեջքին սանաց կետուսի կերպարին⁴: Դա ևս մի շարք այլ զուգահեռներ անտիկ ծովահրեշների հետ հաստատում են Մրջին Ասրայի միջխալածական արվեստի այս թևավոր, ծովային էակների հուճա-հռոմեական տիպերը: Կարելի է ենթադրել, որ սասանյան սենձուրձի նախատիպերը նույնպես անտիկ արվեստում են⁵, որոնք անզական հողի վրա ստացան իրանական զիջաբանության մեջ հայտնի հեկա թուչեր՝ Սաննալի (Հուճամիկի Սիմուրգը)⁶ հատկանիշները և զրադաշտականության մեջ առավել պաշանիկ կենդանու՝ շան կերպարը:

Սասանյան Իրանի մշակութային ավանդույթները զգույն զիբ ունեցան վաղիալական արվեստի ձևավորման գործում, և սենձուրձը հայտնվեց Օմեյյադների Ը դ. առաջին կեսի պալատական համալիրների ղեկարում (Մշաթթա, Բարս ալ-Հեր ալ-Ղարրի, Բարս Հիշամ)⁷, ինչպես

¹ М. Шенгарь, Об иконографии х'езиан и его роль в эволюции армянских иконок, — Последний энциклопедист к юбилею Б.А. Литвинского, Москва, 2013, с. 429, 440-441.

² А. Белевничев, Мешкерис В. Эсен-аравити в армянском искусстве Средней Азии, Москва, — СА, 1986, № 3, с. 19-21.

³ Б. Маршак, Социальное серебро. Очерки по восточной этнологии, М., 1971, рис. 5.

⁴ J. Elsner, Visualising women in Late Antique Rome: the Peuceia catask. — Through a Glass Brightly: Studies in Byzantine and Medieval Art and Archaeology Presented to David Buckton (Ed. C. Entwistle) Oxford, 2003, p. 22-36, fig. 4.9.

⁵ E. Herzfeld, Am Tor von Asien, Berlin, 1920: P. 134.

⁶ Авеста в русских переводах (1861-1906), (Сост. И.В. Пак). СПб., 1998, с. 459.

⁷ R.W. Hamilton, O. Grabar, Khirbat al Mafjar. An Arabian Mansion in the Jordan Valley. Oxford, 1959, p. 253.

Հովհան Դամասկացու տրամաբանական երկի հայերեն երկու
թարգմանությունները

Ուղղագրաբան կնիզեցու Հայր Հովհան Դամասկացու (675/676-749) Հունարեն բազմաթիվ աշխատությունների մի պատկանելի մաս պահպանվել է Հայերեն՝ ԺԳ դարի 30-40-ական թթ. քաղկեդոնական Հայ Աթոնյան Գրեմա-հանեցու թարգմանությունը վրացերենից:

1. Դրանք ընդգրկում են երա մեծապես «Դիոտիմյան ազբյուրի» երեք մասերից երկուսը՝ «Դիալեկտիկա» երկը և «Աւանդութիւն սուղղափառ Հաւատոյ», իսկ «Բանք ընդդիմադրութեանք ի քաղեման Հերձուռոց Յակոբիի Ասորաց», «Ընդդիմադրութիւն Ննտորիտութեան», «Բանք վասն Հաւատոյ և ընդդիմադրութիւն Ննտորիտութեան», «Լասն որ ի Քրիստոս երկու բնութեանց, և այլ ամենայն բնութեանց ինքնութեանց Համաստեանց», «Ներքոյեան ի նշումն ամենատարբ Աստուածանին և միշտ Կուսին Մարիամու»:

2. Դամասկացու անունով կան անհարազատ և միայն Հայերենով պահպանված երկեր՝ «Բանք յազազո Հոգովհայաց, թէ որդևս եղևն անմարան ի սոցանէ չորից կնիզեցեաց» և «Պատասխանն առ Հայոս»: Միայն վերջինը հրատարակել է Բ. Կյուլեանը յարձնելով ձեռագրի ողորմամբ, սակայն մեզ Հայտնի է նա երեք ձեռագիր:

3. Մրազրել ենք հրատարակություն պատրաստել բոլոր նշված գրվածքների ցանկան բնագրերը:

4. Այժմ ախարում ենք «Դիալեկտիկայի» բնագիրը: Մյուս բնագրերը կհրատարակվեն առաջինիցում համարաբար նա երկու հատորով: Սակայն ներկա հատորը պարունակելու է ոչ թե մեկ, այլ երկու բնագիր, քանի որ Միմեն Գրեմա-հանեցուց առաջ ուն Բազարաթ Մամիկոնյան նույն երկը թարգմանել էր Հունարենից:

5. Երկու թարգմանությունները շատ արբեր են միմյանցից, չնայած սերում են Դամասկացու երկի իր իսկ ձեռքով համաստեման արբերակից: Երկուսն էլ ամբողջական չեն:

6. Վրացերենից արված թարգմանության մեջ նկատելի են Հնագույն խմբագրության Հնաքեր: Ամենայն հավանականությամբ, խմբագիրը

Համեմատել է այն հուշարձն սկզբնաղբի հետ եւ մերձեցրել բնագիրը
Նրան: Սակայն Բաղարատի թարգմանության հետ ազդրանք չի տես:

Еврейское кладбище в Ехегице. Анализ эпиграфического материала

В 1997 г. районе деревни Арагис, на месте древнего города Ехегице, в 80 км. к юго-востоку от Еревана были обнаружены еврейские надгробия, свидетельствующие о том, что в данной местности существовала еврейская община. Эта находка впервые ввела в научный оборот бесспорный факт существовавшая еврейской общины в Столнском царстве во второй половине XIII – первой половине XIV века. Открытие ехегицкого еврейского погребального комплекса является совершенно уникальным как в контексте изучения еврейской эпиграфики, так и изучения еврейской истории Закавказья в целом. В 2001-2002 гг. совместными усилиями армянских и израильских ученых¹ в регионе были проведены комплексные историко-археологические работы, в результате которых были найдены 64 могильные плиты. При этом следует отметить, что 40 плит были найдены непосредственно на том месте, которое локализуется сегодня как еврейское кладбище, и еще 24 плиты были обнаружены неподалеку (их использовали в различных строительных целях в более поздний исторический период). Девять из 64 плит содержат тексты эпиграфий на древнееврейском и армянском языках. Итоги исследования вновь обнаруженного некрополя были подведены в рамках симпозиума, который проходил 11-12 мая 2009 г. в Ехегицаторском университете «Гителмак», и опубликованы в виде двух изданий сборника трудов симпозиума² и в виде комплекса научных публикаций на английском, русском и иврите³.

¹ С израильской стороны участвовали археолог проф. Майкл Стоун (Michael M. Stone), археолог Давид Амит (David Amit), эпиграфы проф. Млаххи Бейт-Арье (Malachi Beit-Arie) и др. Эдна Энгель (Edna Engel), историк проф. Хагги Бен-Шаммаи (Haggi Ben-Shammai).

² Евреи в Армении. Средневековье. Ер., 2009, Ibidem. Второе издание, Ер., 2010.

³ David Amit and Michael E. Stone, Report of the Survey of a Medieval Jewish Cemetery in Eghézi, Vayots Dzor Region, Armenia, – «Journal of Jewish Studies», LIII, N 1 (Spring 2002), p. 66-106; Амит Тер-Петросян, О происхождении еврейской общины в сред-

Мне удалось посетить этот карабахский комплекс в мае 2017 г. Анализ научной литературы, общение с израильскими и армянскими коллегами, самостоятельная дешифровка эпитафий на фотографиях, сделанных мною *in situ*, и сравнение данных текстов с еврейскими эпитафиями из других регионов позволили сделать определенные выводы, связанные с бытованием еврейской общины Ехегиса.

Тексты эпитафий позволяют установить хронологические рамки существования еврейской общины в данной местности (вторая пол. XIII – первая пол. XIV вв.). Самая ранняя дата, зафиксированная в эпитафии – 18 тыщре 1578¹ года [по «эре контрактов»]. Следует отметить, что система датировки в данном тексте не указана, но она указана в другой эпитафии от 1600 года по эре контрактов (אין-שחרות, *врем лугдв'у*). Нет сомнения, что именно эта система применялась для маркировки даты и в остальных эпитафиях. Отсчет годов по «эре контрактов», или по «Селевкидовой эре», был введен в Палестине династией Селевкидов в 312 г. до н. э. По «эре контрактов» (то есть официальных документов) в Средние века датировались многие еврейские письменные памятники восточного происхождения. Для того, чтобы перевести дату по эре контрактов на современное летоисчисление, необходимо отнять от нее 312 лет.² Следует отметить, что использование Селевкидовой эры для датировки еврейских рукописей являлось первым примером использования евреями общего календаря. 1578 год по «эре контрактов» соответствует 1266 г. по современному летоисчислению³. Самая поздняя дата, зафиксированная в эпитафиях, соответствует 1346 году⁴. Таким образом, мы можем отметить, что община существовала в данной местности по крайней мере в течение 80 лет.

из еврейской Армении (Ехегис), Научные труды по изучению Материалов Международной конференции по изучению XIX, т. III. Академическая серия, вып. 42, Москва, 2012, с. 237-243.

¹ Год переводит числовым значением букв еврейского алфавита (перли).

² Можно отметить, что использование евреями «эры контрактов» является первым примером использования или общего регионального календаря.

³ О принятии у евреев систем датировки см. подробно: С.М. Яхереон, Системы обозначения года в еврейских средневековых рукописях, *Пенфрбургское восточноеведение*. Вып. 10. (2002 г.), с. 317-333.

⁴ Эта наиболее поздняя эпитафия была единственной, известной в науку. См: Н. Марр, Еврейская надгробная надпись XV века в Ереванской губернии, – *ХВ, СПб.*, 1912, т. 1, вып. III, с. 353.

Филологический анализ корпуса эпитафий, многие из которых являются образцами высокого литературного стиля и содержат цитаты и идиомы еврейских канонических текстов (Еврейской Библии, Мишны и различных мидрашей), свидетельствует о безусловном высоком культурном статусе членов общины. Всего на девяти стелах зафиксировано 20 надписей. Ярким примером литературных эпитафий является как раз наиболее ранняя датированная эпитафия 1266 года, построенная на цитатах из текста 31 главы библейской книги Притч. Основным языком эпитафий являлся, естественно, древнееврейский, однако две надписи были сделаны на армейском языке.

Анализ ономастики и упоминаемых в надписях титулов свидетельствует косвенным образом о персидском происхождении членов данной общины (в частности, титула «Шариф ал-Дин» (*šarīf al-dīn* שרף דין), употребляемый в Персии по отношению к духовному лицу). С определенной долей осторожности к иранскому подтипу квадратного и полукурсивного письма восточного типа¹ можно отнести и буквы сохранившихся надписей.

Эпиграфический материал сам по себе не дает однозначного ответа на происхождение этой еврейской общины. Никаких письменных источников, проливающих свет на историю еврейской общины Египта, на сегодняшний день обнаружить не удалось. Тем не менее, мы можем говорить о том, что в конце XX века стараниями армянских и израильских исследователей в научный оборот был введен интереснейший эпиграфический материал, дополняющий новыми красками и без того богато палитру средневекового Закавказья.

¹ Классификация типов еврейского письма была разработана участниками латвийской археологической экспедиции, возглавляемой израильским палеографом проф. Малахи Вей-Ариэ. Согласно этой классификации геокультурный регион «Востока» включает Йемен, Египет, Палестину, Сирию, Восточную Турцию, Ирак, Персию, Бухару и Узбекистан (M. Veit-Arié, *Hebrew Codicology. Tentative Typology of Technical Practices Employed in Hebrew Dated Medieval Manuscripts*. Jerusalem 1981. P. 17).

Այսօր իմ խնդիրն է՝ ներկայացնել Հին Հայաստանի կենտրոնական Սասան Հայոց գաւառի Հրուս-արեւմտեան սահմանի խնդիրն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, որի նշգրտումը կապուած է յարակից բազմաթիւ բարձր Հարցերի յուժման հետ: Եւրի եւ տաւր, այն կապուած է մեր երկրի երկրորդ՝ 591 թ. բաժանմամբ անցկացուած բիւզանդա-պարսկական երր սահմանի Համադաստաբան կարի նշման հետ, որի մի կողմում Կասաբ գաւառն էր (այնպէս էր Աւան գիւղը, ուր բիւզանդամէտ Հայ քրիստոնեաները Հիմնեցին Հակաթոս կաթողիկոսարան), իսկ միւս կողմում Սասան Հայոց գաւառը, որի կենտրոնում էին Գուրին կաթողիկոսարանը եւ Հինուուրց Արասաւա մայրաքաղաքը: Բայց սրտեց միջեւ ընկած ս"ր գծով էր անցնում աշխարհացոյցեան երկու գաւառների սահմանը, որ արդէն նաեւ երկու հզօր տէրութիւնների սահմանն էր:

Սերիոս պատմիչը, ով իր երկը գրել է 3 փուլով՝ 643, 650 եւ 659 թթ.¹, գրտեցից տալիքում նկարագրել է Մեծ Հայքի 591 թ. բաժանման առեւալ սահմանագիծը եւ նշել Հրազդան գետը, այդպէս Կասաբ գաւառը (բիւզանդական մասում) միեւն Քառնի գիւղաքաղաք, որը բոլորի Համոզմամբ պարսից մասում էր: Սրան աւելտնում է յուժարէնով պահպա-

¹ Մանրամասն տե՛ս Ա. Յակոբեան, Սերիոսի Պատմութեան Քառուսաբաժանման խնդիրը եւ Ջուարթնոցի տաճարի կառուցման մասին գլուխը, - ՀԱ, ԵԺԹ տարի, Վեհննա-Եր., 2005, սմ. 213-270:

Ահա այս Արշառ գավառանունը՝ գրուած պատույնը նշանի տակ, այլ բան չի նշանակուած, քան Ար[արատ]շառ, եւ այլ բանի չի գիտորերուած, քան աշխարհացոյցեան Ոստան Հայոց գաւառին¹: Արդ՝ եթէ պատկերացնենք Երեւանն իր նշուած Հողատարածքներով Ոստան Հայոց գաւառուած, այդ գէպքուած մենք Հասնուած ենք Գեառաբի Հին Հուճի խնայքին: Աշխարհագրական Հորիզոնականների քննութիւնն ակնյայտ ցոյց է տալիս, որ սկսած Արտիկան պուրակին արեւելքից յարող Հասնուածից Գեառաբի Եր-

դարի Ուղերեն ձեռագրերի Քրիստոսկարաններ, Կազմեց Լ. Ս. Սալիկյան, Եր., 1950; Ե. Օսնագիզ, Հին Երեւանը, Եր., 1931, էջ 72; Ն. Ակիման, Հին Երեւանը, - ՀԱ, 1934, № 5-7, էջ 328; Բնագրում ընդգծումս իմս է:

¹ Ըստ յարանի է Գաւու, որ վարդապետ Արեւելցին յամախն եղնում է իր ժամանակի փոփոխուած իրողութիւններից եւ մասնատրուպէս՝ զատանները մերկայացնում շատ անշի մեն ընդգրկուածով, քան է: դարի Ամանուն Ռեդիմակի «Աշխարհացոյց»-ում էր:

կայ հասել լուի ջրանցք է, որ տարն էն Նորգ-Մարաշի լանջերի փնջերով
 խեղիք ունենալով սուսպի իր այգիներով յայտնի Երեւանի կենտրոնն ու
 հարաւը մինչեւ Զրվէժ գետին հասնելը (սեւայրները կիսօթաւորանի դի-
 մաց): Ըստ այդ նիւերի՝ Հին Գնտառը պիտի հասէր Արսիւանի պուրակով
 մինչեւ «Պոլիտեխնիկ», թեքուէր դէպի Ֆրանսիայի հրապարակ, ապա
 Մաշտոցի ու Կողբացու արանքով հասնէր քաղաքապետարանի հրապա-
 րակ եւ Գինու գործարանի առջեւով դէպի Հրապարակ իջնէր՝ ուչ միջնա-
 դարեւմ կառուցուած կարմիր կամուրջ իջնոց մի ձորակով (անբնիկ Բ.
 Մեհարեանի յատակագծում այդ ձորակը պատկերուած է կէտագծով)՝:

¹ Երախտաւարտ են ջատ երկրաբանների ու մաթեմատիկոսների, ովքեր իճճ Քեա
 մանքակրկիտ քննարկել են այս հարցը. նա յատկապէս Հայկ Մելիք-Աղամանին ու
 Երեւանի Երախտաւարտ կրճակի գլխաւոր մաթեմատիկոս Գաբրէլ Մուշեղեանին:

Բացի այդ՝ մենք գիտենք, որ արտյեան Իրանն ու Կայսրութիւնն իրար դէմ անընդհատ սահմանաբեզդեր էին կառուցում, որոնք դիմացինն անխնայ քանդում էր իր յաջողութեան ղեւորում (որինակներ՝ Գարա - Մծրին, Գիթառին - Ափում, Բզինար - Նփրիներ, 591 թ. աղաւեսեան սահմանագծում Կայման - Կայան, Թերեւ՝ Լազարներն - «Աչաա երկաթին» բերդ եւն¹): Եւ ահա թաւում է, որ Արեւանի քերպն էլ կառուցուել է Հրազդանով ու Գնատով անցնող սահմանագծի վրայ Մասանեանների կողմում (անչաւա, ինչպէս ընդունուած էր՝ շաւարայն Հայ վարդապետների մեարով): Ընդ որում, զիմացն էլ՝ Կողեանի կամ Կոնգի կոչուող բլրի Հարաւային ձայրի ուռուցիկ գագաթին, բիւզանդական բերդն են կառուցել²

¹ Հմմ. «Աշխարհացոյց»-ում (տն. 155, նախ. 211). «ամենայն լամ ի կրանց Հայոց ի Դիլդաք իջանէ, նախ՝ Բաղիթթ, որ բլիւն ի կրանց Ապուաց եւ Սանասու, եւ իջնայ կտրել յիրնրաց զՆփրիներ[տ] եւ զԲիլիմար, որով թաթաննքան Հոռոմք եւ Պարսիկք»:

² Իբրև վարկած՝ այդ բերդը, զուցէ, կրել է մի յունաբունչ անուն՝ Կոնկոն-Կոնգլոսնի Գնան, որը լետոյ ժողովորդը ստուգաբանել է «Կոնկոն»՝ «ողորի մագ» իմաստով:

Հորթնուած ունիւններէ վրայ Յաֆ. Իսրայէլեանի Հանճարեղ ետխազնով կառուցուեց Գինու գործարանի բերդանման շէնքը¹), ինչպէս նաեւ Յաղթանակի կամբէլի, Մաշտոցի պողոտայից զէպի աշն տանուց շայն փողոցի եւ Երեւանի ՀԵԿ-ից սկսուող ու Մ. Սարգիս եկեղեցու եւ Գինու գործարանի տակով անցնող Ետրագաւթի զորեղ ջրանցքի կառուցումով իր Հեարքը վերջնականապէս կորցրեց նաեւ Գնտառի Հրազդան թափուող ձորակը: Ճիշտ է՝ երա պատկերը յստակ երեւում է իմ բերան՝ ԺԹ դարի Երեւանի որոշ յատակագրների (Է. Ղ. Ալիշանի «Ալլարատի», 1885 թ. Ա. Սաղպու, 1911 թ. տիտիկ Բ. Մեհրաբյանի) վրայ: Գրանցում շաւ երեւում են նաեւ Կողեան-Կանդի բլրի Հարաւային, ըստ ամենայնի՝ բերդակիր բարձունքը եւ քաղաքի կենտրոնի հս-արլ – Հր-արմ առանցքով անցած Գնտառի պատմական Հուկի զինք ձաւեանեղ ժԹ դարի Հորթվանի պուրակն պլանշեաի Հատուածը, որտեղ պարզ երեւում է Հեարցի փողոցի բարձր Հորթվանեանեղը կարող-անցնող Գնտառի նոր Հուկը-Կցուած Արտվանի շրջանի (ստեղծուած 1930 թ.) Հայկական սով. Հանրապետարանի Ա Հատարում գրուած քարտեզում էլ Գնտառը Հարցուած է

¹ Օսեյկեք, որ Երեւանի բերդի հիւսիսային կողմէն անարայապատի հարթեցման պատճառով արդէ Արգիշթի փողոցը բնակողի համանաւ բարձր է մտն 2 մետրով:

Կենտրոնի քարտեզը

ված: Խորշերը ներքեւում ավարտում են երկաստիճան Հիմքերով: Ի տարբերութիւն նախորդ եկեղեցուց Անիի Մայր տաճարի զլխավոր խորանի կիսակլոր հասակագծով խորշերը վերջում են զեկորատիվ կամարաշարերի ասկ: Դրանցից յարագանչուրը վերջում է կիսաշրջան կամարով, որոնք իրենց Հերթին Հենվում են խազողի տերեւի մտրվով թվերի եւ կրկնակի որմնաայունների վրա: Խորշերի եւ կամարաշարերի առկայութեանը ներքին պատի ստորին հասվածում առաջացրել է բարձանիստ ծածուկ, իսկ յազմանիստից շրջանակներն անցմանն օգնում են կամարների վերեւի անկյունների փոքր առազասանները: Փոխանցումից մի քանի շարք վերեւ առկա է պրոֆիլավորված քվիլը, որի վրա նստում է լուսամուտի ներքին թաղվածքի ստորին երէլը:

Հասակագծում կիսակլոր խորշեր կիրառվել են նաեւ Վրաց հարտապետութեան մեջ, ինչպէս Ավետիգիտովչի տաճարն է՝ ժԱ Գ: Ակնարու է վերջինիս ընդհանուր նմանութեանը Անիի Մայր տաճարի եւ Խախուի զլխավոր եկեղեցու խորանների լուծումներին: Գարգաթյամբ նման են Խախուի եկեղեցու խորշերին, իսկ ձեւով Հրէնցնում են Անիի մայր տաճարի խորանի լուծումները: Այս զեղջում խորշերի քանակը տասնմեկ է: Խորշերը վերեւում ավարտվում են կիսակլոր կամ երկկենտրոն կամարածե վերջավորութեամբ, որոնք շկան զարգամարիվներ: Խորանի կենտրոնական խորշն ավելի լայն է արված մյուսներից, որոնք այժմ տեղադրված է կաթողիկոսական գաւը: Խորշերի ստորին մասը զրված է երկաստիճան Հիմքի վրա: Ինչպէս Անիի Մայր տաճարում այստեղ եւս խորշերը վերջում են զեկորատիվ կամարաշարերի ասկ, որոնք Հենվում են պարզ քվիլերով զեկորատիվ որմնաայունների վրա: Եթե Անիի Մայր տաճարում երեքից շոք ստիճան կամարաշար խորշերից Հնառ է Հաջորդում կիսաշրջան խոր խորշը, ապա Ավետիգիտովչի զեղջում մեկից երկու: Արդյունքում վերջինիս խորութեանն ավելի շեշտված է երեւում:

Հասակագծում կիսակլոր խորշերի Հորինվածքը կիրառվել է նաեւ Մարմաշենի զլխավոր եկեղեցու խորանում, որը թվագրվում է ժԱ Գ: Խորշերն իրենց լուծումներով նման են Անիի Մայր տաճարի խորշերին, սակայն, նրանց թիվն այս զեղջում յսին է: Այս նմանութեանը սպասելի է, քանի որ Մարմաշենի վանքի զլխավոր եկեղեցին պատկանում է Անի-Երասի Հայկական միջնադարյան հարտապետական զարդին:

Մնչոքս առարկա Հորինվածքի կիրառութեանը երեւում է նաեւ ժԳ գարի Հայկական նշտեմիս պաշտամունքային կառույցներից մեկի՝ Գեղարգավանքի զլխավոր եկեղեցու խորանում: Ի տարբերութեան մինչ այս նշված օրինակների՝ այստեղ խորշերը հասակագծում ուղղունկյուն

Այսպիսով, Թորթուի եկեղեցին կառուցողներն այդ վաղ քրիստոնեական Հորինվածքն ընկալել են և նոր կերպով կիրառել:

Թ-ժ գլ. Հայկական ճարտարապետությունը Հայտնի է որպես Հին ազանդությունների, այսինքն՝ վաղ միջնադարի ճարտարապետական նվաճումների, կրկնությունը և նոր լուծումների փնտրություն: Այս ամենը Հաշվի առնելով արամարանական ներ Համարում է զարի եկեղեցական կառույցները գլխավոր խորանների սյունակամարային Հորինվածքի ազանդումը զարգացած միջնադարի կառույցներին, սակայն անզի չի ունեցել Հորինվածքի լուկ կրկնություն, այլ մեկափոխված կիրառություն:

Պատահական չէ նաև այս մեթոդի կիրառությունը վրացական ճարտարապետության մեջ, քանի որ զարգացած միջնադարում Հայաստանը և Վրաստանը ռազմա-քաղաքական և մշակութային սերտ կապեր են ունեցել, որի արդյունքում Հարևան երկրներում մեկփոխված են եղել ճարտարապետական ընդհանուր ճաշակներ:

Սյունակամարային կամ խորշային Հորինվածքները Հայկական պաշտամունքային կառույցներում, անկասկած, ունեն նաև իրենց խորհրդարանական նշանակությունը, այլպես չէին կառուցվի վաղ և զարգացած միջնադարի մի շարք նշանավոր պաշտամունքային կառույցներում: Այսինքն ունի է նաև որոշակի խորհրդարանական պահանջ, որի հետևանքով վաղ քրիստոնեական շրջանում կիրառված մեթոդը զարգացած միջնադարում ծավալային և կոնստրուկտիվ փոփոխություններ կրելուց հետո կրկին ազատորոժվել է պաշտամունքային ճարտարապետության մեջ: Այսպիսով խորանի ծավալային Հորինվածքում կարծես ուղղամիզ (վերտիկալ) կառույց է ստեղծվում երկիր-երկրի, մարմին-Հողի, նյութական-Հոգեկոր...

Այսպիսով կարելի է ամփոփել.

- Հատակագծում կրակվոր խորշերը Հայկական պաշտամունքային կառույցների գլխավոր խորանների ներքին պատերի վրա և Հայտ են զայիս սկսած Թ-ժ գլ., հետագայում կիրառվում են նաև Հայկական ու վրացական ժԱ-ժԴ գլ. պաշտամունքային ճարտարապետության մեջ:
- Առաջինն այդ մեթոդը կիրառվել է պատմական Տայք նահանգի Թախու գյուղի գլխավոր եկեղեցում, հետագայում ըստ Հերթականության՝ Անիի Մայր տաճարում, Ավետիգյուղի տաճարում, Մարմաշենի գլխավոր եկեղեցիներում և Գեղարգում: Խորշերի քանակը տատանվում է 7-12-ի միջև:

- Այս մեթոդի Համար ամենայն Հաժանականութեամբ սկզբնազբյուր է Հանդիսացել վազ քրիստոնեական Հայկական պաշտամունքային կառույցների (Զգարթնոց, Բանակ, Իշխան) խորանների սյունակամարային Հորինվածքը:

- Հատակագծում կիսակլոր խորշերի անկախությունը նաև վրացական ճարտարապետության մեջ փաստում է տվյալ դարաշրջաններում երկու Հարեան երկրներում մեկտրված որոշ ճարտարապետական ընդհանուր ճաշակների գոյությունը:

Հետազոտության արդյունքում տվյալ օրինակի վրա բացահայտվում է նաև Տայք նահանգի պաշտամունքային ճարտարապետության ծանրակշիռ դերը ոչ չ Հայկական միջնադարյան ճարտարապետության ընդհանրականում, որը Հանդիսանում է նրա անբաժանելի և կարևորագույն մասը:

Հայոց հայրապետության իրավասության և հովանավորության աշխարհագրությունը Մեծ Հայքի առաջին երկու բաժանումների միջև ընկած ժամանակահատվածում

Ստանանյան Իրանը, 387 թ. Համաձայնության գալուց Հռոմեական հայրություն հետ Մեծ Հայքի բաժանման Հարցի շուրջ, մեզ բերեց Հայ Արշակունի արքաների պատմության զգալի հատվածը՝ 12 աշխարհներն ու Ազմնիքի արևելյան գավառները: Այս շուրջը այն, 428 թ. կազմավորեց Հայոց մարզպանությունը՝ Դվին կենտրոնով, ուր Գրեա Ա Արաշեղացու (461-478) օրոք Վաղարշապատից տեղափոխվեց ետև Հայոց կաթողիկոսական աթոռը՝ պատրիարքարանը:

Տրեղերական առաջին երկու եկեղեցածոցովներում (Երկին՝ 325, և Կոստանդնուպոլիս՝ 381) հաստատված կաթողիկոսական սկզբունքի Համաձայն Մեծ Հայքի եպիսկոպոսապետները 387 թ. հետ էլ պիտի որ շարունակեն իրավունքի իրենց իրավասությունը բաժանված արքայության ոչ մի ասարածքում: Մակոչյն Արատառում 450 թ. շուրջն առ Մազկերտ Բ-ի (439-457) զրադաշահանության ընդունման վերջնազրկը ջնդարկելու կապակցությամբ գուժարված ժողովին նախարարներից բացի, Եղիշի և Ղազար Փարպեցու վկայությամբ, մասնակցեցին եպիսկոպոսներ (այդ թվում եպիսկոպոսապետ Յովսէփ Ա Հոգոյնեցին՝ 434-452 թթ.) միայն այն 18 թեմերից, որոնք 428 թ. հետ զրադեցեում էին Հայոց մարզպանության մաս կազմող գավառները: Ահա զրանց ցանկը և մեր կողմից առաջարկվող տեղորոշումները.

1. եպ. Ամատունեաց	Վասպուրական (Արտազ)
2. եպ. Այրարատի	Այրարատ
3. եպ. Անձառացեաց	Վասպուրական (Անձառացիք)
4. եպ. Ալաաճունեաց	Տուրուբերան (Ալաաճունիք)
5. եպ. Արծրունեաց	Վասպուրական
6. եպ. Բազրեանդայ	Այրարատ (Բազրեանդ)

¹ Օչինակ՝ Լեռնահնչուկոսի ժողովի 2-րդ կանոնում ասվում էր. «Ի՞նչ արտաքուսան գիտեանց կարգատրոսից են եպիսկոպոս, քան գիտեանց սանձան որ եկեղեցից են, ոչ պարտ է ի վերայ երթալ և շիրթել զեկեղեցիս...»:

պոլիտի վճիռը իրագործվեց միայն Բարձր Հայքում, Մափքում, ինչպե՞ս եսան Աղձնիքի արեւմտյան դաժառնեւրում գործող թեմերի Համար, այն էլ՝ 387 թ. Հետո, երբ զրանք ընդգրկվեցին կայսերական սահմանները մեջ: Ն. Ազունցիին Հաջողվել է այդ արեւմտյան թեմերում Հայ եպիսկոպոսների երկու ցուցակ պարզել: Առաջինում անդ են գտել չորս եպիսկոպոսների Կարինի, Դերջանի, Եկեղեցոց եւ Դարանաղիի: Երկրորդում անդ են գտել Քաղզկեղանի վճիռը ստորագրած Հինգ եպիսկոպոսներ՝ Մափքի, Անձիաի, Անգեղ-տան, Մեծ Մափքի եւ Կերկերաի:

Չի կարելի լինվին բացառել, որ այդպիսի զարգացած թեմական կառուցվածք Մեծ Հայքի արեւմտյան դաժառնեւրում գոյութիւն է ունեցել 387 թ. գրությամբ, որից Հետո Հայոց եպիսկոպոսապետները պարզապէս զրկվել էին այդ թեմերի Հանգիպ իրենց իրավասութիւնից: Ն. Ազունցն ինքն էր խոստովանում, որ չի կարող Հասակ պնդել, թե արեւմտյան թեմերը միայն 387 թ. Հետո՝ կայսերական իշխանութիւնների կողմից էին կազմավորվել: Յանկացած դեպքում Տիեզերական Դ եկեղեցւածոցի (Քաղզկեղան, 451) արոշմամբ, այս էթնիկ Հայկական թեմերը Մեծ Հայքի քաղաքական Հատվածում, որոնք 387 թ. ի վեր Գոնատի զինոցելի մասն էին կազմում, պետք է որ փոխանցված լինեին նոր Հիմնադրված Կոստանդնուպոլսի պատրիարքութիւն իրավասութիւնը, քանզի նույն ժողովի 28-րդ կանոնի Համաձայն՝ «որպէս թէ պոլսոսացոց եւ զափացոց, եւ զթրակացոց Հոգացողութիւն [լատ.՝ diocesis – Ա.Օ.] մետրապոլիտին միայն, այլեւ զորս ի բարբարոսականաց եպիսկոպոսս, զնախասացեալ Հոգացողութեանն. ձեռնադրեացին ի սուրբ աթոռոյն Կոստանդնուպոլսու եկեղեցոյնս»:

Չ գտրում կաթողիկոսանիստ Դվինում իրար Հաջորդող երկու ժողովներ գումարվեցին, որոնցից մեկ Հասած արխիեպիսկոպոսաթեմերը թույլ են տալիս վերականգնել պարսկապետական Հայոց Հայրապետներ իրավասութիւնն անց գտնվող թեմերն ու տարածքները: Այսպէս 506 թ. Դվինում գումարված Ա ժողովից միակ մեկ Հասած եւ «Գիրք Թղթոց»-ում անց գտած ակտում, վերին ուղուստիւում թվարկված 18 թեմերի ա-

¹ Հավելենք, որ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքութեանը 451 թ. պիտի որ փոխանցված լինեին նաեւ Փոքր Հայքի գաժառնեւրից կազմավորված Թոռնական Արմենիա Ա եւ Արմենիա Բ պոլսոյիցիւմաների տարածքները: Բանն այն է, որ ի տարրերուրում 373 թ. Կեսարիայի մետրոպոլիտի ինքնազգայնութուն մեղք ընթած Մեծ Հայքի՝ Փոքր Հայքի գաժառնեւրը, որ 72 թ. ի վեր Լոռնական կայսրութեան մաս էին կազմում, շարունակում էին գտնվել նույն այդ մետրոպոլիտ իրավասութեան տակ: Միեւնույն ժամանակ Արմենիա Ա-ն եւ Արմենիա Բ-ն ունեին փոխական մետրոպոլիտներն աթոռանիստ Աղբաստիայում եւ Մելիտիսնում՝ համառոտախանաբար:

615) պնդում էր, թե Դիմիտրի Ա ժողովին՝ 506 թ., ժամանակն էն վրայն է եպիսկոպոսներ, ում թեմերը Բողնիսում, Մանգղեաց(փոր)ում եւ Բուհա-
 նակերսում (Հուհարակեբրս) զբաղեցնում էին Գուգարքի նույնանուն
 գավառները: Երկրորդ՝ մեր տրամադրության առկ ունենք «Կանոնա-
 զիրք Հայոց»-ում ընդգրկված «Սահմանադրութիւն կանոնի Վաչագա-
 նայ Աղուանից արքայի՝ եղեայ ի ժողովն, որ յԱղուէնս եղեւ»: Հաջա-
 քան Բ Բարեպաշտի (485 – մտ 523) Աղուէն նստապայտում զուսարված
 այս ժողովի պատվիրակների ցանկում էր Գարսապի արքեպիսկոպոսը:
 Սա Աղուանքի նոր մայրաքաղաքն էր՝ Հիմնադրված Ուտեաց աշխարհի
 Ուտի Առանձնակ գավառում Գարսից արքայից արքա Գերոզի (459-484)
 կամ Կավաթի (488-496 եւ 498-531) որոք: Ի զեպ՝ օմանք ժողովի զու-
 սարման վայրը նույնպես տեղադրում են Ուտիքում Աղուէ գավառում:
 Վերջապէս՝ Աղուանից եկեղեցու 8 եպիսկոպոսների մեջ, ում Հայոց վի-
 Հափառ Յովհաննէս Բ Գարեղենացին (557-574) Հրովարտակ է Հզում,
 մենք Հանդիպում ենք եւս մեկ Հոգեւոր աստղնորդի, ում թեմը զարեյալ
 զբաղեցնում էր Ուտիքի նույնանուն մի գավառ՝ Գարեղանի եպիսկոպո-
 սին: Հանդիպում ենք նաեւ երկուսին, ում թեմերը զբաղեցնում էին Այ-
 ցախի գավառներ՝ Ամարասի ու Մեծկողմանց եպիսկոպոսներին:

Մինչևուշի ժամանակ, ցանկանում ենք մեջբերել մի Հասված՝ 555
 թ. ասորերեն թարգմանությամբ եւ խմբագրությամբ մեզ Հասած Հուհաց
 Միտիչնեն քաղաքի եպիսկոպոս Ջաքարիտ Հուհարի (մահ՝ 553 թ.) «Ժա-
 մանակագրություն»-ից, որում նկարագրված են 451-491 թթ. միջև ըն-
 կած իրադարձությունները. «...այս Հյուսիսային շրջանում կան Հինգ
 Հովտաայցյալ ժողովուրդ, որոնք ունեն քանչորս եպիսկոպոս եւ իրենց
 [մայրազույգ – Ա. Օ.] կաթողիկոսը Դիմիում է՝ Գարսիական Հայաստանի
 գլխավոր քաղաքում [մայրաքաղաքում]: Իրենց [առաջին] կաթողիկոսի
 սնունը Գրիգոր էր... Ապա՝ Գուրգանը, Հայաստանում մի երկիր, եւ իր
 լեզուն Հուհարների նման է, եւ ունի քրիստոնյա թագավոր, որը ենթարկ-
 վում է Գարսիաստանի արքային: Ապա՝ Առան երկիրը, Հայաստան աշ-
 խարհում, իր լեզվով, Հովտաայցյալ ու մերումված մի ժողովուրդ, եւ ունի
 իր թագավորը, որը Հոգառակ է Գարսիաստանի արքային»:

Հուհագավան այս Հեղինակավոր եկեղեցական գործի օտղերը ուղ-
 զակիրորեն ցույց են տալիս մեզ, որ Վիրքում ու Աղվանքում Դ գարս-
 սիզդին Ա. Գրիգոր Լուսավորչի անմիջական միջամտությամբ մեւավոր-
 ված Հայրապետական աթոռները (սահմանափակ ինքնազլխության իրա-
 վունքներով) ճանաչում էին Դիմիտրի Հայոց կաթողիկոսների աստղնա-
 նությունը: Գաղմազիտության մեջ ընդունված լատիներեն շարուն ար-

զինութիւն հիշատակում է նրա հեռավոր նախորդին՝ կաթողիկոս եւ Մց-
մեթի եպիսկոպոս Գարրիէ Ա-ին (502-510) ու եւս 23 վրաց եպիսկոպոս-
ների: «Արդ այս նրանելի եպիսկոպոսունքս, — գրում է Դվինից Հայ բա-
հանայապետը, — որ յաշխարհէ ձերմէ էին, եւ ընդ Ազուտանիւք... ի Հայս
հանդիպեցան յաւուրս Բարզեմոյ Հայոց կաթողիկոսի, յայնմ ժողովի
յորում անիծաւ ի նոցանէն ժրարանաթեմաք ժողովն Քաղկեդոնի...»:
«Պատասխանի ի Կիւրիոնէ» թղթում մենք այդպես էլ չգտանք վերջինիս
կողմից առարկութեան որեւէ նշան առ այն, որ վրաց Հոգեւոր վերնախա-
ղը ողջ կազմով մասնակցել է 506 թ. Դվինի խոշոր ժողովին:

Վերջապես, մեր անսակեալի օգտին է խոսում եւս մեկ ցիտում
«Գիրք Թղթաց»-ում ժողովման երկու կաթողիկոսների թղթակցութեան-
նից, որում Արքահայր սպառնում է Կիւրիոնին մահապատժով. «Այնմ
զՅուրաւաւոյ եկեղեցոյն զեպիսկոպոսն Հայածնայ է ... եւ զպաշտաւեն
Հայերէն ... որպես լսեմ, թէ ի րաց փոխեալ: Մեզ մահու չտաի եւ եւս չա-
րագոյն թուեցաւ զործոյ այլ», — ընթերցում ենք երեք թղթերից աժուզթ
առաջին Տեառն Արքահայրն Հայոց կաթողիկոսի, առ Կիւրիոնն Վրաց
կաթողիկոս»-ում: Վրաց Հայրապետին մտում էր ժրայն արգարանայ
այնպես, ինչպես որ Հորհն էր պրտակտորի աշէն. «ես զես ոչ
հայածեցի, այլ էր ինչ որ լսեցի զան նորա յետն զործոյ եւ կոչէի առ
իս եւ կամէի իջրատ առ եւ ուսուցանել... իսկ ես յիմ կոչ չեկե...», կամ
«մեր զպաշտաւեն [Հայերէն - Ա. Օ.] չէ փոխեալ» եւ այլն:

Համառոտ ժողովների համառոտում կարելի է նշել նաեւ, որ
«Կանոնագիրք Հայոց»-ում գետնիցմ Ջ զարի նիթերից պարզում է,
որ Վրաց ու Աղուանից եպիսկոպոսները մասնակցել են եւս մեկ համա-
տեղ՝ այս անգամ Հայ-բյուզանդական ժողովի նիստերին, որը նախածե-
անց Հայոց կաթողիկոս Սահակ Բ Ուղիկեցին (534-539) կայսեր Յուստին-
ոս Ա-ի (527-565) հաստատմամբ Բյուզանդական Հայքի խոշորագույն
Թեոլոգոսոսկոպոսի քաղաքում: «Կանոնք սուր ժողովոյն, որ ժողովեցան ի
Թեոլոսուսկոպոսիս, որ այնմ կոչի Կարեոյ քաղաք» խորագրով փաստաթղ-
թի՝ նախարանում կարգում ենք. «Սուրբ եւ աստուածաւոր ժողովն, որ
ժողովեցան յամենայն քաղաքաց եւ յաշխարհաց Յուսնաց եւ ի Հոռոմոց...
հրամանաւ մեծի թագաւորին Յուստիննայ, որ ... ժողով հրամայեաց լի-
նել ի ժիջասահմանս աշխարհին Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից: Որ ժողովն-

¹ Տե՛ն Սահակ Բ կաթողիկոս Ռազկաղի, Կանոնք ժողովոյն Կարեոյ, Գիտա-քննական
քննարկ՝ Ա. Յակոբյան, — Մատենագիտ. Հայոց», հտ. Գ, Զ դար, Անթիպատ,
2004, էջ 373-383:

տանգնուպոյսի) պատրիարքի և Յունաց արքայի կողմից, ինչպես որ միջնորդել էր Վրաց արքա Վախթանգ Ա Գորգասալը (446? - 502?): Բացի այդ, Պարսին 12 եպիսկոպոսների Հետ միասին, որոնց թվում էր ետև Աստուչը, ինչպես որ նախորդողի վարքն է շարունակում Ջուանշիր Ջուանշիրյանին (Ք դար) «Վախթանգ Գորգասալի պատմություն»-ում, Վրաց արքայի, Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի և կեսարի Համաժոյ՝ Նուժյամբ անմիջապես ուղարկվեց Անտիոք՝ օրհնություն սատանայու տեղի պատրիարքի կողմից: Այնպես որ կաթողիկոսանհրապարակ Ղվինի Հովանաճորուժյունը Վրաց աթոռանհրապարակ Մցխեթի Հանգուկ կարող էր Հաստատվել Ն զարավերին՝ Սամուչի օրոք, սփ Զ. Արաշիճի եղբայրացությամբ կարողացավ Վրաց եկեղեցու Համար Անք քերել ինքնազիտություն Անտիոքի պատրիարքությունից:

Եւ այսպիսի Ղվինում Հայոց Հայրապետության Հաստատումից ի վեր երա Հովանու ներքո էին գտնվում Սասանյան Իրանի զերբխանության տակ գտնվող Հարավկովկասյան երկու երկրների եկեղեցիները՝ Վրացն իր 24 թեմերով, ներառյալ աթոռանհրապարակ Մցխեթի թեմը, և Ազուանիցը՝ 8 թեմերով: Կաթողիկոսանհրապարակ Ղվինի եկեղեցական ու կանոնական իրավասության տարածքը սահմանափակվում էր Պարսից Հայքով՝ զբաղեցնելով Հայոց մարզպետությունը ամբողջովին, Անտիոքի մարզպետության կազմում ընդգրկված Ալմերիք արեւելյան և Կորնայքի արեւմտյան գավառները, վերջպես՝ Ատրպատականի կազմում ընդգրկված Պարսկահայքի Զարհավան գավառը:

Այս իրավասության տարածքը Զ գաւրակեան, թեմերի արհման արդյունքում, բազկացած էր արդեն 28 եկեղեցական միավորներից: Թվարկված 24 թեմերից բացի մենք նկատի ունենք Վասպուրական աշխարհի երեք թեմերը՝ Ակեռ, Բնուսնեաց և Գողթան եպիսկոպոսների, և Այրարատի ևս մեկ Արշարունեաց եպիսկոպոսի թեմը: Առաջին երկուսի անունները մենք գտնում ենք «Տեանոն Կերտիսի Հայոց կաթողիկոսի Թուղթ մեղադրութեան առ Եպիսկոպոսունես»-ում, իսկ մյուս երկուսինը՝ 554 թ. Ղվինի Բ ժողովի արձանագրության մեջ՝ «Կերտիս Բազրեւանդացի, Ուրտ միարտնութեան Հայոց աշխարհիս...»:

Հայոց Հայրապետության իրավասության և Հովանաճորության մեր կողմից վերականգնված աշխարհադրությունը լուրջ փոփոխությունների է ենթարկվում բյուզանդա-պարսկական 572-591 թթ. այսպես կոչված «Բասանամյա պատերազմի» արդյունքում, երբ Ասաղալար Ասիայի զերտնությունները 591 թ., երկրորդ անգամ 387 թվականից Հետո, վերանայեցին իրենց միջև Հաստատված միջկանախան սահմանը

Հայոց եւ Վրաց աշխարհներում: Սակայն զա արդեն մեր գեկուշման ժա-
նանկազարական սահմաններից զուրս է:

Եւ այսպէս՝ Մեծ Հայքի երկու բաժանումների միջեւ ընկած ժամա-
նակահատման Հայոց Հայրապետների իրազատութեան տակ զանգոյ
նարածքները Հիմնականում մնացին անփոփոխ գրազնեցեւելով Մեծ Հայ-
քի Սասանյան Իրանին 387 թ. բաժին հատած այն աշխարհներն ու զա-
գանները, որոնք ընդգրկված էին Հայոց մարզապետութեան կազմում, մի
ժամ էլ Հորեւան Ասորեսոց ու Ասորգասականի մարզապետութեանների:
Կաթողիկոսութեան թեմերի քանակը անուժ էր. 2 զարանկարին կազմելով
24, իսկ զարակետին՝ արդեն 28:

Միեւնույն ժամանակ՝ Հայոց Հայրապետութեան հովանավորութեա-
նը ստրածվում էր 8 թեմերից բազկացած Աղուանից՝ մասամբ ինքնա-
զուրս եկեղեցու աթոռանիստ Պարտավի (մինչեւ 551-ը՝ Ճոզայի/Չարայի)¹
հանդեպ: Ե զարավերջից այն ստրածվում էր ետեւ Վրաց՝ մասամբ
ինքնազուրս եկեղեցու աթոռանիստ Մցխիթի հանդեպ, որը Ե զարավեր-
ջին բազկացած էր 12 թեմերից, 2 զարանկարին՝ 26 թեմերից:

¹ Խազարների ինչ-որ աջակցանքի պատճառով, որը Մովսէս Դաւիթբանակցին թվա-
գրում է Հայոց տոմարի սկզբին, այսինքն՝ 551 թ. հուլիսի 11-ից հետո, Աղուանից ա-
նաչին կաթողիկոս Տեր-Անանը (551-595) «... փոխեաց զաթոռ հարսապետականն ի
Չարայ ի Պարտավ...»: Սակայն Ալ. Հակոբեանի վարկածով՝ Աղուանից մարզպետու-
թեան ն հայրապետութեան կենտրոնները Պարտավ էին տեղափոխվել սաղիրների
թեան ն հայրապետութեան կենտրոնները Պարտավ էին տեղափոխվել սաղիրների
թեան, «իւշալազանի վեպ»-ը ն Արշակունեաց թագաւորութեան ինդիրը Դ-2 զարի-
քեան, «իւշալազանի վեպ»-ը ն Արշակունեաց թագաւորութեան ինդիրը Դ-2 զարի-
քի Աղուանցում, - ՀԱ, ՃԺԷ տարի, Վիեննա-Եր., 2003, ս. 113-117:

Շախմատային Լարինեի տոհմական պարերը (ըստ Լոռու մարզի Այգեհատ գյուղում 2015 թ. դաշտային հետազոտությունների)

2015 թ. դաշտային ազգագրական հետազոտությունների արդյունքում Լոռու մարզի Այգեհատ գյուղում գրանցվել են Հեռուխալ շուրջ պարերը, որտեղ պար ենրկայացնողները հիմնականում Շահվերդյանների տոհմից էին. գրանք Հեռուխալ են՝ «Մեծ Յալի», «Փոքր Յալի», «Թարս պար», «Լոռվա քոչարի», «Շահվերդի» և ձևապարը «Քալալիթարին»:

Տվյալ հոգվածում ներկայացվում է Շահվերդյանների ասհմական պարերը, որտեղ առաջին անգամ է անգրագործ կատարվում էթնոպարս գիտության ոլորտում: Հոգվածում կանգնորդառանակ պարերի կատուց՝ գտնաբերվել առանձնահատկություններին, ինչպես նաև համեմատական զուգահեռներ կանցկացնելք Արևմտյան Հայաստանի շուրջպարերի մշակույթի հետ՝ փորձելով տեսնել զգալի ասարկությունները գրանց միջև:

Շախմատային Լարինեի տոհմական պարերի փոխանցման պատմությունը, Լոռու մարզի Այգեհատ գյուղում բնակվող Շահվերդյանների տոհմի ներկայացուցիչների վկայությամբ իրենց արձատները կապվում են Արցախի հետ և այդ շուրջպարերի փունջն արցախյան պարաոճն է¹: 20-րդ դ. սկզբին ազգագրագետ, բանահավաք և Լայալիանի վկայությամբ Լոռու մարզի Իգանա (ներկայումս Այգեհատ) գյուղում Շահվերդյանները ազնվական ծագում են ունեցել: Այս տոհմից բացի այլ ընտանիքներ բնակվել են այդ գյուղում, ովքեր մշակել են Շահվերդյանների հոգվան ասարածները: Այդ ընտանիքներին ոչ հարս են ազնվուց էլ ազնվիկ ուղի²: Ներկայումս Այգեհատ գյուղում ընտանիքների մեծամասնությունը այդ տոհմի ներկայացուցիչներ են: Նրանց կազմից է

¹ Ն. Շախմատային, Դաշտային ազգագրական նյութեր, (սյուրետոնի 'ԻՆՆ') ՀՀ Լոռու մարզ, գյուղ՝ Այգեհատ, 2015. քաճատաց՝ Տիգրան Շախմատային: Դեռես 1638 թ. Շախմատայինների տոհմը պարսիկների ձեռք ընկնալումնր ունենալով և Արցախի միլիթարյուններից աշակցություն շտամալով՝ ստիպված է եղել ձեռանալ Արցախից: Շախմատայինները քաճանվել են երկու մասի. մի մասը տեղափոխվել են Պարսկաստանի Ուրմիա շի հարավային մաս, իսկ մյուս մասը՝ Բջմի գյուղ, որից ձեռք էլ Լոռու մարզի Այգեհատ գյուղ:

² Ե. Լայալեան, Բորչալուի գաւառ, ԹԹԳԻԳ, 1903, էջ 118:

վաղ կամ վեղ արարեբեն՝ որդի, որպես արքայորդի, այս մեւով Հիշատակվում է 1627թ., իսկ Շահզիբերդի մեւը Հիշատակվում է առավել վաղ շրջանում 1536թ. Շահ Քազափար, Վերդի նշանակում է սփեյ, այսինքն արքայատուր¹:

«Շահզիբի» շուջպարը կազմված է երկու մասից զանգազ եւ արազ: կատարվում է երկուսն ժամանակիցների կազմով, բունկամեւը ճկույթներով, մեւքերն առաջ պարզած: Գարի զանգազ հատվածում պարագայների հաշիֆն ինն է, իսկ արազ մասում վեց: Գարագայներում բացակայում են ծունկտարուկները, մեկախաղերը, ինչը բնորոշ է Արեւմտյան Հայաստանի պարային մշակույթին, քայլերը կատարվում են բովանդակներն շնչատակի հարվածով, որի ժամանակ մարմինը ցնցվում է:

Գարագայներն են, ձախ ոտքով երկու անգամ հարված գեանին, այս կարուկ թախչք կատարելով մարմնի ծանրությունը տեղափոխվում է ձախ ոտքի վրա եւ նույն շարժումը կրկնում աջ ոտքով: Ձեւքերի շարժումները փոփոխվում են ոտքի շարժման հետ համաշափարեն: Արազ մասում պարագայների հաշիվը փոխվում է վեցի՝ չորս քայլ աջ, երկու քայլ ձախ, վերջին երկու քայլերը կատարվում են թախչքներով:

Հայոց պարային մշակույթում Յալի կամ Յայլի անվան տակ սարբեր բնույթի պարեր կան: Այս անվամբ պարերը Հիմնականում հանդիպում են Արցախ, Չանգեզուր սարածաշրջաններում: Յայլի բունկարի ստուգաբանության շուրջ ափյալների հանդիպեց Լեւոն Հարությունյանի «Նշխարներ Արցախի բանահյուսությունից» աշխատության մեջ: Այսպես, յալ՝ 1. լեւնապարի ալիքովոյ մաս, 2. ալիքամեւ դժագրություն, 3. ալիք, ալիքում: Յալի՝ Հայանի պարախմբի ընդհանուր անունը, որը կոչվում է նաև սովորության պար, այսինքն Հայկական ազգային պար, փոխը խմբային պար²:

«Ահն Յալի» եւ «Փոքր Յալի» պարերում փոքր ու մեծ անվանումները կապված են զուտ պարի զանգազ ու արազ անկախ հետ: Հասկանալի է Այս երկու պարերը միմյանց հաշորդելով են կատարվում: Գարն աստիճանաբար զարգանում է փոփոխելով պարագայները, իսկ վերջում ժամանակիցների կազմը նորանում է, ինչը կապված է պարի տեմպի արագացման հետ. կանայք դուրս են գալիս պարաշարքից, մնում են միայն աղամարդիկ: Տղամարդկանց կատարման մեջ պարի տեմպը

¹ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Գ, Սր., 1948, էջ 131:

² Լ. Հարությունյան, Նշխարներ Արցախի բանահյուսության, Սր., 1991, էջ 371:

«Քոչարի» տղամարդկանց պարը եզակի ասորերակներին մեկն է իր կառուցվածքային յուրահատկություններով, որը կատարվում է Շահվերդյանների առճամով: Այս «Քոչարու» տարրերակը բովանդակին նման է Ջափախի Մուղրուս պուլուն կատարվող «Ազգելի քոչարուն»:

Բանկամեւը զիրգերի պարանեսակին բնորոշ բունկամեւով քնն քննի հորիզոնական տարածած: առհասարակ քոչարի պարանեսակին հատուկ է ափերով ազուցվող կամ քրկունքի ետեւում խաշածե բունկամեւերը: Ի տարրերություն Արեւմտյան Հայաստանում «Քոչարու» տարրերակները՝ ծունկատուները, խորը ծնկածալիքը բացակայում են, պարաքայները կատարվում են շեշտակի քայլերով, առանց ծունկը խաղացնելու: Այն բազկայան է զտեղազ եւ արագ մասերից: Երանշտահան սրթմը 2/4 է, պարի ուղղությունն աջ է, բայց որպես օրենք սկսում են ձախ սոքերից: Պարի կառուցվածքը միաշար է: Պարաքայները հետեւյալն են.

Ձախ սոքով գեպի ձախ ուղղությամբ քախք օդում եւ կքանխառ, ախոյն որ աջ սոքը ծայգի ետեւում, խոկ ձախը մնջեւում: Տվյալ շարժումը կատարելու բնթացքում պարաշարքը շեղակի տեսք է առանում: Այնուհետեւ քախքով կանգնում են մասնակիցները՝ պարաշարքը ուղղվում է եւ շորս քայլ կատարում գեպի աջ, որից հետո կրկնում են քախք-կքանխառ:

Քվարկված պարերից բացի կատարվել է ազամարզու «Բայալթարի» մենուպարը, որը տասներկու աթուների վրա է կատարվում: Այս մենուպարը ի տարրերություն շուրջպարերի չի փոխանցվել Շահվերդյանների սերունդներին: «Բայալթարին» կատարել է Վարդապար Շահվերդյանը: Լինելով փոքրամարմին՝ կարողանում էր թուխք կատարել աթուից աթու: Այս պարի մասին պակասովել են միայն հիշողություններ, քանի որ տեխնիկային բարդ էր եւ Շահվերդյաններից շատերը չէին կարողանում պարի շարժումները յուրացնել:

Այսպիսով Շահվերդյանների առճմիկ պարերը Արեւելյան Հայաստանի խմբապարերի եզակի նմուշներից են մինչեւ XI-րդ սկիզբ պահպանված: Տվյալ հոգվածում քննարկված հիմնախնդիրները թույլ են տալիս կատարել որոշ եզրակացություններ պարերին բնորոշ գծերի վերաբերյալ.

¹ Ն. Շամամյան, ՂԱՆ, Լոտու մարզ, գրող Ազգեմտո, 2015, քանաոսաց Տիգրան Օսովերդյան:

1. Ետևզերդյանների տաճարական շուրջապարերը սկսվում են պարտա-
զիր մախ ոտքով, այնուհետև շարունակվում աջ կամ ձախ ուղղու-
թյամբ:

2. Պարում ծնկախաղեր, ծունկատրուկներ չեն կատարվում, (առհա-
տարակ ծնկախաղ, ծնկածալ ոտքի նման շարժումներն՝ ինչպես զերը
նշվեց բնորոշ են Արևմտյան Հայաստանի պարային մշակույթին);

3. Պարում մարմնի զիրքը, կեցվածքը չի կորսնում, խոնարհում-
ները չեն կատարվում, այլ պարի ընթացում թիկունքը, կեցվածքը ուղիղ
է պահվում (Արևմտյան Հայաստանի խմբապարերի բնութագրական
հատկանիշներին է խոնարհվելու զիրքերը):

Թվարկված բնութագրական շարժումների և զիրքերի մեջ է
առանձնանում Այգեհատում բնակվող Ետևզերդյանների տաճարիկ պարե-
րի ինքնատիպությունն ու յուրօրինակությունը:

**Վաճառի սուրբ Ստեփանոս վանքի պեղումները և
համաքրիստոնեական սրբերի ու մատուցների արդիականացման
խնդիրները 13-րդ դարում**

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Արցախի
Հնագիտության ինստիտուտը (գեղամար պատմ. գիտ. դպրոց, պրոֆ., ԵՊՀ
ժշակութաբանության ամբիոնի վարիչ Համեստ Պետրոսյան, Հնագետ՝ ՀՀ
ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտաշխատող
Արմինե Գարրիելյան, ճարտարապետ՝ Եույն ինստիտուտի գիտաշխատող
Լիլիթ Մինասյան) 2017 թ. Հունիս-Հուլիս ամիսներին Հնագիտական
պեղումներ է իրականացրել Վաճառի Սուրբ Ստեփանոս վանքում:

Վաճառի սուրբ Ստեփանոս վանքը գտնվում է Մաչեկնազետի ձախ
վանկ Վաճառ գետի մինջնահավի ձախ բարձրագիր ափի լեռնաբա-
զուկներից մեկի վրա, Վաճառ գյուղաքաղաքի ավերակներից մոտ 500
մետր դեպի հարավ, ներկայիս Մարտակերտի շրջանի Մամակհան գյու-
ղից հարավ-արևելք: Ինչպես Վաճառ գյուղաքաղաքի, այնպես էլ վան-
քի ու նրա կառույցների մասին մատենագրական աղբյուրներում չեն
պահպանվել: 13-րդ դարի սկզբին Սուրբ Ստեփանոսի մատուցների
հայտնաբերման, նրա անունով դամբարանի, եկեղեցական կառույցների,
այսպես Վանքի ձեռագործման ու պատմության առանձին գրվածքները
Հնագիտության և պեղումների ինստիտուտի միջև արձանագրության, ճարտարապետական
և Հնագիտական աղբյուրներում թվում են:

Սուրբ Ստեփանոսը վանքային Համալիր է՝ բաղկացած սուրբ
Ստեփանոս միանավ բազիլիկ եկեղեցուց և, ինչպես պարզեցին պեղում-
ները, նրան հարավից կից սուրբ Ստեփանոսի կրկնաձևով դամբարան-
մատուռից, մատուռին արեւմուտքից կից գավթից և դրանց շուրջը
առկաղբյուրով ընդարձակ ստապեդակներից (նկ. 1): Պահպանվել են նաև
Հյուսիսից եկեղեցուն կից դարպասի ու պեղումներով վավերացված
որմնաքանդակ խաչքարի մնացորդները: Ողջ Համալիրը ներառված է աշտա-
րակներով ամրացված պարսոպատների մեջ: Պարսպապատից ներս՝ Հիմ-
նական Համալիրից դեպի հարավ և Հյուսիս, պահպանվել են քարուկիր
այլ կառույցների, պարիսպներից գուրս՝ հարավից Հյուսիս մղվող ընդ-
արձակ գերեզմանոցների հետքերը:

Հնագիտական Հետազոտության կառույցն էր պարզել սուրբ Ստեփանոսի մատուռ-գամբարանի ծավալապատկերը լուծուճ, հարտարապետական մանրամասներն ու գեղարվեստական հարգարուճը, լուծել գրանց կառուցման մասնակների Հեռ կապված խնդիրները: Սակայն պեղումների արդյունքում բացվեցին նաև արեւմուտքից մատուռին կից հարթակն ու գավիթը, գրանց կից շեղարձակ ասպանարանները և որմնափակ խաչքարի մնացորդները:¹

Նկ. 1. Սուրբ Ստեփանոս ճամայրի ընդհանուր տեսքը
Քարապարեմներից պեղումներից հետո

Ա. Հետազոտության գաղափարը. Տիգրանակերտ, Ամարաս

2014 թ. Տիգրանակերտի վաղբրիստեանկան Հրապարակի երկրորդ կիկլեցու խորանի առկ արեւելյան մուտքով գամբարանի հարյուրերեքուց հինգ Հանգիսացով, որդեգրի հատուկ ուշադրության արժեքի և հարմարեցնելի Ամարասի սուրբ Գրիգորի մատուռի արեւելյան հատնարաններով Ամարասի սուրբ Գրիգորի մատուռի արեւելյան հատնարանի հնագիտական Հետազոտությունը: Այս ուսումնասիրության արդյունքները հնագիտական Հետազոտությանը:

¹ Աշխատանքները ֆինանսավորվել են ըստերար Ստեփան Գրիգորյանի կողմից, կազմակերպվել են Արցախի Հանրապետության Էկոնոմիկայի նախարարության Գաղափարական միջազգային պահպանության վարչության Օպերատիվությանը:

յունքում փաստագրվեց, որ Գրիգորիսի մատուռը Հարավ-արեւմտյան եւ Հյուսիս-արեւմտյան մուտքերից զատ ունեցել է նաեւ արեւելյան մուտք: Վաղքրիստոնեական դամբարանային հորտարապետութեան մեջ այս արատաւոր գրանարման պատճառ-մշակութային Համասեցաւոր պարզելու Համար անհրաժեշտ Համարվեց պեղումներ մեղնարկել նաեւ Վանսոթի սուրբ Ստեփանոսի դամբարանում, որը նախնական ավյուղներով նույնպէս ունեցել է արեւելյան մուտք:

Եկ. 2. Սուրբ Ստեփանոս դամբարանի արեւելյան մուտքը

Բ. Պեղումների ընթացքը, սուրբ Ստեփանոսի մատուռ-դամբարանը

Պեղումների սկսվեցին Ստեփանոսի դամբարանից (եկ. 2): Չնչապ հրաշարի սրբատաշ սուլեթով եւ քարուկիր միջուկով կերտված դամբարանից մինչեւ պեղումները երևում էր միայն արեւելյան պատի փլվածքի Հետևանքով առաջացած «մուտքը», ինչը մենք մինչեւ պեղումներն ընդունել ենք որպէս արեւելյան մուտք, որտեղով կարելի էր մտնել դամբարան: Դամբարանն իրենից ներկայացնում է արտաքուստ Համարյա քառակուսի մի կառույց (3,90 x 4,10 մ), որի Հյուսիսային մատուս գտնվում է կրտազլան թաղով նեղ սրահը՝ արեւմուտքում կրկնակի պատով ստեղծված «պահարանով», որում ամենայն Հավանականութեամբ

զարդ պարակալը, արեւմտյան մուտքի եզրաքարերը՝ զեկորաաիվ սյու-
նաշարի արամաաավորումով (նկ. 3): Մինչեւ 19-րդ դարի վերջերը մու-
տուռը կանգուն է եղել, նրա պատերին եղել են մի շարք արձանազրու-
թյուններ, այդ թվում եւ շինարարական, որը Հայաստան էր, որ մատուռ-
գամբարանը կառուցել է Յաչինի իշխան Հասան Ջալալի-կին Մամբանը՝
1251 թվականին: Ստեփանոսի եկեղեցու արձանազրութայն Համաձայն
այն 1229 թ. այստեղ սուրբ Ստեփանոսի մատուցները գտնելու կապակ-
ցությամբ կառուցել է Հասան Ջալալը:

Գ. Գավիթը եւ տապանաքարերը

Պեղումները երեւան են բերել նաեւ մատուռին արեւմուտքից կցած
գավթի մնացորդները, որի Համար Հասունի բարձր Հարթակ են կառուցել:
Հարթակը եւ գավթին ի տարբերություն եկեղեցու եւ գամբարան-մա-
տուռի կառուցել են կարմիր կարճ քարից: Գահպանվել են կառույցի
պատկից կիսախարիսխները (մեկն իր նախնական անգում) եւ կիսա-
սյուների երկու թեկերներ:

Նկ. 4. Վաղջրիստոնեական
խաչակալի թեկերները

Նկ. 5. Վաղջրիստոնեական թևավոր
խաչի թեկերները

Գավթից գուրս, նրա Հարավ-արեւելյան բալի պեղումներից Հայա-
նարերվել են վաղմիջնադարյան խաչակալի (նկ. 4) եւ թևավոր խաչի
թեկերներ (նկ. 5): Համանունն է, որ զբանք պատկանել են սուրբ Ստե-
փանոսի գամբարանի նախնական Համալիրին, այսպեւ վերադասագործվել են
գավթի տանիքում որպես երգիկն ամբողջացնող ոտտեղա:

բարձրացող Հայ իշխանական աներին ուղղորդում է գնդի ընդհանուր
քրիստոնեական աշխարհի ազատագրման առաքելականությունը: Արցա-
խում կարելի է առանձնացնել Մխիթար Գաշի և Վանական գորգապետի
Էանքերսոյ Դագո-Դազի-Դազուին թողնու առաքյալի աշակերտը և
Դազիվանքը առաքելադիր Հռչակելը, նման մասշնության Հետագա
գրեւորում կարելի է գիտել Դազիվանքի կաթողիկէի որմնանկարների
թիւմները, այդ թվում և մեր Հուշարձանի Հեռ անմիջապէս անըզմոջ
սուրբ Ստեփանոսի քարհոծման անաթանը: Նման իրողության արկի
ընդարձակ գաղափարական և աշխարհագրական Հենքի մասին կարող
են զիտել քաղմաթիւ այլ փաստեր: Օրինակ՝ Գոշյան իշխանական
ան կոյմից Նոյան տապանի մասունքի և սուրբ գեղարդի մեղքերումը,
ավելի լայն առումով Մասիսի վերանվանումն Արարատի: Առայժմ Հի-
պոթեոսի մեւով կարելի է վերականգնել մի իրավիճակ, երբ գիտ-
Հայկական ազատագրական պատերազմը և խաչակրաց արշավանքները
նպաստում էին ընդհանրական մի գաղափարաբանության տարածմանը,
որի Հիմքում սուրբ երկրի ազատագրումն էր: Ընդ սրում այդ սուրբ
երկիրն իր մեջ ներառում էր Համարյա ողջ քրիստոնեայ էյիւմները, այդ
թվում և անշուշտ, Հայաստանը:

ցն եւ զհաւացեալ, թէ յատուածային Հրամանէ զազարեաց յազգէ նորս քահանայապետութիւնն յարտասուս Հարեալ... Յայլ նստուն եմա՞մ: Տե սիլքում թռռների Հաճակեությունը մերժում է պապի անունից:

Ղազարը և զ. վերջին պարտաճոր էր պատասխանել մի այլ Հարցի- նի՝ շա էր արդյոք նորենացին, երբ գրում էր, որ Սահակ Պարթևը մերժել է իր թռռների ժառանգական իրավունքը կաթողիկոսական տիտոէ նկատմամբ: Հիշենք պատմաւոր սուրբգրային բաները, որ Հեկեցբել է նախարարների շուրթներից. «Հարկ է գալ զայթակցութեանն, ըայց զմ'ս այնոցիկ, ընդ ոյր մեռն գայցէ...» (III գլ. 42): Ե զ. վերջին, երբ վահանի շնորհիվ Մամիկոնյանները Հոսել էին փառքի գազարին, Հարկաճոր է՛ վաճերական ուժ Հազորդի կաթողիկոսական պաշտոնը ժառանգելու երանց մղումներին, Հարկաճոր էր մեկընդմիջ օրինակահացել և, ժառանգական իրավունքի ուժով ամբողջայիլ ամբողջ և զ. Բ կեսին չմարդ երանց կաթողիկոսական Հաճակեությունը: Դրան առաջինը խոչընդոս առկները ոչ միայն ընկզմաճոր նախարարներն ու Հասարակական կաթմիքն էր, այլևս Մովսես Նորենացու «Պատմության» մեջ ընդմիմ Սահակ Պարթևի «Տեսիլը», որով ժառանգորդան իրավունքին զեմ էր ինքը՝ ժառանգորդման ազրյոք Սահակ կաթողիկոսը:

Հարկաճոր էր սկոնորս-անսի՛ Հերթելու ավանդական կարմիքն ու նորենացու գրածը: Ղազար Փարպեցու «Հայոց Պատմության» առաջին դրվադը, որ նվիրված է Սահակ Պարթևի պանծացմանը², ավարտվում է Սահակի անսիլով, որի գրության Հեղինակի, ժամանակի, նպատակի եւ այլ Հանգամանքների շուրջ, որքան էլ շատ է գրվել Հայ դասական բանասիրության մեջ (Ն. Ակիբյան, Գ. Սարգսյան, Ն. Ազոնց, Աշ. ՀովՀանեմյան, Ժ. Փարիա եւ այլք)³, մինևույն է. տիրապետող է մնացել տարակուսանքն ու անորոշությունը:

Ղազարի Պատմությունն սկսել է գրվել 480-ականների վերջին և ավարտվել է ամենաուշը Բարկեների կաթողիկոսության օրոք՝ 90-ականներին, երբ Հայքում տիրող քաղաքական ու կրոնական իրավիճակը լիովին Հարիբ էր այն լավատեսությանը, որով Համակվում է Սահակի տեսիլը: Իսկ քանի որ վերջինս Ղազարի Պատմության առաջին դրվագի անկապանելի մասն է կազմում, այն լիովին Հարիբ է գրանւում ժամանակի

¹ Մովսես Նորենացի, Պատմութիմ Յայոց, III, 42:

² Ա. Մաճակյան, Մաշտոցապատմից Ղազար Փարպեցու «Հայոց Պատմության» մեջ, - ՀՀԳԱԱՆ «Ջնկոլոցներ», Յո. 113, N 1, Եր., 2013, էջ 109-117:

³ Վերջին աշխատանքներից տե՛ս Գ. Մուրադյան, Մաճակի տեսիլը՝ Ղազար Փարպեցու «Պատմության» մեջ, - Հետմ խաչիկրան-90, Եր., 2008, էջ 193-201:

Երջանաւոր զավագանազրքային տվյալներով՝ Գյուտը, իբր, շարունակել է իր փաստացի կառավարումն առանց արքունական արտօնագրի, ինչը հարաւոր չէր նախ և առաջ այն պատճառով, որ արքունիքը զանը թափուր չէր թողնի, ապա Գյուտի արձակումը եղել է պայմանով որը խախտել չէր կարելի, որովհետև կհետևեր անսոցք պատիժը, եթէ ոչ մահապատիժ:

Իսկ ինչպես հայանք է զավագանազրքի գերլուծութիւններէջ՝, Գյուտին հաջորդած կաթողիկոսը նշանակվել է ապստամբութեան ժամանակ՝ շինքնահաշակա կառավարութեան կողմէ (մարզպան՝ Սահակ Բագրատունի, սպարապետ՝ Վահան Մանդակեան, կաթողիկոս՝ Հովհան Մանդակեան): Բայց Մ. Օրմանյանը 471/472-ից մինչև 481/482-ի միջև ընկած աստամոյակը լցնելու համար Գյուտի կաթողիկոսութեանը ձգում է մինչև 478 թ., իսկ Հովհան Մանդակեանու զահակումն էլ առաջ է բերում, որպէսզի խզիր չծագի: Իրականում, սակայն, բաց աստամոյակը կա՛մ պետք է ունենա իր կաթողիկոսը, կա՛մ պետք է համարվի զանր թափութեան շրջան:

Այժմ զտուճակը Սահակի անսխի՛ն տեսնելու, թե Սահակ Պարթևն ինչ է գուշակել այդ տարիներէ համար: Նախ Սահակը նշում է իր և Արշակունջաց առձմերի արժողագրիւմը քահանայութեանից և թագաւորութեանից. «Եւ զի ոչ ոք էր արհեստ զերեւալս զժամարտն, և ոչ այն ոք էր որ պուսկն ունէր ի մեռն, յո՛ւր սնուզապէս, զի լուսն է մեր ընդ մերձ թագաւորութիւն յազգէզ Արշակունեաց, և քահանայութիւն ի ցեղ արձանաւոր քահանայապետին Գրիգորի»: Պարզ է, որ սա Ե գ. 80-ական թթ. ընթերցողներէ համար եղած բան էր: Իրանից հետո զայու են սպորիւն արժողակալներ:

«... Գրտեա՛, զի նստելոց են քահանայապետք ոմանք յաթու սրբոյն Գրիգորի, որք ոչ ըստ Հրամանի սրբոց ատարելոցն և ոչ ըստ կանոնի սուրբ ժողովոյն երեք Հարիւր ութուսասանիցն ձեռնազրեալ...»:

Վերջապէս այս գրած կաթողիկոսներին հաջորդելու են երկու արգար քահանայապետեր սուրբ Գրիգորի ցեղից, որոնցից շառաջինն կատարել զաւուրս իւր, կրեալ ճգնութիւնս թագումս ի սուտ ատարելոց իշխանին կորստեան, և վախճանի թագազական հանգստի և ոչ սրով: Եւ

¹ Մ. արքեպ. Օրմանյան, Ազգապատմ., հտ. Ա, Վաղարշապատ – Ս. Էջմիածն, 2001, էջ 522-524:

² Ղազար Փարպեցի, Հայոց պատմութիւն, Թուրք Վաման Մանդակեանից, Աշխարհարար քարգմ. և ծանոթագրութիւնները Բ. Ուլտարալյանի, Եր., 1982, էջ 76:

³ Նույն տեղում, էջ 78:

քանի որ սկսվում է պատերազմը, իսկ զորքն քաշանալուց հետո, որ կա՛մ անհայտ անձն է, կա՛մ Հովհան Մանգակունքին, բայց ոչ երբևէ Բարսիկը, չի հանդիպում պաշտպանն Ղազարին, և վերջինս պաշտանակն է ստ՛վում, հովանաբար, 481/482 թ., որովհետև այդ ժամանակ ապստամբները կաթողիկոս են հռչակում Հովհան Մանգակունքին:

Արդ, ո՞վ էր իրավասու Հազարչապատի վանաւոր Հարցով խորհրդակցելու վանքի Հոգաբարձու Մամիկոնյան ասան զլխավորի՝ Վահանի հետ. իհարկե, կաթողիկոսը: Իսկ, ինչպես տեսանք, նման իրավասու թյուն ստանձնել է Տեր Հովհանը Սեւուկի գրախուստ: Կամ Հակոբ-կորզներն ո՞ւմ պետք է գրեմքն Ղազար վանաւորը պաշտանակն անելու նպատակով: Իհարկե, կաթողիկոսին: Մինչդեռ գրեմն են Տեր Հովհանին: Ի՞նչ է, ուրեմն, այս Տեր Հովհանը, որ Գյուտի եղբոր որդին է, Հեանաբար՝ Մամիկոնյաններից, և որ կոչվում է երանելի, Հեանաբար՝ ասնվազն բարեպաշտ, սրբակյաց մարդ:

Այժմ, վերհիշելով Սահակի տեսիլում եղած երկու արդար կաթողիկոսներին՝ Գրիգորի ցեղից, այսինքն Մամիկոնյաններից, կարող ենք նրանցից երկրորդին նույնացնել Տեր Հովհանի հետ, ով իրականում Գյուտի եղբորորդին է, իսկ տեսիլում սգալակ նորին: Բնական է, այս նույնացումից Հեան, ենթադրել, թե Գյուտին զաւրեկից տնկյալ մատնակ՝ մոտ 471-474 թթ., Տիգրանում պայմանավորվել են կաթողիկոս Բաղաշարի նրա եղբոր որդուն՝ պայմանով, որ նա երբեք չչնչվի պարսկական զինից, այլայլես կարժանանա մահապատի: Հովանաբար մոտ 481/482 թ. զարկյալ լրանանքի մատնության Հեանաւորով Տեր Հովհանը զլխավոր է, ինչն էլ համընկել է ապստամբական շարժման հետ, երբ նր կաթողիկոս Հովհան Մանգակունքին արգեն զահակալից ասանից Տիգրանի համաւայելության: Փաստորեն, այսու կարելի է գտնված համարել Սահակի տեսիլում եղած նահապետ-կաթողիկոսի անձը ի դեմս Ղազար Բարսիկցու զԹղթումս վկայված Տեր Հովհան Արահեպացու:

ներ: կառույցների և հնագիտական գառանների վազերազրման և բար-
տեղազրման միջոցով վերակազմել ենք Ազցք ավանի կրթմանի գրադե-
քած ասրածքը: Այն ունեցել է ավելի քան 50 հա մակերես¹: Այսինքն,
ժամանակակից դյուզի ողջ կենտրոնական հատվածի՝ աների, տնամերձ
հողամասերի և ճանապարհների ներքո պահպանվել են միջնադարյան
ավանի մշակութային հզոր շերտեր և նարատարակապակե շինություն-
ների հիմնուպատեր, հնադարական տրտեֆակտեր: Դրանցից հնագույնը
2017 թ. անամերձերից մեկուս իրականացված հողային աշխատանքների
ժամանակ բացահայտված գուռազարգ կավանոթն է, որը պատկանում է
միջին բրոնզի դարի կարմիրբրդյան մշակութային՝ Ք.ա. Բ հարաբանյակի
առաջին կես:

Ազձքի արքայական հուշահամալիրի ասրածքում ՀՀ կառավարու-
թյան հովանավորությամբ իրականացվող համալիր հետազոտություննե-
րի շնորհիվ մեր արչավարուսմը 2015-2016 թթ. ուսումնասիրել է հնա-
վայրի վերին շերտերը: Ֆնդումների շնորհիվ Հայաստանիցիլ են Քաղա-
տուհյաց հարստության և Զոքարյանների իշխանության ժամանակա-
շրջանում իրականացված մի շարք շինություններ, որոնք փաստում են
զարգացած միջնադարում Ազձք ավանի կարևոր դերը Հայաստանի հս-
գեւոր և անտեսական կյանքում: Այդ ժամանակաշրջանին է պատկա-
նում առ. ֆե սայահատակով ընդարձակ սյունատուրը՝ երկու կողմից
փոքրիկ խորհրտների վրա կանգնեցված փայտ սյուներով, որի կենտրո-
նով անցնում է քարաշար ջրատար առուն: Ուշադրամ է, որ հնավայրի
ասրածքում բացվել են նաև խմելու ջրի կամի փողրակներ, որոնք նա-
խատեսված էին Արագածի աղբյուրների ջուրը գեղի արքայական հու-
շահամալիրի ասրածք բերելու համար²: Զարգացած միջնադարում սեղի
հոգեւոր և աշխարհիկ իշխանավորների հարուստ և շքեղ կենտեղերով
վկայություններից են Մինաստանից ներմուծված սելադանե անոթները
իրեզեն վկայություններ այն մասին, որ Ազձք ավանը ներառված է եղել
մուսաբի Մեծ ճանապարհի անևարական ոլորտում:

Հուշարձանի վերին հորիզոնների պեղումների արդյունքում Հայ-
աստանից էլ վաղ, զարգացած և ուշ միջնադարի տասնյակ հազարամյո

¹ Աշենց, որ Ազձքի արքայական հուշահամալիրի սահմանադրական գոտին ներառում է բնդամենը 0,5 հա մակերեսով տարածք:

² Ա. Քալանթարյան, Հ. Սիմոնյան, Ազցքի հնագիտական արձեղները. – Հուշար-
ձան՝ տարեգիրք, հտ. 4, Եր., 2005, էջ 143-145, Հ. Սիմոնյան, Ազցքի արքայական
համալիրում հուշարձանախուսքը (IV-XVII դդ.), – Հուշարձան՝ տարեգիրք, հտ. 7,
Եր., 2011, էջ 38-39:

գրաստներ՝ կազմեցի՞մներ, զարգեր, աշխատանքային գործիքներ, զբաժներ, զենքեր և այլն: Կազմեցի՞մների գերակշռող մասը բեկորային է և բաժանվում է երկու Հիմնական խմբի կենցաղային և շինարարական: Առանձին խումբ են կազմում թանկեղենը: Միեւնույն սենյակում գտառվել են սարքեր մակարոններում բացված 2 թանկ, կամ գրանցից Նորը ներդրված է նույն Հին՝ միասնական թանկեղենը:

Շինարարական խեցեղենի կազմում կզմինգը, շրտոյուս, փաղարկ ևև, առանձնահատուկ են աշխարհիկ թեմաներով թույլ, կենաց ծառ, որսի կենդանիներ Հեռապնդող պազաններ և այլ անասուններ ներկայացնող Հարթաքանդակ աղյուսները: Տրպորենակ աղյուսները պատասազել են Հատուկ կազապարներում և ներկայացնում են մեկ տանային Հաննոզ Համոնան պատկերաքանդակներ:

Կենցաղային կազմեցի՞մների Հավաքածոն կազմված է Հասարակ և Զնարակապատ խեցեղենից: Հասարակի դասին են պատկանում զանազան կարասներ, կեռուներ, կմերի, սափարներ, թասեր, քրեզաններ, ափսեններ, բնպանակներ, աշտեր, միթանբազների և այլ անոթների քեկորները: Սեզանի սպասքի դասին են վերագրվում կենդանիների քանդակներով և խեցեղենի տեսարաններով զանազան կարասները:

Հայտնաբերված Զնարակապատ խեցեղենի թիվը հասնում է 4000-ի: Դրանք ունեն նկարազարդման տարբեր եղանակներ ու որակ, պատրաստված են գեղարվեստական բարձր եղանակ ու մեծ վարպետության համազրույթում: Ուշագրավ է լավ արտահայտված ազանու նստուկով, երկնիստ պատերով և ուղիղ կտրած, կտրացող շրթով թաս-քրեզանը: Այն ունի սպիտակ անզորի ծածկերով, որի վրա փորագրվել նախազարդման և բազմազույն Զնարակի կիրառմամբ պատկերված է բազմաթիվ վարդյակ: Այս անոթն իր զուգահեռն ունի Դվինում, Լոս Թերզաքազքում և այլուր: Թվագրվում է ժԱ.ժԳ զարեով:

2001 թ. իրականացված պեղումների արդյունքում Հուշարձանի տարածքում Հայտնաբերվել էր կազմեցի՞ պատերով թրման վառարան, որի ներսում գարգաղած միջնազարում կատարել էին աշխարհային թանուումներ: Ավելի մանրակրկիտ այս Հեռու վերապնդված 2016 թ.: Հնուվայրի տարածքում Հայտնաբերված կենցաղային և շինարարական խեցեղենի բազմազանությունը, զբանց խիստ մեծաթիվ լինելը, թրման

¹ Հ. Միմոնյան, Աղցքի Ռուշարձանամբի 2001 թ. պեղումներ, - Հին Հայաստանի մշակույթը. XII համապետական գիտական մատչելի միջոցով Բաքվե Առաքելյանի Ֆեմոլյան 90-ամյակին: Զեկուցումների հիմնագրություն, Նր., 2002, էջ 112-116:

մասրանի, արտադրական խարամի եւ թրման ժամանակ խտանված կադանոթների, փոշրակների ու կղմինգրների առկայությունը վկայում են, որ Ազցքի սարածքում, եկեղեցու հարեւանությամբ մեւտվորված արհեստանոցում պատրաստել են տեղական արտադրության կեղեցուղի եւ շինարարական խեցեղեն, ինչպես նաեւ սղջ հինարեւելյան տարածաշրջանի համատեքստում եղակի պատկերազարդ աղյուսներ¹:

Հուշահամալիրի կենտրոնական հատվածում բացվեցին զարդացած եւ ուշ միջնադարի հարյուրից ավելի թաղումներ, որոնց ներքո անհայտ դիրքով պահպանվել էին վաղ միջնադարյան տապանաքարեր: Դրանցից երկուսն արձանազիր են եւ ընդհանրական Դվինի վաղ միջնադարյան տապանաքարերի մեկն, սնին ու տառածեւերին: Վաղ միջնադարի այս արձանազիր տապանաքարերը, ամենայն հավանականությամբ, թվագրվում են Ե զարմ և պահպանել են մաշտոցյան այրուքենով կառարված առաջին երկաթագիր տառերի ոճը: Դրանց ներքո ննջում են Հայ բարձրաստիճան հոգևորականներ կամ իշխաններ, սղքեր, հավանաբար, իրենց արձանի հետքն են թողել մեր պատմության մեջ²:

Ազցք ավանի առավել կարեւոր շրջափուլն անկասկած առելվում է վաղ միջնադարին, երբ հիմնադրվել է արքայական գամբարանը: Մինչ այժմ եղած հրապարակումներում հիմնականում անգրառաթում է կատարվել այս հատվածում պահպանված վաղ միջնադարյան եկեղեցուն եւ արքայական գամբարանին³: 1974-1975 թթ. պեղումների շնորհիվ արքայական գամբարանի հարեւանությամբ ի Հայտ է եկել վաղ միջնադարի սրբատաշ աուֆ քարերից կառուցված գամբարանի գեանախորխորը, որի

¹ Հ. Միսնոյան, Աղջիի Քաղաքի արքաների գամբարանի պատկերներով աղյուսների քվարման շուրջ. - Հաղոց գրի եւ գրուպրան ստեղծման 1600-ամյակին ընդատաշ-մաշտոցյան⁷³ ընթերցումներ, Օջարան, 2002, էջ 33-35:

² Հ. Միսնոյան, Հաղոց արքաների տեղեղծումը. - ԱՂՂԻՆ, 2017, հո 6, էջ 9-13:

³ Մտորագրութիւն կաթողիկէ Էքզումնի եւ իրեն գտտաաղ Արաթաաղա Աշխ-Յովհաննէս եղ. Յախարանանան, հտ. Բ, Վաղարշապատ, 1842, էջ 145-163; Թ. Յորաճանյան, Նյութի Քաղկաղան ճարտարապետության պատմության, հտ. 1, Եր., 1942, էջ 40; Մ. Մնացականյան, Հաղկաղան վաղ միջնադարյան ծննորիաղ իուշ-արձաններ, Եր., 1982, էջ 64; Հաղ մողղլրի պատմության, հտ. Բ, Եր., 1984, էջ 93, 426, 573-574, 594-596, 598-599, 601; Հաղկաղան սղվտաղան իանրաղախարան, հտ. 1, Եր., 1974, էջ 266; Հաղկաղան իանաղաղ իանրաղախարան, հտ. 1, Եր., 1990, էջ 143; Վ. Հարությունյան, Հաղկաղան ճարտարապետության պատմության: Բանաղան ծննարղ, Եր., 1992, էջ 632; М. Асратян, Археология архитектуры раннего христианства, Москва, 2000, с. 8, 10-18; Հաղկաղան ճարտարապետության պատմության, հտ. 2, Եր., 2002, էջ 29, 153-155; А.Ю. Казарян, Иерусалимская архитектура с 7-го по 10-е столетия (формирование и развитие традиций), в 4-х томах, Москва, 2013.

քանզակը՝ զարգարված օտասանյան մշակույթին բնորոշ արքայական ծածակող ժողովներով: Լեքիաթային թաշնի առջև պատկերված է կենաց ծառ խորհրդանշող մի թուփ՝ թցնուռ բնորոշ տերևներով, որի արմատներից ընուն է չորս սգետո: Այս սպուտներից ձևավորված ծոփորով կառույցներից մեկի ներույթը (ինտերիեր) զարգարելու տեսակետով առաջ է քաշվել տարիներ առաջ: Մակայն այն գեոևու հիմնադրու շէր, քանզի կոթողային Հոգևուր շինությունները՝ եկեղեցին կամ դամբարանի երկրորդ հարկի՝ այժմ չպահպանված մասուու-ազոթատուեր ընդգծված աշխարհիկ՝ արքայական որսի կենդանիներով զարգարելն անհավանական էր: Բայց այժմ կոթողային կառույցի ներսում մի քանի տասնյակ պատկերազարդ աշյուսների հայտնաբերուը հիմնադրում է նարկիտում առաջ քաշված վարկածը՝ միաժամանակ մասնաշեղջով նորարաց շինության աշխարհիկ բնույթը: Կառույցի ներսում հայտնաբերված ծոփի գտածոներից է նաև շարժական քուրաթիկը՝ զարգարված Հուուց անտի տարածված ուելիթի-վերադիր, խոյաղուու քանդակներով:

Կառույցի ներքին տարածքն ուղիղ ուշ, թերևս զարգացած միջնադարում մասնաավել է փոքր սենյակների՝ աուֆ եւ քաղաւ քարերից կառուցած պատերով: Կան նաև սալածածկ դերեղձամներ, որոնք ունենայն Հաղանականությամբ ձևավորվել են ուշ միջնադարում, արգեն լցված եւ մոսացված կառույցի ներսում:

Կոթողային այս շինությունն, ամենայն հավանականությամբ, աշխարհիկ կառույց է եղել, թերևս՝ պալատ: Դատելով կառույցի ներսում հայտնաբերված Հելլենիստական եւ քրիստոնեության սկզբնավորման փուլին բնորոշ նարատրագետական տարրերից՝ կարվածքում Դ-աձև մույթեր, գեոնախարիոփոներ, ճակատակալի պանթազարդ կոթող, ինչպես նաև պատկերազարդ, մի քանի սասնյակ աշյուսների ուկայուությունից, կարելի է ենթադրել, որ այն կառուցել են վաղ միջնադարում, թերևս արքայական զամբարանի Հեո միաժամանակ: Այստեղ, պետք է որ իջեաններն իրենց հարգանքի տուրքը Հայուց արքաների մասուերներն մատուցելու եկած Հայ մեծերը՝ նախարարները, Հոգևուր եւ աշխարհիկ տերերը: Չի քացաավում նաև, որ այն եղել է քարժրատախճան Հոգևուր առաջնորդի պետատխաճը՝ գահազաւլիքը:

Եկեղեցու եւ պալատական կառույցի միջակայքում իրականացված վաղ միջնադարյան վերնախավի թաղումները՝ ծածկված մեծաղանդված, հիանալի մշակված արձանադիր տապանաքարերով, վկայում են, որ

¹ Ա. Մալանդարյան, Լ. Սիճույան, նշվ. աշյու., էջ 145:

կարգակը 50-60 տարիների ընթացքում կարող էր մի փոքր բարձրանալ արքայական դամբարանը կառուցելու ժամանակ եղած մակարդակից:

Հոգևոր կառույցներից զեպի Հարավ ընկած Հրապարակում կառուցվել է պալատը կամ առաջնորդարանը: Այն պետք է որ ժամանակակից լիներ եկեղեցուն կամ կառուցված լիներ առնվազն արքայական դամբարանի հետ միաժամանակ: Մյուսից միջակայքում հետազոտում մեկտեղվել է բարձատտրեան անձանց գերեզմանոցը: Կարող ենք փաստել որ վաղ միջնադարյան այս հուշահամալիրը մեզ հասած եզակի հնավայրերից է՝ իր հստակ քաղաքաշինական կերպարով:

Հոգևոր կառույցներով հարուստ Հայաստանում խիստ ստեղծարար են աշխարհիկ շինությունները: Վաղ միջնադարից մեզ է հասել ընդամենը չորս պալատական կառույց՝ Դվինի, Ավանի, Զվարթնոցի և Արուսի կաթողիկոսարանները և դահանխոս գաղթիները: Մյուսից միայն Դվինի պալատն է հիմնարկվել 7 դարում, մյուսները կառուցվել են 8 դարում¹: 2017 թ. պեղումների արդյունքում Ազձքում բացահայտված պալատական շինությունը, ըստ նախնական գիտարկման, կառուցվել է 7 դարում: Այս կոթողային շինության ստորին շերտերի պեղումները նախատեսվում է իրականացնել 2018 թ.: Դրանից հետո կարող ենք հիմնադրապես հաստատել կամ միակն մեր առաջ քաշած վարկածը՝ կառույցի գործառնական (Փուլեկցիոնայ) նշանակության և ժամանակաշրջանի վերաբերյալ:

¹ Հայկական ճարտարապետության պատմություն, հտ. 2, էջ., 2002, էջ 52-78:

Քեանք գնդարուստական նախերգին, որանց խուսում է Հայ ժողովրդին բաժին Հասած շարքարանցի օրերի եւ անհնարին ձեցութիւններէ մտօն (տե՛ս «Պատմութեան» նախերգը, էջ 21-22)¹, յաշորգում է փաստերի այնպիսի շարազրումը, որն ընթերցողին միանգամայն հերքաւում է Քրիւլանցիայի վարած քաղաքականութեան յորձանուարը: Այդ քաղաքականութեան զուհրից մէկի՝ Տայքի իշխան Դաւիթ Կրիւլանցիայի մաշում եւ Վասիլ Բ-ի Տայք ժամանելով է պատմիչը սկսում զգուշորէր լուսն շարազրանքը: Կայրը, որը անխառն չէր Դաւիթի մաշումն մէջ, շատաւում էր տիրանայ նրա իսկ կտակով իրեն յանձնուած Տայց աշխարհին: Եւ յի կերպ 1021 թ. Սենեքերիմ Արծրունին Վասպուրականն է յանձնում նրան տեղափոխելով Կապադովկիա: Մրան պիտի յաշորգէր պատմիչի Համար տմեկուցաւայի կորուստը Անիի անկումը (1045 թ.): 1064 թ. Եւլի մեկնողներով կայսրութիւնը տիրանում է նաեւ Կարս Քաղաքութեանը:

Այս զգուշորէր պահանառու պատմիչը, թուում է, զբռնեցով պայմանաւորում ոչտք է մեւաւորէր իր վերաբերմունքը Քրիւլանցիայի նկատմամբ, սակայն Կայսրութեան նրա ընկալումը որաշակի երկակնութիւն ունի, ինչը, կարծում ենք, կապուած է Վասիլ Բ-ի նկատմամբ պատմիչի վերաբերմունքի Հետ: Արիտակէտի Համար կարեւոր է պետութեան զեր ու ջաւայի նրա կորագաւորիչ գործաւայթի նուազումը: Վասիլն այն կայսրն է, որը Համապատասխանում է պետականութեան Հիմքերն ամուր պահող Հչոր իշխողի Հաստիվերացու պատկերացումներին: Ի զգու, կայսր նկատմամբ Համակրանքը նա տարածում է նաեւ կայսրի յետուրգ՝ ների՝ նախ նրա Կոստանցին եզրը, իսկ յետայ վերջինիս զուստրերի վրայ՝ ինչպէս Վասիլին, նրանց նշխուղէս Համարելով զուհի օրինակուն ժառանգորդներ: Իսկ որպէս թրիտաննայ պատմիչի՝ նրա Համար Աստուց տրուած իշխանութիւնն է օրինական: Այդ օրինականն ու անորինար կանր ջոյց տալու Համար Քրիւլանցիայի կայսրերի մտօնն նա զորձածում է երկաթի ու խեցու փոխաբերութիւնը քաղաքերում Դանիէլի մարգա-

¹ Այստեղ ու այստեղ օրարարով յոյր քնազրային Ըշումները կը լինեն մասնակալ հրատաւանուղիւնից. Գարունօրին Արիտակիսի Հաստիվերացու Աշխատասարութեանը՝ Կ. Ն. Խաղաշահմ. Սր., 1963:

² Հնգամբրայու, Վասիլի մասին ժամանակի հոյ ժառարտականները յամախ ևն զրտաւանցով յասուլ: Նրա ու իջ Կաստանդին երրօր մասին առանձնաւայտուկ զգնեստով է արտայայտուկ անգամ Գրիգոր Կարեկացին: «...Սակայն առանի նա մաջ՝ թորգումս միսխ-արեւելեան տան վրայ յողեցին իտեմ կենսաղիսի շնորհնոր անձրուսմէնը ու ջաղեցին իտեմ զտրեմէնը...» - գրում է նա նշաւայնոր մասին: Տե՛ս նշաւայնոր մատնան մասին Սրբոյն հօրն մերս Գրիգոր Կարեկացու: Շոքում պատմուի սըլ իային Ապարանից...» Կենտրիկ, 1827, էջ 13:

բնութիւնից¹, որի ընդհանուր իմաստը սա է. եւ, ով Հայրերից ու պապերից է ժառանգում իշխանութիւնը, երկաթն է. իսկ զբանք եկածը, որ Թագաւորական սահմից չէ. խեցին²: Երկաթն ամրութեան եւ կայունութեան, իսկ խեցին անկայունութեան եւ փոթորունութեան փոխորդային է. եւ պատմիչը ջուով է նկատում, որ բիւզանդական գաւին խեցիներ Հեռախն բազմում:

Չարք է, որ Արիստակէտի Համար գերազանցի է երկաթը. այսինքն՝ գաւին փոթանցման ժառանգական իրաւունքի պահպանումը Հորից որդուն: Սա է նրա Համար կարգաւորումութեան նշանը: Վասնից Ժապիտի արտասանք է յայտնում, որ Հզօր էր քուր Թագաւորներին, պատկանի արգանքում միշտ յայտնուէր եւ բազում աշխարհներ էր ունեւորել տունը. իսկ «յարեական քաղութեանց ոչ պարտաւոր անունը կին եւ յարուցեալ ժառանգ Թագաւորութեանն, որպէս որին է ամենայն Թագաւորաց» (էջ 42): Այս պատճառով նրա եղբայր Կոստանցին Ը.ն, որը նույնպէս որդու գաւակ չուէր, ստիպուած գաւը Թողնում է աւագ գտերը՝ Ջոյէի, ինչի Հեռաւանքով մի քաւականին անւանան ժամանակ գաւին բազմում են Ժագումով խեցի կայսրեր՝ Ռոմանոս Գ Արգիրոս (1028-1034), Միքայէլ Դ Պափլագանացի (1034-1041), Միքայէլ Ե Կայաֆաթ, Կոստանցին Թ Մանուել (1042-1055). որանցից երեքը Ջոյէի անուսիններն էին, իսկ Միքայէլ Ե-ն՝ որպէսզի:

Դէպքերի Հեռագայ շարագրանքում էլ բազմիցս Հանդիպում ենք գաւին ժառանգական իրաւունքի նրա պաշտպանութեանը. ըստ որի՝ ոչ ոք չպիտի կարողանար զուրս գալ գաւին օրինական ժառանգորդի գէմ, որ չպիտի կարողանար զուրս գալ գաւին օրինական ժառանգորդի գէմ, որ չպիտի կարողանար զուրս գալ գաւին օրինական ժառանգորդի գէմ, որ չպիտի կարողանար զուրս գալ գաւին օրինական ժառանգորդի գէմ (Վասիլ ինչպէս Վասիլ Բ-ի կամ Ջոյէի եւ Թեոդորայի զնայում է ինուն (Վասիլ Բ-ի նորոք գուստրերի): Որպէս ուսծից եւ Հզօր կամքի ուր անհատակաւ ինչպէս Վասիլ Բ-ն անգամ մահուան մահուան կարողանում է վախ աղանութիւն՝ Վասիլ Բ-ն անգամ մահուան մահուան կարողանում է վախ աղանցի իր Թշնամիներին եւ կանխել իր գաւին զէմ նրաժամ գաւագրութիւնը Թագաւորեցնելով իր նորքը՝ Կոստանցինին. փաստ, որ կարծես Հանք կարողանում է Հայոց Յովհաննէս-Ամրատ արքայի եւ նրա եղբոր՝ Ալտոս Դ-ի գաւակաւորական անհաշտութեանը:

Վասիլի կերպարը պատմիչի մտքում զուգորդում է աշխարհաշէնի եւ իսպաղուսթիւն սահմանողի բնոյթին, Հեռաւորար նրա իշխանութեան արտերներին Բիւզանդական կայսրութիւնն էլ է այդպէս ընկալում: Օրի-

¹ Պանիլի Բ. 24-45:

² Հստ Ե.Հ.Բ-ի՝ «նոր կարեւորացեալ իր ոսկը» լսն'ս Ե.Հ.Բ. հտ. 1. Սր., 1979, էջ 942: Կարեւորագոյնը «Պատմութեան» արտերէց քարգամութեան մէջ խեցին քարգաման է «կառ» իմաստով (Լուսա): Տե՛ս Եղում հրատ., էջ 74:

Եսկ, թեև իր համար շեղումների չէ Վասիլի տերիչը Տաշքին (երևոյթը եւ ընտրուած է որպէս այդ երկրի համար Աստույ պատիժ, Տաշոյ աշխարհի կրօնամեծան սկիզբը), սակայն գնահատելի է երկիրը խաղաղութեան մէջ պահելու Վասիլի կորոզութիւնը: Թո՛րեւս, այդ նոյն պատեաւով առաւել զուտ մեկնութիւն է տայիս գէպքերի, որոնք զստահարայ քննադատելի են նրա համար: Օրինակ՝ Սենեքերիմ Արքրուսու՝ Վասպուրականի յանձնուէր Վասիլին Արիտակէտը քաջատրուած է նրա՝ սելջուկ-թուրքերից նեղուելով, մինչդեռ Մատթէոս Ռահայեցին թաւական մանրամասն նկարագրուած է նաեւ Վասիլի զորած հետեւողական քաղաքականութիւնը զրոն հասնելու համար, ինչպէս նաեւ այն ազնաւայի հետեւանքը, որ Հայոց աշխարհի համար ունեցաւ Սենեքերիմի տեղափոխութիւնը Անրասախա՝:

Գաւառիչի համար ամենաատելի փաստը Անիի յանձնման փաստաթուղթն էր, որը կայսեր պարագրոււմով նրան էր սուել Յովհաննէս-Սէրապոնը՝ Արիտակէտի համար սա «Հայոց կորստեան գիր» էր, եւ զգայի է պաւառիչի արգահատանքը, ըլլոր նրանց հանդէպ, ովքեր ինչ-որ կող ունէին որա հետ: Սակայն իր հետագայ շարագրանքում նա փորձում է անուշադանիսրէն Անիի կտակամտակիր մէջ Վասիլի մեղքի բամինը փոքրացնել՝ եւ գլուխներից մէկում (զլ. ժ) պատմում է, թէ ինչպէս Վասիլի եղբայրը՝ Կոստանդին Ը-ն, մահուան մահուում գրտակցելով կեանքի ունայնութիւնը, հրամայում է գտնել մի հայի, որին ինքը կը կարողանար գերազարմել Անիի յանձնման փաստաթուղթը: Կոստանդինի զիմումի մէջ երեւում է պաւառիչի՝ գահակալման իրաւունքի իղեայը. «Տո՛ր զգիրդ եւ տո՛ւր ի թողաւորն Հայոց, եւ սաս՛, թէ որովհետեւ հանդոյն ամենայն հոգանեաց մահու հրաւէրս եւ մեզ մամանեաց, ա՛ն զգիր քս եւ տո՛ւր գրտաւորութիւնը որպէզ ջո, եւ որդի քս որդոց իւրեանց մինչեւ յո՛ւրանս» (էջ 57): Սակայն Կրտակոս անուելով հայ քահանան այդ փաստաթուղթը պահում է իր մօտ եւ վախաւում Միքայէլ Դ-ին:

¹ Մատրևոս Ռոմայեցի, Փամանակագրութիւն, Եր., 1991, էջ 54-58:

² Հայ-բուզանդական, Հայաստանի Ֆիլանտիկ Բուզանդական կայսրութեան կողմից / Հուլ-բուզանդական Ռուսագրտութիւններ, Ռո. 1, Սր., 2002, էջ 235 - 244 կամ նոյնը ՊՔՀ, 1970, № 2, էջ 81-92: Տե՛ս նաեւ Կ. Ի. ԽՕմանտ, Армянские послы при дворе Византии в Византии IX-XI вв., Москва, 1988, с. 172. Կ. Խոզրաշևանը նշում է, որ Բիզանդիական մշտապէս ձգտում էր օրինակաց բնոյք սույ Ռայական տարածքների յո նուանումներին: Առանց քաջատրուան, գրեթէ ըլլոր զխաղաղութեան կայսրութիւնը մտոր է գրեթում Հայաստան որպէս ազդ տարածքների օրինակաց տէրը:

³ Տե՛ս Լևո, ԵԺ, Ռո. 2, Եր., 1967, էջ 658:

բացառաբար է նաև կայսրութեան մեկ այլ կազմը՝ Հաւասարի շահարկու-
մը. «...քանզի երգմամբ եւ խաչիւ Հաւանեցուցին զՊապին Հրամանա-
թագաւորին, թէ «Միայն ի տեսանելի գրեզ, զարժուցից ի քեզ զԲագա-
ւորութիւնդ քո, եւ զբեցից զքեզ ժառանգ յախանենից աշխարհիւդ եւ քա-
ղաքից քոյս» (ԶԷ 61):

Ընդհանրապէս Անիի անկումից Հետոյ Հասարկերացու իտարում
նկատելի է անթաքոյց Հնգնանքը թէ՛ կայսրութեան, թէ՛ բնիզանգամէս
Հայ գործիչների նկատմամբ: Մէջը միւսին յաշորգոզ պարտութիւնների
պատճառ նա Համարում է թաղմիչխանութիւնն ու անխարանութիւնը
եւ, իհարկէ, Աստուոյ պատիժը: «Մենք» գերանունն այսուհետ սկսում է
գործածուել «քրիստոնեաներ» իմաստով, այլ ոչ թէ «Հայոց աշխարհ» եւ
«Հայ ազգ», ինչպէս սովորաբար տեսնում էինք նախորդ էջերում: Սա-
կայն քրիստոնեայ Համայնքի մասը լինելու դիտակցումն ունելի շատ
բնում է պատմիչի կանխատես լինելու մզումից. նա իրաւացորէն զգու-
շացնում է, որ սեղանի-Քուրքերի փառանք միայն Հայերին չէ, որ ուղ-
չուած է, այլ սպառնում է ողջ քրիստոնեայ աշխարհին: Ի դէպ, Անիի
անկումը եւ Հայոց պետականութեան կորուստը արժանազրկուց յետոյ
նա անելի ու անելի յանախ է խոսում քրիստոնեաներին սպասուող ու
գեաների մասին:

Հնապայ զկպքերն Արիստակէսն այսպէս է տեսնում. Մակեդոնա-
կան վերջին գահաժառանգի՝ Քէոզորայի մահով (1055-1056 թթ.) Հիմնա-
վին սասանում է բնիզանգական գահի անբութիւնը: Նրան յաշորգոզ
Միքայէլ 2-ն (1056-1057 թթ.) անհետաւան քաղաքականութիւն է վա-
րում. նա իրեն շրջապատում է անարժաններով, իսկ մեծամեծներն սեղ-
ջուկները դէմ է ուզարկում: Իրատես պատմիչը կայսրութեան թուլացու-
մն ու զոհակալական զգոխուսքը քրիստոնեաների վրայ յարձակուելու
անմիջական ազդակ է դիտում սեղանի-Քուրքերի Համար եւ կատարանն-
րի անարարներում չի մտածում մշտապէս շնչանել, որ երկիրն անան-
րուել է ու տասնց պահպանի է մնացել արիւնաուշտ թշնամու առջիւ:
Նրա իտարում ունելի ու անելի են գերակշռում պետութեան նուազող գե-
րի ու Հայոց կորցրած պետականութեան Հետեւանքի փաւերագրումները:
Կարին գաւառի Բլուրս կոչուած գիւղի մաս տեղի ունեցած կատարածի
մասին պատմիչը գրում է. «Եւ քանզի ոչ զոյր իշխան եւ առաջնորդ, որ
աւելու եւ իրախուսանաւք զնոսա յոյզի զաւրութեան գաւառը ընդզէմ թշ-
նամեացն, նահատակա քաջա յորդորելով որպէս սրէն է ամենայն պատե-
րազմոզաց՝ վան աշտորիկ անանբուելչք գոյով, ի տեսլենէ միայն լքան,
յուժան, եւ խոսովեցան, ստատեցան եւ ամենայն իմաստութիւն նոցա

Այսպիսով փաստերի համադրումը բերում է այն մտքին, որ Ռեզանդիայի արխիտակիտան ընկալումը մեծապես պայմանավորում է գաղափարաց կայանք անձով, պատմիչի համար կայսրերի անձն ու գործը գնահատելու ուղղորդիչը շատ ասուժներով Սուրբ Գրքին է: Այդ գնահատող մտածումը գրական է Վասիլ Բ-ի՝ արդեն հզոր ու աշխարհաշեն միակերպի նկատմամբ, եւ պարտառոջ ու անհանգուստաց՝ թիզանդական միւս գաղափարների հանդեպ, ում սխալ քաղաքականութիւնն ու կառավարումը բազում արատներ են ծնում եւ տառապանք բերում իր ազգին:

ՅԱԻՆԼՈՒԱՍ

Կարեն Իզգաշեան

Յուշեր

Ղարաբաղի նրազը

- Բարեւ ձեզ:
- Պարեւ-պարեւ, ժառանգ!
- Счастливый вам годик:
- Հա, հանցում չունը կորցրած չորան ըլի՞մ:

Յ Ա Ն Կ

1. Առաջարան
2. Թիֆլիս: Մանկութեանս առաջին յուշերը, երեք ընտանիք
3. Մեղուներս
4. Երևան: Մեր բակը, «Պեպո» ֆիլմը, իմ գպրոցը (1934 թ.)
5. Գրիշայի եւ Գինոսի շքանայը (1937 թ.), Հորս արտոը (1941 թ.)
6. Պուչկինի գպրոցը:
7. Բաուժանի ինստիտուտը (Մոսկուա, Կարմիր Հրապարակ), 1943-46 թ.
8. Հայ արեան կանչը
9. Երեւան: Համալսարան (1946 թ.)
10. 1948 թ., Լենինգրադ (Հորս գիրագարէր, 1947 թ.)
11. Լենինգրադի Համալսարանը եւ ասպիրանտուրան (1948-54 թթ.)
12. Սապրինի ժառը
13. Լեւոն Խաչիկեանը Հրաւիրում է ինձ Մասենագարան, ձեռագրական բաժին
14. Կրկին Լենինգրադ (1998 թ.)
15. Լենինգրադ: Արեւելագիտութեան ինստիտուտ, Համալսարան
16. Փարիզ: Ղարաբաղեան շարժում, Общество друзей армянской культуры, Հայաստան: Խորհրդարան (1990-95 թթ.)

17. Միջերկրագնդի շրջագալուսթիւնը: Կեանքս արտասահմանում:
 18. Ներկան:

Յուշերիս մի մասը ներկայացուած է Հայերէն, միւսը՝ սուսերէն: Պատճառն այն է, որ յիշատակը մնացնլ է այդ երկու լեզուով: Ամբողջութեամբ Հայերէն ներկայացնելու գէղջբում կը վերանան, զոնէ ինձ Համար, բազմաթիւ կարեւոր երանգներ: Այսպէս թե այնպէս, Հայաստանի Հանրապետութեան սահմաններում այդ երկու լեզուներն էլ ընկալելի են (ինչպէս եւ՝ Հայերէնի երկու ուղղագրութիւնները):

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Տարբեր արդեն պատկանելի է: յիշողութիւնս կամաց-կամաց մարում է: Ինչպէս է, որ Հնաւոր օնցեալի գէղջբերը աւելի ու աւելի յստակ են երևում, տեսնում եմ մարդկանց՝ գէղջբերը, լսում արտաստեղծութիւնները, լիովին մտնում եզանքի մէջ:

Շուշին գրախտաւալար է եղել: Այդպիսի ապուրուցութիւն եմ առացի Հորո, Հորոցորոս եւ ամեն ինչին նշեքան քննադատարար գերարեքուող Աշոտ Յովհաննիսեանի պատմաններէր: Այժմ Հասկանում եմ, որ Շուշին նրանց մտնելութեան քաղաքն էր, իսկ մտնելութեան երկիրը միշտ քաղցր է լինում: Հասկանում եմ նաեւ, որ լինելով բնիկ շուշեցիներ, իրենց իրաւունք էին վերադառնել արտայայտուել ծննդավայրի մասին մի բարբի երգիծանքով:

Հարաբարդի Հին մայրաքաղաքը ապրել է կարծես նրանով, որ մէկը միւսին ծագրեն: Պապիս եղբայր Ստեփան-բէկը փաստարան է եղել: Ազատ ժամերը անց է կացրել քաղաքի պիւսթում, «Կլուբում» եւ շարունակ առիթ որոնել մի կծու կատակի: Ահա ներս է մտնում «Կլուբի» մէկ օւրիշ մշտական յանախորդ՝ Ռուբիարենց Իւանը.

- Ստեփան, այսու հիմնին պիտի դատի քուշիս, ետ ինձ տեսաւուայ ա:
- Հի՛նչ ա քեզ առայ:
- Կարեւոր չի, տեսաւուայ ա:

Ստեփան-բէկը իսկոյն գլխի է ընկնում, թե կատակի ինչպիսի ազբիր կարող է լինել Իւանի Հայցը եւ պնդում է, որպէսզի իստակիցը ճշտի, վերաբառազրի տեսաւուցութիւնը: Երկար չեմուչումներէր յետոյ Իւանը իստաւումնում է.

- Կլուբումը ինձ «գուռակ» ա առայ:

Ստեփան-բէկին Հէնց այդ էր պէտք, եւ նա իջ պատտարանի սյն-
պէս, որ խօսքերը կ'արժանապրունեն սկզբութեաւ բանաւոր ասրեզրութեան
մէջ ընդմիջու.

- Իւան, պա Հինջ պիտի քեզ սանր՝ Բիոմա՞րկ: Հընն գաւառի ըս,
գաւառի էլ սասլ ա:

Գաւառականի սրամտութիւնն ըստ արժանեայն գնահատելու Հանր
Հարկաւոր է յիշել, որ Բիոմարիչ՝ Գորմանիայի սպորտական կանցչերը
եղել է 19-րդ դ. երկրորդ կէտի խոշորագոյն քաղաքական գործիչներէն
մէկը. մի շատ Հայտնի գէմք: Յիշելով Բիոմարիին՝ Ստեփան-բէկը ցան-
կանում է յատկապէս շեշտել խեղճ Իւանի շնչին էութիւնը:

Քաղաքի անգործութեանը կարծես ոչինչ չէր պատճառում, բայց ահա
ռեւոլյուցիոն անցնելով տարածում էր մէկ սրբի միջազգէր:

Ինչպէս սովորաբար լինում է փոքր քաղաքներում, Տուշին ունեցել
է իր ճանաչուած գիծը: Այն էլ սաննք, որ գծութիւնն սրտայայտում էր
է իր ճանաչուած գիծը: Այն էլ սաննք, որ գծութիւնն սրտայայտում էր
միայն նրանով, որ փոզոցում կանանց Հանդիպելիս՝ ձեռնափայտով ան-
տասկ շարժումներ էր անում: Այնուամենայնիւ, քաղաքագլուխը
սանում է նրան Բաբու եւ անզաւորում Հոգեբուժարանում: Մի քանի
սանում է նրան Բաբու եւ անզաւորում Հոգեբուժարանին: Դուրս քաց է անում թէ
չէ՛ լսում է խենթի Հրեանայից մայրը.

- Գու-ու-ո՛ւ. Գրգր-ապա՞. Խէ-է, այո՛ւ էլ նա պըլըւալ:

* * *

Եւ այդ միջոցառում Ստեփան-բէկ Իզրայէլեանի ու Խուրչարինց
Իւանի երկխօսութիւնը. «Հը, Ստեփան, սիււշնի ա՞՞ սաննց ինձ» - «Հա,
Իւան, Հանցում չունը կորցրած շորան ըլինձ», - Հնչում է իրբն շարքային
սրամտութիւն:

* * *

Խաղաղութիւն, անգործ... որքան խորութիւն են եղել դրանք Տու-
շիում, քան որ Տուշին էլ էր Հայաստան:

Հայաց Տուշին ունեցել է իր ազգրեֆորմական շքութիւնն իրար
սինչպէ՛ս էին Հայերն ու Թուրքերը սովորական պայմաններում իրար
Հեռ լեզու գանում», Հարցրի մի որ Հորեզորս՝ Հովակի-Օսիկ Իզրա-
չեանին: Գաւառականից. «Գաւառեայ քարեկամութիւն էր պիտում: Ոչ
Հայրս, ոչ միւսները երբեք չէին իտում ինչ-որ ընդհարումներ, բա-
խումներ մասին. լուսութիւն էր պաշտանում նման իրադարձութիւնների
մասին նաեւ Ահա՛մ Յովհաննիսեանը, որը կարծես ըստ լսել ունէր սան-
մասին նաեւ Ահա՛մ Յովհաննիսեանը, որը կարծես ըստ լսել ունէր սան-
լու: Ճիշտ է, մանկուց գիտէի, որ մերտեք փայտի էին Տուշիից 1918 թ.

ողջ ընտանիքով, Հաստատուել Յիֆլիսում, գիտէի նաև պատճառը՝ կտորածի պատճառովը: Բայց անգամ այդ երեւոյթը, որը բնկում էր սուս-ջացրել քոչորի կեանքում, գիտում էր որպէս առանձին, Շուշուայ սովորական կեանքի հետ չառնելով, թելէս ողբայի, երեւոյթ: Դաման իրականութիւնից վերանայու, անցնայը ժողովուրդի տալու, արտաք յիշողութիւնները գտնելու յատկութիւնն է մարդուն Հարաւորութիւն սալիս գոյատեւելու, ապահովելու կեանքի շարունակականութիւնը: Ետետխանի այդ կեանքի բնագոյր կարող է բուն կերպով ճշելու այսրամ ողբերգութեան յուշերն ու զգացումները:

Շուշուայ բարրադին ընտելացած եմ եղել մանկուց: «Երևոյ մի ցոր-ցորտ երաւ լաց, մաշրման էլ, հընն, կոզքէզ» կ'ստեր Հայր: Բուկում (իսկ, եթէ Հաւատարիմ մնամ լիզուսային եշմարտութեանը՝ Հայր-Բուկ) պոպոզ էինք կարում ու ուտում, մայրս բացատրում էր, որ հաշակամ պատուղը ընկոյզ է, իսկ հօրս Համար ինչպէս եղել, այնպէս էլ մնացել էր ճշպոյր: Հետեւելով աննկոյթին, յանտխանի շեշտը տանում էր տակը, տեղիտակցարար խուզ Հեյրեւնէրն արատանում իրրեւ մայնեղներ: Մի որ, երբ աչքկատ Հայերէն կարգալ էր սովորեցնում, նա ինձ գորմանքով բացահանչեց. «Ի՞նչ ես ասում, սա Գ է, սը թէ Կ»: Պարգուեց, որ «կեանքը» բերանուս «գեանք» է հեղել: Միեղգեա ընդհանուր ասմամբ արատանութիւնս, անողանութիւնս արհեստական է, ինքս եմ որչին նրա օրենքները:

«Է՛ի՛նչ ս լեալ» կամ «Հենէ, գիշուժը գարմայեա ս լեալ»: «Լեալները» ամեն քայլափոխում: Հետագայում, երբ սկսեցի յանտխանի գրարարի դասերի, հին լեզուն կենդանի հեղեց նաև «լեալ» գերբայի շնորհիւ, որն ինձ Համար միանգամայն սովորական էր, խոսակցական:

Բայց գիտելիքներս, ուտալ, շատ էի չափազանցել: Անաջին անգամ գալով Նարարազ, Ատեփանակերում Հարց եմ ասլխս մի սեւ-սեւ ազջեակի եւ ոչինչ, բացարձակապէս ոչինչ չեմ Հասկանում նրա՝ տի-երով Հագեցած պատասխանից:

Յաջորդ օրը փորձում եմ խոսել Բաքուից գիւղ եկած 10-12 տարեկան տղայի հետ, այս անգամ նա ինձ չի Հասկանում: Դեհ, ինչ պիտի Հասկանայ, Բաքուժ, անշուշտ, ասուական զարոյց էր գնում: Բայց թիչ ինտայ լուծ եմ նրա մայրը, գիւղացի երեխաների հետ արագ-արագ խոսելիս: Պարզապէս նա գիտի միայն «արցախային եղերքի» բառ (Ատեփանեսու Միւնեցի), իսկ իմ գրական աշխարհաբարը նրան անմատչելի է:

սովորական ձևով, այսինքն՝ ձախից աջ, այլ Հակոբյան ուղղությամբ: Իւզրաշեանց, Առաքել Իւզրաշեանց, ետևստ քահանայ Առաքել Իւզրաշեանց: Սիրաս բարսիւմ է, եւ երբ իմանում եմ, որ եամակը գրուել է «1897 թ. Սեպտեմբեր 9, յամրոցս Եուշի»՝ կտեղանեիք զիրանում եմ: Գրչազրում եղած նամակը, որը դարձել է ժառանգի օրգանական մաս, գրուել է իմ մեծ պապի ձեռքով: Ինչպիսի չուզագրուցութիւն, նամակը ուղարկուել է ինչ-որ Հայաբնակ վայր, դարձել ձեռագրի թերթ, ձեռագրի ինչ-ինչ նանագրաներով Հասել է Պետերբուրգ, մուտք դարձել Աօրական Թանգարանի Հաւաքածոյի մէջ, ժառանգութիւն մնացել Արեւելագրաութեան ինստիտուտին: Եւ Հէնց ինձ է զինակուած եղել կողմել Լեւոնեգրագի Հայերէն ձեռագրերի ցուցակը, միակ մտրգու, որը ուշագրութիւն կը դարձնէր ստորագրութեան վրայ: Արիչ մէկը չէր էլ նկատի այդ գրական իմաստով արժեզուրկ նամակը:

Գրիգոր Սաղեան

Պիտի պատմեմ երկու մտրգու մասին՝ իսկական Ղարաբաղի մեուեզ, երկուսն էլ խոշորագոյն գէմքեր: Գրառումներս անձնական բնոյթի են, Հետբաւոր եմ Համարում երկրայացնել միայն մէկ գերզատտանի անգամներին, բայց այս շէպքում եւս սկզբունքը չի խախտուում, քանի որ Գրիգոր Սաղեանը, ամուսնանալով իմ Հորացոյր Աստայի Հեա դարձել էր մեր ընտանիքի իսկական անգամ, իսկ Աշոտ Հովհաննիսեանը տարիներ շարունակ եղել է ինձ Համար ինչ-որ ասուձով Հոգեւոր Հայր:

Իմիշկ Սաղեան, Գրիգոր Միխայիլիչ, դյաւոյա Գրիչա... Մեծատագանդ, Համակերելի, սրամիտ, մպտերեա, ալիհոր, կողոյշա խոշոր աշքերով: Կէս դարից աւելի է անցել, ինչ անեւ եմ երան զերջին անգամ, սակայն պտակերն աշքին առաջ է: Եուշուայ այլ մտաւորականների ոչն կրթութիւնը ստացել էր Գերմանիայում, դարձել խոշոր բժիշկ, յատկապէս պաշարախաի բնագաւառում: Նրա Զանքերով Հրմուել է Դիլիջանի յայտնի բուժարանը, բայց դա եղել է նրա Հորուտա կենսագրութեան էջերից մէկը: Երեւանում եւս եա Հատասուել է Հակաթիքախտային Հիււանդանոց, մանկական բուժիչ ամբար: Բայց այդ բոլորը տեղի է ունեցել, այսպէս ասած՝ խաղաղ շրջանում: Իսկ բժիշկն ատու է վաստակել արդէն Առաջին Համաշխարհային պատերազմի արախներին, երբ ետիբել է իրեն Մեծ եղեւնից փրկուած սրբերի կեանքի կրկնակի փրկութեանը: Վերջին ժամանակներս բժիշկ Գրիգոր Սաղեանի մասին սկսել են գրել, տես յատկապէս Լեւոն Անանեանի ակնարկը՝ «Իմիշկ Սաղեանի 3 կեանքը», որը տպագրուել է «Գարուն» ամսագրում (1983 թ., ետ:12):

Բազմաազգանց մարդ է եղել բժիշկը: Մեծ յաջողութիւն է ունեցել որպէս սիրող-ամուսնեքոյ, հանաչել է նրան նաեւ որպէս անզուգական Թամազայ (մի երեկոյ ամբողջ Թամազայութիւնը վարել է սշնորհքս զազափարբ շուքշ): Գրիգոր Սազեանը եւ Յովհաննէս Թումանեանը մտերիմ բարեկամներ էին, անգամ արտաքննադէս են նման եղել մէկը միւսին: Ամենայն Հայոց բանաստեղծը նուիրել է բժիշկին իր Հաշակուոր քանակներից երկուսը.

-Էս է, որ կայ... երշտ եմ տուում, Թառք բն'ր:
Էս էլ կանցնի՛ քանց երազում, Թառք բն'ր,
Կեսեքն Հասում է արեգերբում զընդայէն,
Մէկն ապրում է, միւսն քաղաւում, Թառք բն'ր:

Էնչ, Գրիշա՛, իմ լուս արեգեր, աշեկածուեց կեանքն էսպէս
Ու նաւարեկ ու ցաւազին Հեռուից իրար բերաւ մեզ,
Ե՛կ վայելենք էս բարտեան անկարծ աշտապի մեր կեանքում,
Քանի գեւ շենք պոկուել-բեկուել նոր Հեաւուր Հորմանքում:

12 Օգոստոսի, 1922 թ.

1937 թ. նա վերացաւ ընդմիջո՞ւ (անգամ 1983 թ. վիսյախոջանա ակնարկի Հեղինակը Հեարաւորութիւն շունէր գրելու այդ մասին բոցայայտ մեւտով): Իսկ նախքան այդ ողբալի գիշերը Երևանի մասուր եւ Հոգևուր կեանքը զմուտը էր պատկերացնել աւանց բժիշկ Սազեանի: Արտասահմանում կրթութիւն ստացած՝ նա Հայ միջավայրում եւս մնացել էր կերպացի, բացի այդ՝ իսկապէս եւրոպացաւ յատկութիւնները զարմանալի ներդաշնակ էին Հայ մտաւորականի էական գծերի Հետ:

Դյազյա Գրիշայի մեծութիւնը զգում էի քնազգով, բայց, իհարկէ, անցան ասորիներ, մինչեւ իրագ կ'ըմբռնէի. թէ ո՞վ է եղել բժիշկ Գրիգոր Սազեանը:

1937 թ. Յունուարի 6-ին նրանից ստացայ Հեանեւոյ նամակը-
«Ան մեծապատիւ ընկեր Կարէն Իւզրաշեան.

Սրբելի Կարէն-Չան,

ստքդ գնում ես 10 ասորուայ մէկ- 10 անգամ քիչ պաբ [տոյգովէս]

չարութիւն անեա. 10 անգամ խելոք լինեա: Էս 3 անգամ 10 մանե-

թով քեզ Համար մի նուէր գելեր իմ կողմից:

Համարւում եմ քեզ, քո գյաղայ Գրիշա»:

Փոստին գրմելու կարիք չի եղել, մեր բնակարանները զուրս էին գալիս Տերեան փողոցի Հ՞ 25 շէնքի երրորդ յարկի ետին աստիճանագան-

(Մակիչը) Հայրս է, ուստիս միջազայրում գտրմկ էր նրկիսա. Հայր-
կան արտասանութեամբ՝ նրկիս: Երեխայ ժամանակ Հայրս Մակիչ էր,
իսկ տասն Հասակն առած որդուն առում էր Միկիթ, աուք տղոյով թէ ա-
ւագանի անուանը, թէ զրա ուսուցումը տարրերակին: Անցեայ գտրում
Արուսեակը տարածուած անուն էր: Աւագիլ քահանայի թուանիկ աղջկան
մուրաբի անուն էին տուել՝ կամայ-տկամայ կապելով նրան Հեթանոս
աշխարհի Հեա:

Յաջորդ անդի անուանացանկը խայտարեկ է: Քրիստոնեական
ուանգայթը բացայայտ է՝ երկու ևուել, Մարիամ (առաին անունով, որին
աանն անուանում էին Մայիկ, Մայիկ-թաղի), Հեղինէ, Միքայել, Լեւոն-
գրանց կաղթին գանուում են Լուսիկը, Ռուզանը, Արմէնը: Հեթանոսական
որորը ու է անուն, բայց որոշ պարագաներում անունները մնում են
Հայկական: Իսկ 30-ական թուականներին այդ սահմանագիւումը վերա-
նում է, Հորեղորս աղջկաներին անվանում են Միկի եւ Տասնանո, Հել-
լով, աւաղ, միանգամայն Հարազատ:

Տղերին Հեղինակը Կարէն է գտրմկ ժամանակին յայանի արմակ-
գիր Կարէն Միքայելեանի անունով: Մայրս մի որ խոստովանեց, որ, եթէ
աղջիկ բերէր, ապա, սիրահարուած լինելով է՝ Վոյնիշի յետո՞ գնդի Հե-
րասուհուն, անունը կը գնէր Ջեմմա: Գեա ու բացատրի անեն ձկին, որ
«Ջեմման» ծայրահեղ գրասիրութեան եւ ոչ թէ նաշակի բացահայտութեան
ծնունդ է:

***

Հորս բոխտը բերել էր: Նրան այդ ժամանակ ձեռք չաւելն, բայց
1941 թ. Նոյնմերի վերջին եկտն նրա յետեւից:

Հորս ուղտորեցին: Գասերագմն արդէն սխուել էր, եւ խնայն եթեա-
դրեց, որ պատճառը Գերմանիայում առացած կրթութիւնն էր: Այն Հան-
գամանքը, որ չորս տարի եղել է ուսուական թանակի տղայ եւ ժամանակի
է Հաշակուար արուսիրովեան ճեղքմանը» (Брусилловский проект), նրան
չգրկեց: Նայելով այդ գծախառնութեանն այն ժամանակիս անտակիւնից՝
կարող ենք ասել, որ Հարուանք միւսներէ Համեաառ այնքան էլ հորմա-
կել չէր: Արտուրեանը Լիւսիային Ղազարատան, գասուանցում էր այն-
տեղի անխնայութեամբ: 1944 թ. կարողացաւ այցելել նրան: Հայրս տուն
վերադարձավ 1947 թուին:

***

1950 թ. ամառն էր: Երեք տարի առաջ Հայրս վերագտրմկ էր արա-
րից, սակայն Հասկանայի էր գտրմկ, որ ոչ միայն 60-ամեակը, այլեւ 70-

ամանիք ստիպուած է լինելու ասնէլ Սիբիրում: Որչա ժամանակներէ յետոյ գնաց այցելել թաղամասի միջոցաբն՝ «Դու էլ ես զարարազգի, ես էլ զարարազգիներս զիւզ ճարգիկ ենք, ճիշտն ասա՛, ինձ նորի՛ց պետք քննել: Զրուցակիցը խոստովանեց, որ նրան ոչինչ յայտնի չէ, յայտ կայ, որ այս տեղում Հորս ձեռք չծն ասայ: Մինչեւ այժմ փոսք եմ ասլիս այն մարդուն, որ ճիշտ գտնուեց: 1949 թ. Բաքուից Երևան վերադառնալիս գնացքից զբաւած էր Հակոբակ ուղղութեամբ շարժուող գնացքը, որը ասուած էր Սիբիր աքսորյալներէ Հերթակոս խուճը: Երևանում իմացով, որ զրանց մէջ էին մեր Հարողաս ազգական Սաղեանները:

* * *

Մարգիկ գնում-Հեռանում են նաև զբախտունեան Դարարազգի:

«Ընչքան ուրի, մեա, շնաց ինձ» - Վլասի Հոր խօսքերն են: Վլասը մասնագիտութեամբ Ֆիզիկոս է, մի քանի տարի դասուստուցել է զբնական զգացում, որի անորին է իր Հայրը: Հիմա տեղափոխուած է Հրօստայի Կոզիաս, ինչ-որ մեծ գործում զնկաժող պաշտան ստանձնելու:

Թեոնասար մեքենան մեզ ասուած է Ստեփանակերտ ուղեկիցս Հոգով արգէն վաղուց Հեռացել է իրեն կենաք ասուած երկրից: Միքենան կանգնում է Հրապարակում, Վլասը վերջում է իր երկու փոքր եւուջրուկները եւ թափքից ցատկում գնանին.

- Պե՛ն կա՞ ոչնեղու...

Եւ խօսյն շքանում (1984 թ.):

Փառանկական իրաւունք, ժառանգական տիրոյթ... Երևանի գրանցումս վերացել է 30 տարի ոտալ, բայց իրաւունքներս շարունակում եմ պահպանել: 24՞ որ շուշեցի Հայրս պատկանել է այն սերնդին, որը խղճով զբնութարարը զարձիկ է Հայաստանի քաղաքամայր:

Անտարքերութիւնը նախնիների նկատմամբ ասարածուկ է նաև մեր Հայերիս մէջ: Վերջերս միայն նոր Հեռաքրքրութիւն է արթնացել զկտի ասՀի պատմութիւնը, գէպի արձատները: Ուրախ եմ, որ գտնել Հորս գծով գրանւ, ով է եղել իմ մեծ պապը: Իսկ թոռներս կը նաճաշեն իրենց մեծ-մեծ-մեծ պապին, որից Հաշուելով կը կազմեն զարարազգիների՛ ոչ, սր-ցորցիների՛ վեցերորդ սերունդը:

* * *

Եսթ թէ ութ տարեկան էի, երբ Հորս Հեա՛ Հաւանարար ասաջին անգամ Երևանից գնացի Վաղորշապաս եղմիածին: Վանքում մեզ բնակուեց Մալուհա նախնոպոս Տէր-Մովսիսեանը: Եայանի բանասէր՝ նա 1906

թ. Պետերբուրգի Համալսարանում պաշտպանել էր իր՝ Աստուածաշնչի Հայերէն Թարգմանութեանը նուիրուած մագիստրոսական թեզը եւ Հոգեւոր ու աշխարհիկ ժառանգականութեան շրջանակներում յայտնի էր որպէս Մեարտայ Մագիստրոս: Իր խցում, սրեմն ուսերին, վեղարք գլխին, սուրճ եփեց, եւ ահա, ինքն ու Հայրս, նստած փոքր սեղանի շուրջ՝ զրուցում էին ինձ բոլորովին անհասանելի բաների մասին: Միշտգութեան մէջ տպաստուել է այն խոցը, մէկ էլ այն փոքրիկ չրտապանները, որոնք այժմ էլ կան Մայր տանարի շրջակայքում, թեպէտ այդ օրը շատ բան պիտի տեսած լինէի: Էջմիածին այցը անսպասելի կերպով շրջագործային գեր կտատարեց կեանքում: Տասնչափ տարիներ տեղ կարողացայ վերջելու, որ Հէնց այդ օրը վերջին անգամ եւ, իհարկէ, բնազգարտը գիտակցեցի Հայութիւնս: Ազգայի, որ պատկանում եմ մի առանձին ազգի եւ ուղեղումս կազապարուել է ազգաբանութեանը քաջ յայտնի սեննք եւ սլ-մենք» գաղտնիարք:

Բայց, եթէ ազգային պատկանելութեան զգացումը բուսականին ուշ է առաջացել, յամենայն գէլս՝ գիտակցուել, ապա օրորոցից պիտէի. թէ որ երկրի ծնունդն եմ, այդ երկիրը Ղարաբաղն է, աւելի եեզ իմաստով Շուշին: Կարեւորութիւն չուեր, որ առաջին անգամ եղայ Ղարաբաղում միայն 1988 թ., կարեւորութիւն չուեր, որ այն Շուշին որի պատկան էի ես, վերացել էր աշխարհ գոյուցո առաջ. կարեւորութիւն չուեր անգամ այն Հանգամանքը, որ մանկան առաջին ճիշտ չուել է թիֆլիսահայ բժիշկ Շահպարտեանի ծննդատանը: Էտկանն այն է, որ ես ինձ շուշեցի եմ ճանաչել, եւ առայժմ դա է եղել իմ միակ գիտակցութիւնը:

Առաջին յիշտգութիւնս. մեր տան առջեւ տակտոից նաւթ են վաճառում, բնականաբար՝ քարտով, ինձ նաեւ յիշեցնում են, որ Մոսկուս գնայն էլ է քարտով:

Ընտանիքում իտտակցական լեզուն աւելի ուսուերէնն էր, քան Հայերէնը: Եւ ահա ես մի միջազգէոյ մայրիկիս Հեա գնացել էինք ամառանոց՝ Մտեզլիս գիւղը: Զրտանում էինք միասին, Հեաում երեւոց մի Հոգեւորական, եւ ես յանկարծակի սկսեցի ճշալ գիմ տէրտէր, գիմ տէրտէր, գիմ տէրտէր: Մի՞նչեւ որս չեմ կարողանում մեկնարանել այդ վարձուերը:

Մանգլիսում Հիւանդացայ, ինձ բերեցին Հորաքրոջո տուն, եւ տուրիներ յետոյ ինձ պատմեցին, որ յանկարծ արթնացայ եւ ուրախ ուրախ բարձր ձայնով կանչեցի. «Вы что, думали я умер?»

Մուսկի եւ Քիֆլիտում 1927 թ. Յունուարի 6-ին: Առաջին աստիճանին անց եւ կայրել մեծ ընտանեքում Հայրո, մայրս, նրա երկու եղբայրները, Հորադոյրս իր ամուսնու հետ, գախաձուռում կեռնից մնացած Հորեղբորս ազնիկը: Կոզքին բնակուում էր Սիրանոյշը՝ մեր ասն ծառայողը, որը մերոնց հետ տեղափոխուել էր Եուշիից, եւ ինչ որ չարժով ընկալուում էր որպէս ընտանեքի անգամ:

Քնակարանը, որը մեռք էր բերել գեանեւս Մոսկու-րէկ պառոս, Հոյակայ էր. Հոկայիան խահանդով, շքեղ լողուապանով, փոքրիկ պատուգամբը նայում էր զէպի փոսոց: Դէպի բակը դուրս էին գալիս մ յարկանի շէնքի պատուղումները՝ սովորական տեսարան Քիֆլիտի Համար: Դա նպաստում էր Հարեւանների շքմանը: Քնակարանը տպուարիչ էր: Լեւտազայում, մայրս յանախակի նշում էր, որ Հիւրանենեակն ունեցել է 70 քառակուսի մետր: Մի քանի տարի յետոյ կրեւոցին նայ Հարեւանների:

Ծուակցական լիզոււն ընտանեքում հայերէնն էր, Մալիս-թաղի ասաս խոսում էր միտլի Եուշիի բարբառով, բարբառը մեծ անց էր գրուել նաեւ միւսների լիզոււն: Գրական Հայերէնը մօրս լիզոււն էր: Ես մեծանում էի կրկնազու, սակայն շուտով սուսերէնը սկսեց գերակայել, Հայերէնի այսօրուայ մակարգակը կարողացայ ապահովել ասրիներ անց: Պէտք է շնորհակալութեանք խոստովանեմ, որ այդ ընթացքի խիմանողը եղել է Լամիկա Գեորգեանը՝ այժմ հանաչուում փիլիսոփայ: 1944-45 թթ. կրկուս Մոսկվայի Բաւումանի ինստիտուտի ուսանողներ ենք եղել, եւ Համիտեւն էր, որ առաջացրեց իմ մէջ գիտակցուած մասնցում մեր լիզուական անցնային:

Գիտակցութեանս մէջ Խզրաշեան մեծ ընտանեքի անգամ էր նաեւ իսահակ Հորեղբայրս, որը փազուց տպրում էր առանմին՝ Քիֆլիտի Հեռուար թողամասում: Ընտանեքի անցամները շքուում էին տարբեր լիզոււներով: Դերմանիայում կրթութիւն ստացած Հորեղբայրներս, երբեմն կարող էին շքուել նաեւ զերմաներէն: Դարարազի լիզոււն ինձ մնացել է Հարազատ, սակայն զարարազիների հետ շքուելիս ես յանախակի դժուարութեանք եւ նրանց հասկանում: 1984 թ. զարմանքով նկատեցի, որ փոզոցում խաղացոց կրեմաների լիզոււն բոլորովին չէի հասկանում: Այսօղս թէ այնպէս այդ լիզոււն ինձ մնում է Հարազատ իր բոլոր օտարութեանքներով, փոխառայ թաներով հանգերմ: Կեցցեն Դարարազիք՝ Սիման Հորեղբայրս շուտով ստացու առտեծին բնակարան՝ անմիջապէս մտկերում, մտ էր տպրում նաեւ Աննա մօրադոյրս: Այդ կրեք ասուք Հուասար Հարազատ էին ինձ Համար: Հարարերութեանները զսեճ ման-

шин моего руководителя М.В. Левченко и моего друга (с ранних лет) Г.Х. Саркисяна. Прошёл необходимые инстанции, и дошел до обсуждения кандидатуры в райкоме ЛО ИВАН, Ленинградского отделения института востоковедения Академии наук, оно было по существу частью райкома. И вот, на заседании райкома кандидатуру мою отклонили, за отсутствием производственного стажа.

Галки Саркисян повел себя должным образом, сказав, что это очень неприятно, но, в общем, ничего особо страшного не произошло. Добрые знакомые с ранних лет, мы поехали в ресторан "Кавказский" (на углу Невского проспекта и улицы Плеханова, ныне Казанской). Соответствующим образом козылком отметили это событие. Я благодарен судьбе за то, что она уберегла меня от этой "черной краски".

Фрагмент № 2

В аспирантские годы я снимал комнату в коммунальной квартире рядом со ст./метро «Владимирская». В соседней комнате жила козылка с матерью. Рано утром уходящая на кухню, включив радио на всю громкость. Я привык к этому. 4 марта 1953 г. я проснулся от голоса диктора, и услышал два-три слова, мгновенно понял, что Сталина больше нет. В этот день говорю, что он тебе болен, но я тут же поняла, что началась новая эпоха. В день смерти Сталина я поехала в Институт истории, где было созвано собрание. Среди выступавших был И.М. Дьяконов, который отчетливо произносил все слова. Вызвали на трибуну и меня. Таким же по тональности было, естественно, и мое выступление. А затем слово дали одной из сотрудниц и она, обливаясь слезами, громко рыдая, казалась в любви Сталину, говорила о любви народа к нему, о гигантской и невозможной потере... Председатель напряженно следил за ее выступлением, готов был даже прервать ее — ну ужас! эта дура не понимает, что всё — началась новая эпоха!

Фрагмент № 3

Я же была очень близок с Игорем Михайловичем Девяковым, не входила, к сожалению, в его круг, но всегда занимала то место, которое он зани-

миз в науку, и была преневолен уважением и чисто человеческой симпатией. В памяти остался небольшой эпизод, о котором мне рассказывал один из наших сотрудников. Во время войны И.М. Дьяконов работал переводчиком на допросах пленным высшего ранга. Однажды, разговаривая с немцем, он спросил у него, что тот считает характерной чертой русских. Немец огляделся вокруг и сказал: «Вот!» Разговор происходил в избе, в бревно была вбит болт, а на нём висело полотенце. Указывая на это, немец сказал: «Отсутствие чувства меры!» Воюешь, что немец был прав.

Фрагмент № 4

С Игорем Михайловичем связан еще один эпизод моей жизни. Осенью 1958 г. меня зачислили в Ленинградское отделение института востоковедения в качестве младшего научного сотрудника. Я поехал в Ереван, оставив пост заведующего отделом рукописей Матенадарана, будучи старшим научным сотрудником Института Истории АН Арм. ССР.

По дороге в я успел в Москве оформить брак со своей супругой, тогда еще студенткой, которая вскоре должна была переехать в Ленинград.

Я стоял в коридоре института, перед доской объявлений, где висел приказ о моем зачислении. Ко мне подошел Игорь Михайлович:

- Как Ваши дела, Карен?

- Хорошо! — ответила я.

Он взглянул на меня с улыбкой и некоторым удивлением.

- Прямо так хорошо?

- Да, очень хорошо! — вновь ответила я, ничего еще не подозревая.

Он протянул мне руку и удалился с доброй улыбкой. Рядом же стояла заведующая канцелярией и когда И.М. Дьяконов отошел, сказала: «Вы знаете, Карен Никитич, приказ о Вашем зачислении аннулирован. У Вас нет прописки!» Не трудно догадаться, в каком я был тогда состоянии. В Ленинград я приехал по приглашению Орбели. И вот, заручившись лишь справкой за его подписью, я всякими правдами и неправдами смог прописаться и с тех пор остаюсь постоянным жителем Петербурга.

Временами представляю себе, как сложилась бы моя жизнь, если бы пришлось вернуться в Ереван, учитывая, как зашла на мой отъезд директор

Матенадараза, мой большой старший друг Левон Степанович Хачинян. В данной им характеристике было отмечено, что в свободное от работы время я занималась шужой.

Ольга Григорьевна Зограф (супруга Георгия Александровича, инженер, самого близкого из моих интересных друзей) как-то процитировала отличную французскую поговорку: «Si l'on est mort, c'est pour longtemps, si l'on est bete, c'est pour toujours». И она же заметила, когда и как-то сетовала на житейские неприятности: «Подумайте, Карен, что всё это по сравнению с вечностью!» Это выражение, а собственно, принцип, я запомнила, кажется, на всю жизнь. Как и все Зографы, О. Г. была изумительным человеком.

***

Я была на первом или на втором курсе Ереванского университета, когда мне попалось непонятное выражение – *sum gualo salis* (со шепотной соли, т. е., не буквально), и я спросила А.Г. Иоаннисяна, что это означает. Он неожиданно оживился и рассказал следующее: «В Баку было совещание (кажется, в 1936 г.), выступал тогдашний нарком земледелия и сказал, что и шине курдюк их баранов весит два пуда».

В зале присутствовала московская комиссия. Они заинтересовались этим и попросили оратора остановиться на этом факте подробнее. Нарком протигнорировал их просьбу, продолжал доклад и через некоторое время вновь сказал, что курдюк азербайджанских баранов весит два пуда. Комиссия зевновалась и потребовала подробностей. Оратор, как и в первый раз, не обратил на это внимания и чуть позже вновь сделал сенсационное заявление. На этот раз москвичи не выдержали, кинулись к трибуне и потребовали немедленно дать развернутый анализ этого выдающегося достижения. И тогда докладчик с презрением посмотрел на этих русских, которые ничего не понимают, и сказал с отвращением: «Ашз, например, говорю, да-я...». Именно это «например говорю» и означает *sum gualo salis*, сказал А.Г. с веселой ужимкой.

***

С латынью была и другая история. В первые дни моего появления в Петербурге (пардон, в Ленинграде) в 48 г. я проходила мимо китологической

церкви на Невском и обратила внимание на надпись: «Domus tua domus orationis». К тому времени я уже успел освоить язык латыни и долго (естественно, безуспешно) пытался истолковать написанное orationis. Лишь несколько лет тому назад, снова взглянув на надпись, я обнаружила, наконец и всё стало на место: orationis! Знание латыни (как, впрочем, и всех остальных языков) было конечно, недостаточным, тем не менее, одними из семинаристов у С.И. Ковалева удостоился похвалы: «Карен, да вы почти античные!».

***

Булат Окуджава стал замечать, что его поездки за рубеж сопряжены с возрастающими трудностями. Он обратился за разъяснениями к секретарю Союза писателей (его имя я забываю) и тот пояснил:

- Не то говоришь, что нужно!
- Например?
- Вот!

Он закрыл венгерский журнал, где Булат на вопрос: «В каком веке вы хотели бы жить?» ответил: «В двадцатом».

- И кем бы тогда ты хотел быть?
- Просвещенным дворянином.
- Ну, вот видишь, как же тебя пускать!
- А если бы ты сам жил в прошлом веке, кем бы был?
- Ну, крестьянином.
- Крепостным?
- Нет, зачем же, свободным.
- Так кто же дал бы тебе, дураку, свободу, если не просвещенный дворянин?

Спустя годы, я познакомился с Окуджавой у Эры Коробовой и спросил его, соответствует ли действительности этот анекдот. Он подтвердил, что всё, в общем, так и было.

***

С Лефоросовым Вячеславом — тюркологом, мы были в дружеских отношениях. Я была глубоко изволнована, когда обнаружила через несколько дней

после его смерти дарственную надпись на подаренной им книге: «Дорогому Карену, дружба с которым никогда ничем не омрачалась!»

Исаак Натанович Винников, известный востоковед, обладал таким научным авторитетом, что ему прощали и еврейскую внешность, и выраженный еврейский акцент. Невысокого роста, с огромными, горящими глазами, со страстной речью. Долгие годы был председателем местного. Однажды в местном обсуждал судьбу выделенной Восточному факультету трехкомнатной квартиры и склонялся к тому, чтобы дать ее заведующему кафедрой арабской филологии В.И. Белаву. Но тут выступил один из членов местного и сказал, что среди членов семьи есть старик, он может умереть и таким образом, факультет понесет потерю в метрике жилой площади. Сразу встал Винников: «Молодой человек прав! Старик умрет! Более того — мы все умрем! Но кто знает, когда?». У прельщенного оратора хитроумно, чтобы тут же извиниться за бестактность и снять предложение.

В 70-ые г. Левон Тер-Петросян защитил кандидатскую диссертацию на Восточном факультете Университета. Его успех им отмечали в ресторане. Среди приглашенных был и оппонент, И.Н. Винников, а роль тамбам выпала мне. Винников сделал мне два или три замечания по поводу веления стола, я не выдержал и сказал: «Это всё равно, как если бы я стал учить вас арабской грамматике». На докторской защите Левона я был уже официальным оппонентом.

***

Внешность Михаила Тарналовича Лорис-Меликова была чисто княжеская, бросался в глаза его выдающийся нос. Однажды в магазине он нечаянно услышал разговор двух дам, которые проезжались (по-французски) по поводу его носа. Премьер-министр задержался у выхода и когда дамы покидали магазин, повернул нос пальцем в сторону и со всей вежливостью произнес: «Passez, Mesdames!» (Из пазыных рассказов).

***

Я принадлежу к тому поколению советских людей, в сознании которых заграница и возможность поездки занимали огромное место. Впервые мне удалось выехать за рубеж в 66-ом году как участнику XXV Международ-

ного конгресса византистов. Во главе делегации был известный искусствовед Виктор Никитич Лазарев, но, фактически, эту роль играла его заместительница З.В. Удальцова. Разумеется, возможность выступить (на французском языке), общение с коллегами и вообще пребывание в совершенно другом мире произвели на меня ослепляющее впечатление. Там я познакомился с Ниной Георгиевной Гарсовой, своим вниманием и участием сыгравшей большую роль в моей научной жизни. Среди других я познакомился с русским эмигрантом Николаем Зерновым, который вместе со своим трудом подарил мне недавно вышедшую книгу Пастернака "Доктор Живаго". Я не стал скрывать от коллег, что стал обладателем этой книги, и это, конечно, резко настроило против меня Удальцову. Вечером она, А.П. Каждан, Г.Г. Антварини и я встретились в Хайд Парке. Удальцова сочла подарок недопустимым, а Каждан предложила оставить книгу на скамье и удавиться. Я возразил ему, сказав, что тут же кто-то крикнет в дорогу – «Mister, you have lost your book!» По мнению Антварини, книгу следовало тут же разорвать на мелкие кусочки, но это действие мне показалось неэстетичным. Удальцова воздержалась от заключения, сказав, что окончательное решение примет в гостинице. В колле гостиницы я поведал об этом эпизоде сопровождавшей меня группу сотрудницы посольства, и она прямо сказала:

- Вполне возможно, что вам удастся по возвращении пронести эту книгу незаметно, но если ее увидят, то вам заграницы уже не видать.

- Так что же делать?

- Ничего, я заберу ее в нашу библиотеку. Она все составлена таким образом!

Любопытно, что Н. Зернов подарил мне также свою книгу «Религиозный ренессанс в России в 20-м веке» (на англ.). Удальцова, взглянув на обложку, сказала, что это научная книга, и я могу ее взять с собой. Я мог, впрочем, взять и Пастернака – в Москве нас не проверяли.

Подобный эпизод произошел и в Бухаресте, в 71-ом году, на следующем конгрессе византистов. Нина Гарсова привезла мне книгу Солженицына «Август 14-го», но с тем условием, что я рискнуть не буду и верну ее обратно.

С началом перестройки атмосфера резко изменилась, в 86-м году вместе с Ю.А. Петросяном я с езана в Болгария, а в январе 88-го г. исчезла шпка моих поездок за рубеж. Тогда во Франции была организована международная конференция по арменоведению, и я, наконец, пошла в Париж — спустя 19 лет после первого, многократно повторенного официального приглашения.

Завершался период моего десятилетнего пребывания на посту председателя ленинградского отделения Российского Палестинского общества АН СССР. Накануне мне, беспартийному, пришлось добывать в отделе науки ЦК КПСС по поводу деятельности общества в Ленинграде, и встреча с весьма симпатичным сотрудником кончилась взаимопониманием. Я была крайне изволнован этой встречей и не мог забыть о ней даже в самолете. Я говорил себе: «Одумайся! Ты едешь во Францию, в Париж!» И только когда показались зеленые поля и самолет начал приземляться, Париж внезапно вытеснил все остальные мысли. Мы вышлп из самолета, и исчезла, может быть, самый значимый в моей интеллектуальной жизни период.

В последующие десятилетия я не раз приезжал в Тифлис и восхищение городом непрерывно росло. Современный Тифлис сложился в XIX веке и сочетание Европы и Азии производят незабываемое впечатление. Разумеется, армяно-грузинские отношения так или иначе действовали и на мое сознание. Эта тема достойна специального углубленного последования, боюсь до сих пор она не раскрыта должным образом.

Напомню, что здесь сосуществуют грузины и армяне, буряты и азербайджанцы, русские и евреи и представители многих других народов.

Я ограничусь только тремя наблюдениями: насколько я знаю, в каждой грузинской семье один из близких друзей был армянин, и в каждой армянской семье — грузин.

Много лет назад один мой знакомый, вспоминая о критковременной войне между Грузией и Арменией в 1918 году, обронил такую фразу: «Днем стреляли друг в друга, но вечером собиравлись в одном и том же духе, ведь все они были выпускники Петербургской академии генеральского штаба». Война продолжалась несколько недель и кончилась миром.

Обращаясь к более поздним событиям, вспоминая 88-й год и землетрясение в Армении, помню в Спитяке министра здравоохранения Грузии и его скорбные глаза, которые запечатлелись в памяти навсегда. Думаю, что суть глубинных отношений между армянами и грузинами именно такова.

Очень больно, очень, но не могу не вспомнить о моем Петербургском друге, соседе, сотруднике по Институту востоковедения Саурмаге Какабадзе. Это был настоящий исследователь, он внес свой вклад в изучение грузинской истории и культуры, но для меня он был, в первую очередь, близким по духу, по вкусам человеком. Он добровольно ушел из жизни в 79-м г.

Фрагмент № 5

В 88-м г. началось Карабахское движение, и я была полностью вовлечена в него. Секретарь института позвонил мне утром и сказал, что зведующий требует, чтобы я срочно приехала. Зведующий ЛО ИВАН Юрий Ашотович Петросян (бывшинец) относился ко мне неплохо, но в данной ситуации держал себя прежде всего как член партии. На поклатание деньги я взяла такти и вскоре уже была в его кабинете. Юра набросился на меня.

- Три дня я о тебе нечего не слышала. Чем ты была занята?
- Тем, чем обычно — наукой! — ответила я.
- Тебя вынимают в райком. Пошла!

В перестроечное время состав партийных работников сильно изменился. Симпатичный секретарь сказал мне, что я известный ученый, пользуюсь широким авторитетом, но он несет ответственность за район, а ему докладывал, что я подписала письмо президенту Франции Франсуа Миттерану.

Услышав это, я в душе расхохоталась и начал дурчаться.

«Я прекрасно понимаю весь груз ответственности, который лежит на Вас, я действительно подписала письмо, но оно было адресовано не Миттерану, а Горбачеву, что касается Миттерана, то извините, мы с ним даже не знакомы!» — сказала я.

Не знаю, уловила ли секретарь иронию в моих словах, но на ближайшее время я была избавлена от замечаний.

Фрагмент № 6

В советское время поездки за границу были исключительным явлением, людям моего поколения об этом не забывал. В 1966 г. я побывала в Англии, в 1971 г. в Румынии как участник международного конгресса по палеонтоведению, и 19 лет отдала разрешение на научную командировку в Париж. В 1986 г. побывала в Болгарии, в 1988 г. (непосредственно перед началом карабахского движения) в Париже, затем эти поездки в Европу и в Штаты приобрели регулярный характер.

Это были поездки научного характера, но одно путешествие особенно запомнилось в моей памяти, как уникальное исключение, это – участие в круизе по Средиземному морю в сентябре-октябре 1990 г.

* * *

Ղարաբաղեան շարժումը գերշին սասանամեակներէ Հայոց կեանքի խոշորագոյն երեւոյթներէց է: Մարզկանց հոգեբանութեան մէջ այն կատարել է թերեւս, ասելի կարեւոր գեր, քան 1991 թ. ձեռք բերած անկախութիւնը: Մինչգնա ժամանակը գազում, իսկ ժամանակակիցներն ու ակադեմիկները հեռանում են կեանքից:

Դժբախտաբար, մինչեւ օրս Ղարաբաղի հեռ կապուած գէպքերը չեն դարձել բազմակողմանի գերլուծութեան առարկայ:

Այստեղ բաւարարում եմ մի քանի գիտողութեամբ՝ Հայերի համար Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի գուրս գալը Ազգրեջանի ԽՍՀ կազմից եւ ժտելը Հայաստանի Հանրապետութեան կազմի մէջ գիտուել է որպէս նախ եւ առաջ արզարագատութեան երեւոյթ: Մարզկանց թւում էր, որ բաւական է միայն պարզ արտայայտել ժողովրդը, հասցնել զրտեք ԽՍՀՄ ղեկավարութեանը եւ հարցը կը լուծուի: Հսկայական ժողովուրդ էր հաւաքում Երեւանում սպերայի առջեւ, հաւաքոյթները տեսում էին ժամեր, մինչգնա մարզիկ գազում էին իրենց կրքերը՝ կարեւորութիւն տալով նախ եւ առաջ Հասարակական ժողով յասակութեանը: Թւում էր, որ բաւական է պարզ ներկայացնել խեղիքը եւ իշխանութիւնը կ'ընդունալի: Յոյցերի ընթացքում մարզիկ իրենց զուտ էին պահում: Փոքրիկ գիտողութիւն այդ առաջին օրերին շարժուելով գէպի սպերայի հրապարակը՝ ուշադրութեամբ հետեւում էին, որպէպի խաւերը շարտրին: Անգամ Աւստրալիոյի գէպքերը, որոնց ընթացքում խոշտանգամա՛ն արտեցին մի քանի սաստեակ Հայեր, ի վիճակի չէին հապէս փոխել հասարակական գորքը: «Միայն երէտ րացարտինք, միայն լավ հասկանանք՝ ասեն ինչ կը լուծուի»:

* * *

1988 թուական. ասանեակ Հաղարաւոր Տարդիկ Հուարում են օպերայի առջև, ժողովուրդը բարբարոսան է, ազմուկ է: Ազմուկը ուժեղանում է, բայց ահա լուում է շնորհի ճայնը, եւ բազմութիւնն անմիջապէս լուում է: Արանի Այգազեանը յաշոզակ երգական էր, բայց «Ինչու է ազմուկ գեար» կինոնկարի Համար գրուած մեղեդիներէից շնորհի եղանակն էր, որ երան անմահացրեց գոնէ Հայերի աշբում:

* * *

Լեւոն Տէր-Պետրոսեան, Բարկէն Արարքեան, Աշոտ Մանուշարեան, Համարում Գալստեան, Ալեքսան Յակոբեան, Սամուէլ Գեորգեան, Վանա Արապեզեան... Ինձ եւս գիճակուեց երկու անգամ ելոյթ ունենայ օպերայի առջև:

* * *

Մի մեծ քարի վրայ նստած զրուցում ենք Եւզէն Պետրոսեանի Հետ. զիշերը վրայ է գույն: — Ախր, մեր գիճակը սփիւռքից վատ ա, սփիւռքի մասին գոնէ գրում են —: Խոտակիցս ճիշտ է. Լարարազի մասին գրելու իրաւունք չի եղել, «Հայրենիքի Ձայնը» մեր 1984 թ. գիտարշարի մասին Հազարդէլ է թարգմանելով նրա՞ր Ամիրզոլուսի գրածներէից: Թեւեւ անմեղ շատ մեղաւոր ենք եղել Լարարազի առջև, ասկայն 1988 թ. փետրուարի 20-ից մեր մեղքերն իբրց սկսել ենք քունել:

* * *

1990-ին Հայաստանի Հանրապետութեան առաջին ժողովրդական ընտրութիւնն է: Ձանգում եմ երեւան, ակնարկում եմ տղաներին, որպէսզի մտցնեն նաեւ իմ թեկնածութիւնը, պատասխանում են՝ «ուշ է»:

- Ինչո՞ւ է ուշ:

- Արդէն մացրել ենք: (Համարումսն էր):

Նայն անգի Համար վեց թեկնածու էինք: Հիմնական Հակասակորդս՝ աստղազէա Հերունին, յայտնի էր իր ֆանատաստիկ մտքերով: Նախընտրական այդ ժողովին յաշոզուեց գարմնեկ մարզկանց զէպի ինձ: Բայց չուտով արտուած կասկած առաջացավ յաշոզութեան զէպում կը կարողանա՞մ արդեօք անգամբոխուկ երեւան: Լեւինզգրագից զգուշացրի ընտրական յանձնատուովի նախագահին, որ թեկնածութիւնս Համում եմ: Դեգուտութեամբ արձանագրեց զիմուս, բայց նայն զիշերն ոչ Հարցով գանդեց Համարում Գալստեանը: Տատմեցի երան անն ինչ, մի լով Հայհայեց ինձ, ասաց, որ վերականգնում է թեկնածութիւնս, եւ Համաձայնեցի: Երկու օրից պարզուեց, որ անցել եմ մեծ առաւելութեամբ:

* * *

Լորենտիս խորհրդարանի կազմը զարմանալի էր: Կէսը ժառանգականներ էին՝ քաղաքական կեանքի փորձ չունեցող: Բայց երանք եկել էին ուղեւե Եղապարհներով, եւ կարծես իրենք էին, որ ապառաժեցին խորհրդարանում Հայաստանի ժողովրդավարական ուղազուն:

* * *

Յանկարձ եւ սանը չլինելի. կամ Հեռախօսը չմիացնէր, կամ մի այլ թիւրբանացութիւն պատահէր: Զանգահարողը Պարիսա Վարդիւհեա Ստարոժոյտովան էր՝ արդէն անուն ունեցող ազգագրագետ-Հոգեբան: Լեներ-գրազում նա զրաշուժ էր ազգային փոքրամասնութիւնների, զբանջ թում նաեւ Հայերի Հարցով, իսկ այժմ գլխաւորելով մի փոքրիկ դիտար-շարժ, պատրաստուում էր ուղեւորուել գէլպի Լեանային Ղարարող, տեղա-ցի երկարակեանքների կեանքն ու կենցաղն ուսումնասիրելու նպատակով: Սիրաս սկսեց յատիւն

- Եւստ ասէիք, ես էլ կգայի...

- Հիմա էլ ուշ չէ, ես ձեզ անմիջապէս կը մեակեցրայն:

Նախնիներն երկրում, իմ հրազանքի ուշխորհուժ, երբեք չեմ եղել, ուժ չեմ ունեցել՝ երեւակայական աշխարհից անցնելու իրականք: Բայց Ստարոժոյտովայի զանգն ստե մի Ելան էր ի վերուստ: Եւ ահա, ներկա-յացնելով արձակուրդին տեղեկանքը, մեակեցրայում եմ իրրեւ յար-բանս՝ 90 ուրջի ուժիկով, սոցա գնացրով եւ ինքնաթիւով երկս մամա-նակին Հասնում Քրիլիսի, իսկ այժմեղ սաղմական տեսակի բուստար մեքնան մեղ տանում է գէլպի արեւելք: Թափքում նստածներս փորձում եմք մեղ տեղեցում, ամենքն իրենց մտքներով են տարուում: Երեւակա-յութիւնս ինձ արդէն Հատցրել է Ղարարող, արդէն թափառում էի Եւշուայ փողոցներում (որտեք գիտէի՝ այլեւ չկան), ծրարքում էի վերա-գանձայնս զրի առնել տեսածս, եւ իրօք այս զրքի նախնական տարբ-բակն ինչ-որ չափով աւարանցի այլ՝ 1984 թ. ամառուայ անտարհոր-գութիւնից անմիջապէս յետոյ: Բայց կարող էի կանչել, որ 1988 թ. փետրուարի 20-ին ոչ միայն Ղարարողը, այլեւ...!

* * *

Խորհրդարանում Հնչում էր Արամ Մանուկեանի մայրը, որը ընթեր-ցում էր «Հայաստանի Հանրապետութեան անկախութեան մասին» օրէն-

¹ Այստեղ Ռեդիմակի միտքը, ըստ ամենայնի՝ կիսատ է քողեւում (մեքնագրում քաղ-մակէտից արտաջ կալ միայն «-Ներքից մէկը» բառախմբով) - Խմբ:

քի նախադիրը: Այդ պահին ինձ հանձնեցին Հնարարի մաս, զանգուղ
զբարբարի ուսուցիչն էր՝ ճանաչուած լեզուարան Վարդայ Ասաբեկեանը:

- Կարէն, ի՞նչ էք անում: - Եւ, լսելով պատասխանը՝

- Օրէնք անկախութեան մասին՝ Հայերէն չէ, պիտի լինի՝ Անկախու-
թեան օրէնք, Լեզուի օրէնք:

Ուսուցիչն միանգամայն իրուացի էր, բայց նման պատճէնումներն
տրդէն մտել էին լեզուի մէջ:

* * *

Այնու Յովհաննիսեանի ասածից՝ «Հարկաւոր է ինչ-որ բան իմանայ
ամեն ինչից եւ ամեն ինչ՝ ինչ-որ բանից»: Զգրեմ, իրենն է, թէ ուրիշից
էր ասել, բայց իրօք իմաստուն է:

* * *

«Աւարաշրի հակառակմարտից զէջի Եւուարտակի պայմանագրու-
թիւնը» գրածն զիբքը չաւ նախաշում էր ստացել (1988) մասնաւորապէս
լեզուի շնորհիւ: Մակայն ամենից բարձր գնահատմանն արժանացայ
խորհրդարանում, 1993 թէ 1994 թուականին անյաշող մի ելոյթի եմ ունե-
ցել ուղղուած միշտ ուսուցիչնով խոսող Իգոր Մուրադեանի Հրեատեա-
ցութեան զէմ, ակնարկի մնաց անհասկանալի, արժուպաւք չունեցաւ:
Մակայն կէս մամ յնաս, գարձեալ նրաքի մամանակ, երբ մէկը խոսում էր
րեմից, յնաեքի շարքից յանկարծակի լաւեց Լեւոնիզ Եակարեանի (համու-
նիսաների զեկալարներից մէկի) խոսցաւ մայնը, «Գարն Իւզրաշեան,
զուք օղէք է իմանաք, որ Իգոր Մուրադեանի ուսուցիչն լեզուն մեզ ա-
ւելի մաս է, քան մեր ասֆինիերովաներ Հայերէնը»:

* * *

Իմ ուսանողութեան տարիներին Երեւանի Համալսարանում (1986-
88) Գառնութեան ֆակուլտետի զեկանն էր Հայկազ ժամկոչեանը: Եար-
եաւհասակ, խոշոր գառնութեան աշքերով, զլուխը միշտ զէջի վեր: Ուսա-
նողներին չէր բարեւում «Նրեա գառնեն» (նա Հայերէնագարտուել էր Ե-
զրպատից): Նրան Հարցում էին.

- Ընկեր ժամկոչեան, ինչն է չէք զսկտարական պաշտօղանում:

- Գարեաւհասակ եմ, վիզ (ՅԱՅ) չունեմ, զսկտարը ըրիզ վիզ ունենայ:

- Այ, Բարկէն Ասաբեկեանն էլ է կարեաւհասակ, բայց զսկտար է...

- Բարկէնը աղնց է գրում, աղնցը վիզ է տալիս:

Մեկ որ մտաղ եկալ Գարիկ Եարութիւնեանը (Հեաաղայում ընդհա-
ուար պատմութեան ճանաչուած մասնագէտ) եւ ինզրից ընդունել իրեն
ասպիրանտ, ժամկոչեանը Համամայնեց: Մակայն, երբ նայ ինզրաւքով

զիմեց Քարթլի կիևք՝ մեզմեց: Ինչո՞ւ: ՔՄարզը արհրանց է, զիևն էլ
թոյ զիև մուտ:

***

В конце августа 1948 года, покинув Исторический факультет Ереванского университета, я приехал в Петербург (Ленинград), чтобы поступить на Исторический факультет ЛГУ. До этого я был в Ленинграде в 1934 году, но единственное, что сохранила память, это раскаленная тонна в трюме теплохода, на котором мы возвращались из Петергофа.

Я вышла на площадь Восстания и по Невскому направилась к улице Маршала. Где остановиться, пока я устроюсь в общежитие, мне объяснил еще в Ереване. Я правильно вышла к дому, никого не спрашивая. С этого момента я почувствовал, что Ленинград – это мое место, близкое, родное. Мне не приходило в голову спрашивать, где находится Адмиралтейство, Дворцовая площадь, Ростральные колонны, это сразу же стало своим, привычным. И тогда же появилось ощущение превосходства Питера (то есть, еще Ленинграда) над Москвой. Уже в ближайшие месяцы я с некоторым удивлением заметила, что это не моя личная особенность, а чувство, свойственное ленинградцам вообще. До сих пор помню, как в своем докладе известный археолог А. Равадоникс постоянно отмечал достоинства ленинградских ученых в своей области и отсталость москвичей. Упоминая об этом, трудно не воспринимать это как объективный вывод. Речь идет о неосознанном, инстинктивном ощущении, не больше.

Замечу при этом, что три года, проведенные в Москве, где я учился в Бауманском институте, также оставил самые теплые воспоминания – не о столице Союза, а о городе, который украшала кремлевская стена, Румянцевский музей, гордом с Третьяковской галереей и музеем западного изобразительного искусства, почему-то названным музеем имени Пушкина.

***

По приезду в Ленинград я сразу же поступила на третий курс Исторического факультета ЛГУ, на кафедру византиноведения, и очень скоро стала также вхож в ленинградское отделение Института истории АН СССР рядом с университетом, в здании БАН. Оба эти учреждения напоминают мне о мрачной эпохе, и в то же время там мне довелось общаться с людьми, ко-

торы оказали огромное воздействие на мою психологию. В Ушверситете моими преподавателями были Митрофан Васильевич Левченко, Елена Илларионовна Анципиц, Евгений Эдуардович Гранстром, а позже – Софья Викторовна Полякова. Не к месту давать им научные характеристики. Отмечу лишь, что это были люди, безусловно преданные своей науке, и всем им было свойственно очень теплое отношение к студентам. Не могу удержаться, чтобы не привести эпизод, связанный с М.В. Левченко. Он был председателем комиссии по приему гос. экзамена по основам марксизма-ленинизма. Подошла ко мне, спросила: «Ну, как дела, Карен?». - «Волею судьбы». Затем я направилась к экзаменаторам. Заметив это, Митрофан Васильевич подошел и сел между ними. Как сейчас помню, я произнес первые два слова: «Диктатура пролетариата...». Левченко встал во весь рост и твердо сказал: «Правильно!». Понятное дело, что «пятьерка» была мне обеспечена.

***

Тогда я еще не оставала мыслей параву с историей заняться искусствоведением. Мне посчастливилось побывать на лекции Николая Николаевича Пунина. Перед кафедрой была вывешена копия голландского портрета XVII века. Николай Николаевич читал лекцию, и было такое ощущение, что он одну за другой снимал свои марши, которые покрывали портрет. Понимание этого памятника, его ощущение к концу лекции были несравненно глубже, чем в начале.

В 1949 году Пунин был арестован и на волю не вернулся.

***

Студенты не составляли единой массы, чувствовалось расслабление по специальности. Я тесно общалась с медиевистами, но в особенности, с античниками. Кафедрой истории Древней Греции и Рима руководила тогда Ксения Михайловна Колобова, и преподавала там профессор Сергей Иванович Ковалев, автор известных тогда учебных изданий по истории Греции и Рима. Я посещала семинар по чтению древних латинских авторов, и однажды мне посчастливилось привильно перевести фразу, на которой споткнулись остальные слушатели. Сергей Иванович поднял глаза и произнес: «Карен, да Вы почти античник!». Это было юным преувеличением, но

мне до сих пор удивительно приятно вспоминать об этом эпизоде. Сергей Иванович с семьей жил на Большой Московской, 8. Два два в году на праздники, он приглашал студентов в гости. Должен признаться, что именно там я понял, что такое русская интеллигентная семья, и понял, что прием и угощение – это особое искусство.

***

Преподаватели, конечно, резко, очень резко отличались друг от друга по своему интеллектуальному уровню, по своим социальным воззрениям и по языку. Напомню, что это был период, когда малейшая неосторожность в речи могла кончиться катастрофой, и сдержанность в выражении собственных взглядов проявлялась во всем. И вместе с тем, какими они были разными!

***

Мне не раз приходилось размышлять на тему, что такое интеллигентия. Имеются, как известно, десятки, если не сотни определений. Мне представляется, что интеллигент (по крайней мере, в русском понимании этого слова) – это человек, обладающий определенными знаниями, человек, способный самостоятельно мыслить, и человек, ощущающий свою принадлежность к определенному общественному слою, относящемуся к определенной неформальной палате. Думаю, что это третье качество знание в значительной степени утрачено.

Я думаю также, что Армения с огромным слоем интеллигентов ощущение своей общности, язык, проявляется меньше.

Размышлениями подобного рода я делался в Италии, на острове Св. Лазаря, где располагается научная конгрегация армянских монахов-мхитаристов. Через год мне снова посчастливилось побывать там. Я подошел к епископу, который сидел у порога. Подселеватый, он не узнал меня. Я представился, и он тут же четко отреагировал: «Да, в прошлый раз Вы говорили, что в Армении нет интеллигентии». В связи с этим, наоборот, уместно вспомнить ответ Д.С. Липачева на вопрос одного из слушателей: «Я не могу сказать, что такое интеллигент. Могу лишь заметить, что интеллигентом сделаться невозможно. Ты либо таков, либо нет».

***

Моя мама, а потом и я были знакомы с Р.М. Джаншубадяном и Б.Б. Пинотровским. Я вспоминаю об этой семье, как собиравшись у них дома в Ленинграде многие представители интеллигентов-армян (обычно именно они преобладали среди приглашенных). Борис Борисович оливкам подыма бокка: «Выпьем за наименьшинства!», имея в виду, конечно, сидящих за столом немцев.

Общение с Борисом Борисовичем продолжалось и во время Карабахского движения (с 1988 года).

Борис Борисович преподавал на Восточном факультете, когда на несколько лет возобновлялись занятия по арменистике и грузиноведению, и в связи с тем, что группа была немногочисленна, он как-то заметил, что если, например, и надолго не вытесит хоть один слушатель, Университет должен обеспечить полный курс преподавания! В моем сознании он остался как благороднейший представитель русской интеллигенции

***

Группа студентов, с которыми я дружила, ходила в филармонию. В то время очень недорого стояли входные билеты. Мы поднимались на хоры и располагались слева по отношению к сцене. Иногда там появлялась и профессура. Не знаю, стоило ли включать в повествование эти строчки, но воспоминания о филармонии тех лет твердо запечатлелись в моей памяти и ощущениях.

***

Поступив в аспирантуру, для расширения кругозора (и, что скрывать, чтобы поддержать материальное благосостояние) я начала водить экскурсии в Эрмитаже. Это были преимущественно обзорные экскурсии. Текст экскурсий очень скоро устался, и говорила я, как и коллеги, обычно вынужти, но лицом к картине или скульптуре. Именно эта позиция способствовала чувственному восприятию памятника. Впоследствии мне довелось посетить Лувр, British Museum, итальянские собрания, Metropolitan Museum. Я с грустью замечала, что прежняя острота восприятия в какой-то мере все-таки утрачена (с возрастом?).

* * *

Подводя какие-то итоги первому, шестилетнему питерскому периоду моей жизни, могу отметить, что именно тогда окончательно определялись мои вкусы, мое отношение к духовной жизни и к духовным богатствам человечества. Для города на Неве я был, может быть, и остаюсь приезжим. Тем большая благодарность Питеру!

* * *

С Галиной Васильевной Старовойтовой я был знаком давно, и до сих пор мысль о ее убийстве всякий раз по-новому мучает меня. О Галине Васильевне последнее время появилось множество статей, и почитать их библиографско мне было бы нелегко. Но с ней связан один из самых значительных эпизодов моей жизни, и обойти эту тему нельзя.

В 1984 году Галина Васильевна предложила мне принять участие в этнографической экспедиции, направившейся в Карабах. Целью экспедиции было изучение быта и психологии местных долгожителей. Из Ленинграда мы вылетели в Тбилиси, откуда на грузовой машине отправились в Степанакерт. Секретарем обкома тогда был Кевоков. Встретил нас радушно. Мы поселились в деревне, в сельской школе. Группой мы встречались с отдельными жителями-армянами и азербайджанцами, проживавшими, как правило, в разных деревнях. Посетил Шушу, туда приехал Кевоков, нас принимал и директор местной школы. Школа находилась в бывшем реальном училище, но это было новое здание, не то, где учился мой отец, млад. Ашот Иосифович.

Одним из визитов вечером мы отправились в церковь «Չափահչկանոց». У ворот, ведущих во двор, дежурила старуха преклонного возраста — типичный армянин по внешности. Но когда я обратился к нему по-армянски, он сказал, что этим языком не владеет. До сих пор остаются сомнения: он действительно не знал языка или побоксался?

* * *

Когда И.А. Орбелан стал деканом Восточного факультета, одним из его заместителей был Афрасиб Павлович Везлаов. Некоторое время он был сотрудником также АО ИВАН. Незабодно до своей кончины он полагался

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Վերջով Արկաշի – Տարը հայ-վրաց-բուզանդական հարաբերությունների համատեքստում Ժ դ. վերջերին և ԺԱ դ. սկզբներին	3
Айтберов Тимур – Сарир – крупное аварское христианское государство в горах Дагестана	6
Աստորյան Աննա, Սարգսյան Մանիա – Պետերբուրգի կոնսերվատորիայի հայ սանդ և պրոֆեսորը. Հովհաննես Լալայանցյան	8
Арсенатян Анна – Музыкальное наследие Ованнеса Сарказяна	14
Աստուան Կարինե – Հայ գրքի պատմության ուսումնասիրությունը և Տր- դատ և պ. Պալեանի մասնագիտական վաստակը	20
Бархударян Аларик – Роль классических жанров в духовных учебных заведе- ниях Арменции	26
Басаргина Екатерина – И.Д. Делянов в С.-Петербурге: по архивным матери- алам	29
Բոզորյան Ազատ – Հայոց եկեղեցու եվրոպայետական համակարգը և Արե- ւելյան Եւրոպայի գաղութների կառուցվածքը ԺԴ-ԺԷ դդ.	31
Բրուտեան Գրիգոր – Անանիա Շիրակուհու կենսագրության որոշ հնարա- ւոր ճշգրտումների մասին	38
Բրուտեան Մարիա – Ձմրտնիայի հայ համայնքի կազմավորման ժամա- նակաշրջանը (ըստ հունական միջնադարյան փաստաթղթերի).....	47
Գաբրիելյան Արսինե – Արցախի Տեղամուկներում հայտնաբերված ան- տիկ խեցեղենի մի խմբի մասին	52
Գալուստյան Կարդան – Հայկական թեմատիկան Արեւելյան Այսրիովկայի ստաշին թյուրքալեզու «Էքիկյի» թերթում, ...	59
Գրիգորյան Ավետիս – Սոբրը ԺԸ-Ի դարերում: Քրիստոնեական մշակութա- յին լանդշաֆտը և նստակյաց դարձած Կովկասի մանմեղականները	73
Գրիգորյան Մարիամ – Հայ ազնվական կանանց եվրոպական գործու- նեության ընդհանուր նկարագիրը ԺԱ-ԺԳ դարերում	79
Պաշաղյան Արտակ – Հավելյալ մանրամասներ Հերակլ Բ կայսեր բանակի 623-625 թթ. Հայաստանով երթուղու վերաբերյալ	81
Պալաևան Տոջջ – Հնր / հիր ցեղանունը պատմա-մշակութային համապատ- կերում	85

Тумашин Тигран – Армянская мозаика Иерусалима и традиции византийского искусства	87
Ժամկույան Ադալիսի – Դելիվկները Դվինում (պատմա-ինագիտական ակնարկ)	89
Лавров Алексей – Искусство и культура армяно-халкедонитов между Арменией, Византией и Грузией в первой половине XIII века	93
Յաչատրյան Քարոզ – Հայկական աղբյուրները Մատանյան հեղաշրջման և Արատշիր Ա-ի մասին	100
Խորիկյան Հովհաննես – Իրանի քրիստոնեական եկեղեցու ձևավորումը Ե դարում	107
Хосрови Александр – Христианство за пределами Армении. О «крещении» в раннем христианстве	114
Պրակույան Լյուբա – Թաջևազետի ներքնախճափի նորահայտ եկեղեցիների ճարտարապետությունը	122
Հակոբյան Զարուհի – Հայկական վաղմիջնադարյան քառանկյառ կոթողների ծագումնաբանության խնդրի շուրջ	127
Հակոբյան Լյուբա – Հովհան Մայրավանեցի (Մայրագոմեցի). մեծ հոգևորականն ու ճարտարը	132
Ճմայակյան Հասմիկ – Դիոնիսոս-Մպանդարամուտ աստվածաշնչյան եուկուսման շուրջ	136
Հովհաննիսյան Նարեկ – Ճանկող թռչնի պատկերը միջնադարյան հայկական և բյուզանդական արվեստում	140
Казарян Армен – Арм. К вопросу о сложении столбчатого образа	145
Ղազարյան Վազգեն – Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի տեղդրուշման շուրջ	153
Гунин Дугинэ – Четыре послания армянских варданетов по поводу армяно-латинских соглашений XIV-XV вв.	165
Մարտոսյան Արթուր – Արիտասկանության քննադատությունը Գրիգոր Տարևադարձ «Ոսկեփորիկ»-ում	169
Մաղոյան Արման – Դարձյալ ասորացած հայերի մասին	171
Միրզաբեկյան Գեորգի – Երևանի (Ռեւանի) վիլայերը 1590 թ. քանոնեամուտ	176
Միրիջանյան Դեանեա – Կարենիսի վանքի Անդրեաս և Մատթեոս ասորյաների արվոճագ-մատուցարանը	182

связи. В 1992 г. историческое название было восстановлено, и оно вновь значителен как Императорское Православное Палестинское общество. Названия общества, их смена в известном смысле отражают присущие ему черты и связаны с переломными моментами в его истории.

Палестинское общество было задумано как учреждение, призванное выполнять три основные задачи: обслуживать русских паломников в Палестине, укреплять православие среди местных жителей и осуществлять научное изучение страны, ее древностей и светлиц. Огромную роль Палестинское общество сыграло в отечественном востоковедении: в его изданиях — «Православном Палестинском сборнике», отчасти в «Сообщениях» и «Отчете» — опубликованы важные научные работы по истории и культуре народов Ближнего Востока, ряд литературных памятников, принадлежавших отечественной культуре. Со времени основания эти издания пользуются международной известностью и признанием. Активными участниками работы Палестинского общества были крупнейшие ученые: достаточно назвать имена академиков Н.П. Конрада, Н.Я. Марра, Б.А. Туриева, П.К. Кокцова, И.Ю. Крачковского. Палестинское общество не прекращало работу и в трудные революционные годы, до конца 20-х гг. оно жило научной жизнью. В 1930-40-е гг. его деятельность заглохла, хотя формально общество не прекратило своего существования. С 1952 г. работа общества возобновилась, причем, не только в Ленинграде, как прежде, но и в Москве. Впоследствии отделения общества появились в Горьком, Ереване, Тбилиси. К великому сожалению, в последние полтора десятилетия деятельность общества в Петербурге резко сократилась. Что касается Византийской группы, то ритм ее деятельности сохранился, и она продолжает систематически собираться под сводами Санкт-Петербургского Института истории РАН.

В крохотном кабинете Нины Викторовны мы собирались на заседания, где, не торопясь, обсуждали проблемы, время от времени устраивали научные сессии. Образ Н.В. Пигулевской вызывал подчас умилку, но она обеспечивала регулярную жизнь общества. Уже после ее кончины место председателя АО РГО перешло ко мне. В течение этих лет первая с обычными заседаниями удалось организовать пять всесоюзных научных сессий. Несколько раз в жизни мне приходилось занимать различные организа-

иные посты, но честно должен признаться, что если где я и оправдал себя, то только в роли председателя АО РГО.

В 1982 г. я предприняла необычный для того времени шаг – пригласила на заседание АО РГО архиепископа Кирилла, который начал свое выступление следующей фразой: «Благодаря приглашению Карена Никетича, я обрел уникальную (!) возможность выступить перед научной общественностью». Что и говорить, эта фраза польстила моему самолюбию. Архиепископ Кирилл рассказывал о своем путешествии в Израиль необычайно интересно. Заседание происходило в Ленинградском отделении института археологии АН СССР, в том же здании, что и АО ИВАН, и не только злым набит слушателями, но и протиснуться к нему из-за обилия публики было невозможно.

***

С рубежа 10-20-х гг. XIX в. в Петербургском университете начали преподавать кавказоведение, арменистику и грузиноведение. Позже появились такие громкие имена, как М.Ф. Броссе, К.П. Паткашов, Д. Чубинов (Чубинашвили), Н.Я. Марр, его ученики Н.Г. Алошиц, И.А. Джавахов (Джавашвили), И.А. Орбели и др. В советское время непрерывность преподавания обрывалась. В 1959-64 гг. преподавали И.А. Орбели, В.Б. Пиотровский, С.С. Кавибала, автор этих строк. Затем традиция опять оборвалась и возобновилась только в 1999/2000 гг. У меня появились замечательные студенты, хочется верить, что эта традиция будет продолжена. Постулат Иосифа Абгаровича: – «Вперед к старому русскому востоковедению» – не может, не должен быть утрачен!

Институт востоковедения и Восточный факультет составляют одно течение петербургского востоковедения. Многие являются сотрудниками обоих учреждений. Недаром Дворцовый мост в обиходе назывался когда-то «мостом совместителей».

***

1986 թ. ընդունուեցի Երևանի պետ. Համալսարանի պատմութեան բաժանուեցի: Բաժանուեցիք ունէր երկու բաժին՝ Ընդհանուր պատմութիւն եւ Հայոց պատմութիւն, ընտրեցի երկրորդը: Թուօտիան զարդի շրջանաւարտի գրական Հայերէնը թերի էր, բայց մի բանի անիւ անց

կարողացայ Հասարակեց միւս ուսանողներին: Յաճախում էի ֆրանսերէնի դասընթացներին, իսկ Չ-րդ կուրսից գետւմ էի նաեւ շատրմերէնի դասերին: Աւսուցման մակարդակին դժուարանում եմ որեւէ գեաւտասկան տալ, բայց պարտաւոր եմ, անշուշտ, ելել գրարարի ուսուցիչ Վարայ Առաքելեանի անունը: Նրա դասերը, փաստօրէն, կենդանացրին մեզում լեզուէն, գրարարը դարձաւ Հարազատ, այդպիսին մնում է առայսօր: Հետագայում գրարար գասաւանգելիս փորձել եմ եռյն զգացմունքն արթնացնել նաեւ ուսանողներին արտում:

Ուսանողներինցս են Ալեքսան Յախորեանը, Ազատ Բողոյնտը, Գուէլ Զորանեանը, Գեղէ Գրիգորեանը, Եւրա Վարդանեանը, այժմ Գէորդ Տէր-Վարդանեան, բայրն էլ գրուել են իրենց տեղը գրական ոլորտում:

* * *

1954-ին, երբ աւարտում էր ասպիրանտուրայի շրջանը, Լենինգրաց ժամանեց Լեւոն Ռաշիկեանը, որը վերջերս նշանակուել էր Մատենադարանի տնօրէն: Լեւոնն առաջարկեց ինձ անցնել աշխատանքի Մատենադարանում՝ սասանմնելով ձեռագրատան բաժնի վարիչի պաշտօնը: Առաջարկն աւելի քան շօյն էր: Արիտասարգ էի, առանց տատանումների իսկոյն Համաձայնեցի այդ բարձր գիրքին, քանի որ Համարում էի, թէ Համապատասխանում էին ե՛ւ գիտելիքներս, ե՛ւ Հարուստութիւններս:

1955-ի Յունուարի 3-ից մինչեւ 1958-ի Դեկտեմբերի 1-ը գրուել եմ այդ պաշտօնը: Այդ շրջանի յիշողութիւնները մնացել են արդի մէջ եւ անընդհատ յուզմունք են առաջացնում: Մատենադարանը գտնուում էր Տէրեան փողոցի վրայ Ալեքսանդր Թամանեանի նախագծով կառուցուած Լանրայի գրադարանի շէնքում, ասանմնասենեակներով եւ մի մեծ կիսակնիւր ջուջարանով: Այստեղ էին գաււում մնալով, այստեղ էր նաեւ ջուջաւանգէսը: (ժամանակակից սեռակէտքի մտազրկող պահելու մեւ չէր, բայց փո՛ւք Աստույ, կարուսաներ չին եղէլ):

Ձեռագրական բաժինը 3 հոգուց էր կազմուած՝ ինձնից բացի Սուրէն Բոյանջեանն էր եւ Սամսոն Լալաֆարեանը: Վարչական գործունէութիւնս (փաստօրէն՝ նաեւ իրաւունքներս) Հասարար էին գրուել, յարարութիւնները զուտ ընկերակիան էին: Սուրէնը գրադարան էր մտազրկ պատուախններէ եւ պահպանակներէ ջուջակազրուութեամբ, Սամսոնը մտազրկ մտեաններէ յաւ գրտակ էր:

1956-57 թթ. անցայ Արիստակէս Լաստիվերացու Գաւուրեան գրական Հրատարակութեանը: Ի գէպ, աշխատանքի ընթացքում յալուզուեց յայտնարերել Հայերէն թուրքոյին մտապուած լուս՝ սգանակ՝,

(Համապատասխանում է ուսուցիչի նշանին): Պլուխ գովելով նշեմ, որ 1968 թ. լոյս տեսաւ Լատվիդիտայու գիտական-Համեմատական բնագիտք, 1968 թ. ուսուցիչն թարգմանութիւնը ձանրամասն ծանօթութիւններով: Դրա հիման վրայ Բրիտանիում 1971 թ. հրատարակուեց Արիստակէս Լատվիդիտայու ֆրանսերէն թարգմանութիւնը:

***

Աշխատանքային ժամանակի զգալի մի մասը եկիրուած էր էրօհուց-սիաներ վարելու, այցելուները տարրեր էին՝ աշակերաններից մինչև պետական տնտեսարարժք մակարգակի գործիչներ, տեղացի, ուսուստանցի, արտասահմանցի: Մինչ այդ ասուեայ բնուը նուեւ Լեւոնի ուսուցիչն էր, իմ գալով Մասննագարտեր Հանոյրով աշատուեց գրանից: Յիշողութեան մէջ մնացել է ՕՍԻՊ ՄԵՆՃԵԼՈՒՄԵՆԻ-ի մի ազգականի այցելութիւնը Մասննագարտան. գիտում էր Հայերի կուսարտաները տառապած Հրեայի ուղեւորով...

Ах, ничего я не вижу,
И бежное сердце оглохло,
Что-то мне в жизни снится
(Сурки и желтая охра)?

Эх, Эризань, Эризань,
Ничего мне в жизни не палло,
Я не хочу твоего
Замороженного винограда.

«Замороженного винограда... Արգե»-ը եկաւր է ունեցել Մասննագարտանում գաճապուող սանցքան խաղողը:

***

Լեւոն Խաչիկեանի Հետ միասին ուշադրութեամբ Հանուում էինք նոր շէնքի կառուցմանը: Երեարարութիւնն աւարտուեց Մասննագարտանից իմ գնալուց յետոյ: Գարձանքով յիշեցնում եմ, որ տնորէնի ստանձնատնանակի գուռը ընդունարտանից առանձնացրին իմ ջուլուումով. գրանից առաջ մի փոքրիկ գոճուկ էր գելլի միջանցք:

Մասննագարտանում կարծես գանջ էր իմ տեղը եւ, միամտանակ, Հայ-րիւզանգական յարաբերութիւնների պատմութեամբ գրաչուելով տերեղՀատ գրում էի գրականութեան, ինչ-որ շափով շրջապատի պակա-

սուբիւնը: 1958 թ. ամռանը Լենինգրադում Հանդիպում ունեցայ Յոսեֆ Օրբէլու Հնա, որն այդ ժամանակ ՍՍՀՄ ԳԱ արեւելագիտութեան ինստիտուտի Լենինգրադի բաժանմունքի զարիչն էր: Մրազքելով զերուհանգեմը Կովկասում ԽՍՀՄ-ը (այդպէս էին կոչուած բաժանմունքի առանձին բաժինները՝ արարական, իրանական, թուրք-մանգոլական եւ այլն) Հրախրեց ինձ աշխատանքի: Ենթահայտնութեամբ ընկաւնելով Հրախրեց թուղեք Մասնազարանը եւ տեղափոխուեցի Լենինգրադ: Լ. Խաչիկեանը նեղացել էր այդ քայլից. բնութագրուած ստուած էր, որ աշխատանքից ազատ ժամանակ զբաղուել եմ գիտութեամբ: Այնուամենայնիւ, մեր յարաբերութիւնները մնացել էին նոյնը, եւ երա պայծառ կերպորը ընդմիջա սպաւարուել է յիշողութեանս մէջ: Իսկական գիտական լինելով Խաչիկեանը նաեւ բարձր մարդ էր:

* * *

1988 թ. Մայիսի 26-ին (այսինքն՝ Աւարայրի նահատամարտի օրը) Լուսնոսովի Համալսարանում պէտք է գտախառտութիւն կարգայի Վարդանանքի մասին: Դասախոսութիւնը նախապէս Համաժայնեցուած էր Համալսարանի զեկազարութեան Հետ: Սակայն առաւօտեան ինձ ասացին, որ Հանդիպումն արգելուած է, մինչդեռ Համալսարանի գիտաց բաւական ժողովուրդ էր Հաւաքուել, եւ մարդիկ սգանել էին բարձրասան բողոքի: Մասնեցի՞ ի՞նչ անեմ, Հրախրեցի մարդկանց մտանքում գտնուող Թուժեանցեւսկի աչգին, բարձրացայ մեռողեայ ցանկապատի քարէ յնարանին եւ մի ժամ անընդհատ դասախոսում էր: Ժողովուրդը ջրուեց բաւարարուած: Նրեւի այդ օրը յիշեցի, թէ ինչպէս էր Պլինիանովը խօսում դարձեալ ցանկապատից՝ Կազանսկի տունարի մասին: Պլինիանովի զէպքը սպաւարուել էր յիշողութեանս մէջ, երբ դեռ աշակերտ լինելով կարգում էր մէտրոս ԵԿՈ(6)».

* * *

Համալսարանից բացի գիտելիքներեա ազբիւրը Աշոտ Յովհաննիսեանն էր: Եուշեցի, ռէպուական դպրոցի շրջանաւարտ, Գերմանիայում բարձրագոյն կրթութիւն ստացած մարդ: Սասնմաստիւթեան ասարկան այդ տարիներին Իւրայէլ Օրին էր: 1906 թուից կուսակցութեան անդամ էր. Հայաստանի սովետականացման ժամանակ նշանակուել էր լուստուրութեան նախարար: 1926-28 թթ. եղել է կոմկուսի առաջին քարաուղար, տեղափոխուել Մսկուա: Այդ տարիներին գիտական Հնասրբբրութիւնների գլխաւոր ասարկան եղել է Միքայէլ Լալրանդեանը: 1937-ին եւ թարկուելով ժամանակի գտման օրինաւարութեանը՝ բանասրիուել ու

տըստուել էր, բայց 1949 թ. Հրաչը տեղի ունեցու: Սովետական ժամանակաշրջանում գոյութիւն ունէր մի յօգուած, որը հազուադէպ, շատ հազուադէպ էր կիրառուում. այն դէպքում, երբ քանաարկեալը գոտոտողը կենդանու պատճառով ի վիճակի չէր տանել կոպանքը, երան պատճառ էին: Վերադառնալով Հայաստան՝ րեախում էր կիրովականում, բայց ժամանակ առ ժամանակ այցելում էր Երեւան: Երեւանում անուսնացու ճանաչուած քանդակագործ Ալեքանդրի Ուրարտուի Հետ: Ալեքանդրի էր ընտանիքին մաս ժառգ էր, Հինց երա տանն էլ ծանօթացայ Աշոտ Ծովհաննիստանի, նաեւ՝ Մորուս Հարաթեանի Հետ:

Ինտելա Մոսկվայում սկսել էի Հետաքրքրուել Հայագիտութեամբ. չիտանալով զեա ովքեր են խօսակիցներս միամիտ հարց տուելի. «Ձեզ ծանօթ են Լինչի ուղեգրութիւնները»: Աշոտը ժպտաց, իսկ Մորուսը գարնակայ ժպտով սասց. «Այո, լսել ենք»:

Աղբիւրով կիրովականում (Վանաձոր), յանախակի այցելելով Երեւան՝ Աշոտն ամբողջութեամբ նուիրուել էր գիտական կեանքին: Ընդհանրացնելով կատարած պրպտութեանը՝ մեծ աշխատանք էր պատրաստում: Տեղց քիչ էր գուրս գալիս, սակայն երան այցելում էին յանախ: Ինչ-որ պայմանագիր է ունեցել ԳԱ Հետ: Վրեանէր հասցէս փոխուել Մոսկիին մահից յետոյ: 1954 թ. Երեւան ժամանել Անտատաս Միկոյանէր, որի Հետ Աշոտը ծանօթ էր գազուց: Միկոյանէր Աշոտին իր մաս հրաւիրել: Հանգիստան մտաին ինձ պատմել էր Ալեքանդրի, գրոյքը, ըստ երեւոյթիին, ուսուրէն էր: Միկոյանի ասալին նախադասութիւնը Հանաւայն է եղել:

- Ашот, ты не думайшь, что тогда мы все сошли с ума?

Նկատի է ունեցել 1937 թիւը: Երբ Աշոտը գուրս է եկել աւանձնուանեակից, Միկոյանէր երա յանախի ընդունարանում քարձրամայն, որպէսզի քոյորը լսեն, տակ է:

- Ашот, ты ашь в Москве, обязательно позовони мне!

Այլ այցելութեանն հասցէս փոխել Աշոտ Ծովհաննիստանի կեանքը. գիտութիւնների թեկնածու կիւնելով պաշտպանից գովարարական թեզ, Հետագայում ընտրուել ԳԱ անդամ, նշանակուել Հայ ժողովրդի պատմութեան ծաւայուն Ց-Հատորեակի գիտաւար խմբագիր: Նա շարունակում էր գրագուել գիտութեամբ ընդհուպ միելիս փոխեանք:

***

Երեւանի գործընկերներին Հեո րեոնատար մեքենայով ժամանում էինք Ախուրեան գեանն (1956-57 թթ.): Ալեքրան Յակոբեանի Հետ տա-

բուսած էինք ինչ-որ խոտակցութեամբ, յանկարծ գլուխներս վեր բարձրացրինք, առջեւում Անին էր...

Անի՛, Անի՛, ախ Անի՛,
Քեզ քանզօզի տունը քանդուի,
Քեզ, որ ազգի չպահեց
Մէջ սուգ անող ե ՚նչ անի:

(Ե. Աբազեան)

Այստեղ երեքը զարձել է գազափար:

(Աւ. Իսուհակեան)

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- ԲԵՀ* – Բանբեր Երևանի Համալսարանի (Երևան)
ԲՀԱ – Բանբեր Հայաստանի արխիվների (Երևան)
ԼՀԳ – ՀՀ ԳԱԱ Լրարեր Հասարակական գիտությունների (Երևան)
ՀԱ – Հանդես ամսորայ (Վիեննա-Երևան)
ՀՀ ԱԱ – Հայաստանի Հանրապետության Ազգային արխիվ (Երևան)
ՄՄԱԵԺ – Մերձուր եւ Միջին Արևելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ (Երևան)
ԳԲՀ – Գամա-բանասիրական Հանդես (Երևան)
ВАА – Вестник архивов Армении (Ереван)
ВВ – Византийский вестник (СПб., Москва)
ВДИ – Вестник древней истории (Москва)
ВЕУ – Вестник Ереванского университета (Ереван)
ВОН – Вестник общественных наук АН (Ереван)
ВЯ – Вопросы языкознания (Москва)
ГА РФ – Государственный архив Российской Федерации (Москва)
ИАН – Известия Академии наук Арм. ССР (Ереван)
ИКИАН – Известия Кавказского Историко-Археологического Института (Ленинград)
ИФЖ – Историко-филологический журнал (Ереван)
ПС – Палестинский сборник (Ленинград, СПб.)
ПСЭРИ – Полное собрание законов Российской Империи (СПб., 1830)
РМ – Русский музей (СПб.)
РЭМ – Российский этнографический музей (СПб.)
СА – Советская археология (Москва)
СМОМПК – Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (Тифлис)
ЭВ – Эпиграфика Востока (Москва)
BZ – Byzantinische Zeitschrift (Münich)
JONS – Journal of the Oriental Numismatic Society (London)
REB – Revue des Études Byzantines (Paris)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Սկսովյո Արևալի – Տալը հայ-վրաց-բրուզանդական հարաբերությունների համատեքստում Ժ դ. վերջերին և ԺԱ դ. սկզբներին	3
Այտերն Կապր – Сарир – христианское государство в горах Дагестана	6
Աստուրյան Անու, Մարգարյան Անահիտ – Պետերբուրգի կոնսերվատորիայի հայ սանդ և պրոֆեսորը Հովհաննես Լալումյան	8
Արեւատն Անու – Музыкальное наследие Ованнеса Саркисова	14
Սևանյան Գորիս – Հայ գրքի պատմության ուսումնասիրությունը և Տրդատ եղ. Պալեանի մատենագիտական վաստակը	20
Բարխուդան Անուր – Роль классических языков в духовных учебных заведениях Армении	26
Բասարյուս Էկատերինա – И.Д. Делатов в С.-Петербурге: по армянским материалам	29
Բոզոյան Ազատ – Հայոց եկեղեցու եկիրապետական համակարգը և Արևելյան Երուսալի գաղութների կառուցվածքը ԺՆ-ԺԷ դդ.	31
Բրուսեան Գրիգոր – Անանիա Շիրակունու կենսագրություն հրոչ հնարանը ՀՀ գրողամանրի մասին	38
Բրուսեան Մարիո – Ձմրուկիայի հայ համայնքի կազմավորման ժամանակաշրջանը (ըստ հունական միջնադարյան փաստաթղթերի)	47
Գաբրիելյան Արմինե – Արցախի Տիգրանակերտում հայտնաբերված անտիկ խնցեղենի մի խմբի մասին	52
Գալստյան Վարդան – Հայկական թեմատիկան Արևելյան Այսրկովկասի առաջին բյուրքալեզու «էքիկեյ» թեքում	59
Գրիգորյան Ավուդա – Մոթթը ԺԸ-Ի դարերում: Քրիստոնեական մշակութային լանդշաֆտը և եստակյաց դարձան Կովկասի մանանդականները	73
Գրիգորյան Մարիամ – Հայ ազնվական կանանց եվրոպական գործունեության ընդհանուր նկարագիրը ԺԱ-ԺԳ դարերում	79
Դարսոյան Արսակ – Հավելյալ մանրամասներ Հերակլ Բ կայսեր բանակի 623-625 թթ. Հայաստանով երթուղու վերաբերյալ	81
Դարսոյան Տաթև – Հնդ /Ահր ցեղանունը պատմա-մշակութային համապատկերում	85

Туманян Тигран – Армянская мозаика Иерусалима и традиции византийского искусства	87
Շամկոյան Ազավի – Դեյվիկները Դվիկում (պատմա-հնագիտական ակնարկ)	89
Ладов Алексей – Искусство и культура армян-халкедонитов между Арменией, Византией и Грузией в первой половине XIII века	93
Նաչատրյան Փարուզ – Հարկանյան աղբյուրները Մասակյան եկեղեցւան և Արտաշիր Ա-ի մասին	100
Խորիկյան Հովհաննես – Իրանի քրիստոնեական եկեղեցու ձևավորումը և դարում	107
Хосров Александр – Христианство за пределами Армении. О «арцаханах» в раннем христианстве	114
Վերակարան Լուսին – Նաչնեագետի ներքնանովտի նորահայտ եկեղեցիների ճարտարապետությունը	122
Հակոբյան Յարսեհի – Հայկական փառամիջնադարյան քառանկյա կոթողների ծագումնաբանության ինքնի շուրջ	127
Հակոբյան Լուսին – Հովհան Մալթավանեցի (Մալթագոմեցի) մեծ եղևորական ու ճատագիրը	132
Հմայակյան Հասմիկ – Դիոնիսոս-Սպանդարամետ աստվածաշնչյան կույնացման շուրջ	136
Հովհաննիսյան Լարիկ – Ճանկող թղնի պատկերը միջնադարյան հայկական և բյուզանդական արվեստում	140
Казарян Армен – Арм. К вопросу о сложении столичного образа	145
Դազարյան Կազգին – Տիրանակերտ մարաբադարի տեղորոշման շուրջ	153
Гушви Асунне – Четыре послания армянских ермитагов по поводу армено-дегитских соглашений XIV-XV вв.	165
Մաթևոսյան Արթուր – Արիոսականության քննադատությունը Փրիզոր Տարևազու «Ոսկեխորիկ»-ում	169
Մալոյան Արման – Դարձյալ ասորացած հայերի մասին	171
Միրզաբեկյան Գևորգի – Երեւանի (Ռնւանի) վիլայեթը 1590 թ. բաժանումում	176
Մրիբադյան Դրանես – Կարենիսի վանքի Անդրեաս և Մաթթեոս ասորականների սարկոֆագ-մաստերաբանը	182

Միջաշխյան Լիճիչ – Աղթամարի Մր. Թաչ եկեղեցու Հովհաննի տեսարանի ծովափնեշի պատկերագրությունը, վաղըրիստոնեական և սուսական նախասոխյանի հարցի շուրջ	187
Մուրաշյան Գոնար – Հովհան Դամանկացու տրամադրական կրկի հային կրկու բարգմանությունները	192
Яворсон Сестис – Еврейское кладбище в Ереване. Амагит зонтрафического материка	194
Յակոբյան Ալեքսան – Ոստան Հայոց գաղտնի ծիսիս-արևմտեան սահմանը և Երևանի բերդի կառուցման ժամանակի խնդիրը	197
Նահատական Դավիթ – Թ-ԺՆ դդ. հայկական և վրացական պաշտամունքային կառույցների գլխավոր խորանների ծովալային լուծման մի մեթոդի մասին	207
Շահինյան Արան – Հայոց հայրապետության իրավասության և հովանավորության աշխարհագրությունը Մեծ Հայքի առաջին կրկու բաժանումների միջև ընկած ժամանակահատվածում	212
Շամամյան Նարինե – Շահվերդյանների տոհմական պարերը (ըստ Լևոն մարզի Այգեհատ գյուղում 2015 թ. դաշտային հետազոտությունների)	222
Պետրոսյան Հանկա – Կամաթի Մուրբ Ստեփանոս փանի պեղումները և համաքրիստոնեական սրբերի ու մասուրների արդիականացման խնդիրները ԺԳ դարում	228
Սահակյան Արծրակ – Մի անտեսված կաթողիկոս Ավարայրի և Լվարսանի միջև	235
Մյանուկյան Հակոբ, Մաճարյան Մերի, Քարանթարյան Նանար – Աղձքի Հայոց սրբաների դամբարան-հուշանամակրի կառուցապատման սկզբունքներն ու փուկերը	241
Վարդանեան Լուսինե – Քիւզանդիայի Արիստակես Լաստիվերտցու ընկալումը	249
Յակելուած. Գարնե Բագաշեան, Յուշեր	257
Համառոտագրությունների ցանկ	297
Բովանդակություն	298
Contents	301

CONTENTS

Akopov Arkady – Tayk' in the context of the Armenian-Georgian-Byzantine relations in the late 10th century and the early 11th century (<i>Arw.</i>)	3
Aytberov Timur – Sair: a large Avastian Christian state in the mountains of Daghestan (<i>Rus.</i>)	6
Azatryan Anna, Sargsyan Anahit – The Armenian graduate and professor of Saint Petersburg Conservatory: Hovhannes Nalbandyan (<i>Arw.</i>)	8
Atevshatyan Anna – The musical legacy of Yovhannes Sarkavag (<i>Rus.</i>)	14
Avetean Kazim – The study of history of the Armenian printed book and the bibliographic merits of Bishop Trdat Paljan (<i>Arw.</i>)	20
Barkhudaryan Alvard – The role of classical languages in the spiritual educational institutions of Armenia (<i>Rus.</i>)	26
Basaegina Ekaterina – I.D. Delyanov in Saint Petersburg (based on archive materials) (<i>Rus.</i>)	29
Bosoyan Azat – The Hierarchy of the Armenian Church and the structure of the Armenian colonies of Eastern Europe in the 14th-17th centuries (<i>Arw.</i>)	31
Brutyan Maria – The period of formation of the Armenian community of Smyrna (according to Greek medieval archival documents) (<i>Arw.</i>)	38
Brutian Grigor – About some possible clarifications of the biography of Anania Shirakouni (<i>Arw.</i>)	47
Gabrielyan Armine – About one group of antique pottery found from Tigranakert of Artsakh (<i>Arw.</i>)	52
Galstyan Vardan – The Armenian themes in the first Turkic newspaper of Eastern Transcaucasia – Ekinchi (<i>Arw.</i>)	59
Grigoryan Avetis – Sot'q in the 18th to the 20th centuries. The Eastern-Christian cultural landscape and sedentary lifestyle of Caucasian muslims (<i>Arw.</i>)	73
Geigoryan Mariam – The general description of Armenian noblewomen's charitable activity in 11-13th centuries (<i>Arw.</i>)	79
Dabaghyan Artak – Some new details for the reconstruction of the route of Heliolus II's army in Armenia in 623-625 (<i>Arw.</i>)	81
Dalalyan Turk – The ethnonym <i>Her / Hir</i> in historical and cultural context (<i>Arw.</i>)	85
Tumanyan Tigran – The Armenian mosaic of Jerusalem and traditions of Byzantine art (<i>Rus.</i>)	87
Zhamkochyany Axavni – The Delmics in Dvin (historical-archeological essay) (<i>Arw.</i>)	89

Lidov Aleksey – The Art and Culture of Chalcedonian-Armenians between Armenia, Georgia and Byzantium in the first half of the 13th century (<i>Rus.</i>).....	93
Khachatryan Tatal – The Armenian sources on Sasanian revolution and the religious politics of Ardashir I (<i>Arm.</i>)	100
Khonikeyan Hovhannes – The Formation of Itanian Christian Church in the 5th century (<i>Arm.</i>)	107
Khosroev Aleksandr – The christianity outside Armenia. On «Baptism» in Early Christianity (<i>Rus.</i>)	114
Kirakosyan Lyuba – The architecture of newly discovered churches in the lower valley of the river Khachenaget (<i>Arm.</i>)	122
Hakobyan Zaruhi – On the issue of the genesis of Early Christian Armenian tetrahedral stelae (<i>Rus.</i>)	127
Hakobyan Nyura – Yovhan Mayragometi: the great ecclesiastical promoter and rhetorician (<i>Arm.</i>)	132
Hmayakyan Haarnik – On Biblical Identification of Dionysos-Spandaramet (<i>Arm.</i>)	136
Hovhannisiyan Narek – The image of a bird and its prey in medieval Armenian and Byzantine art (<i>Arm.</i>)	140
Kazaryan Armen – Azil. Towards the fashioning of the metropolitan image (<i>Rus.</i>)	145
Kazaryan Vaagen – On the localization of the capital city of Tigranocerta (<i>Arm.</i>)	153
Ghushchyan Lusine – The four epistles of the Armenian vardapets-regarding the Armenian-Latin concords of 14-15th centuries (<i>Rus.</i>)	165
Matevosyan Artur – The criticism of Arianism in «The Golden Bell» by Grigor Tatevatsi (<i>Arm.</i>)	169
Maloyan Arman – Once Again on Assyrianized Armenians (<i>Arm.</i>).....	171
Mirzabekyan Georgi – The Yerevan (Revan) Vilayet in the Kanunname of 1590 (<i>Arm.</i>)	176
Miridjanyan Dianna – The sarcophagus-reliquary of the Apostles Andrew and Matthew (<i>Arm.</i>)	182
Mikayelyan Lilit – Iconography of the Sea Monster in the scene of Prophet Jonah of the Church of the Holy Cross at Agthamar. On the issue of Early Christian and Sasanian Prototypes (<i>Rus.</i>).....	187
Muradyan Gohar – The Two Armenian Translations of the Logical Work of Dionysius of Damascus (<i>Arm.</i>)	192
Iakerson Semyon – Jewish Cemetery in Etegia: epigraphic analysis (<i>Rus.</i>)	194

Hakobyan Aleksan – The North-West border of Ostan Hayoc' and the construction date of Yerevan fortress (<i>Arm.</i>)	197
Nahatakyan Davit – About one method for the voluminous solotoks of the main spire of Armenian and Georgian religious buildings of 9-14th centuries (<i>Arm.</i>)	207
Shahinyan Arsen – The geography of the jurisdiction and protectorates of the Armenian Patriarchs in the period of the first two divisions of Greater Armenia (<i>Arm.</i>)	212
Shamanyan Narine – The tribal circular dances of Shahverdiyans (according to materials of fieldwork, Aygehat village, Lori, 2015) (<i>Arm.</i>)	222
Petrosyan Hamlet – The excavations of Saint Sogomon monastery of Vachae and issues of actualization of pan-Christian saints and relics in the 13th century (<i>Arm.</i>)	228
Sahakyan Artasuni – An unnoticed Cathedral between Avsarayr and Nvarsak (<i>Arm.</i>)	235
Simonyan Hakob, Safaryan Meri, Kalantaryan Nansé – The principles and stages of urban planning of the memoébil ensemble of the Armenian kings in Aghdak' (<i>Arm.</i>)	241
Vardanyan Lutine – The perception of Byzantium by Aristakes Lastiverté's (<i>Arm.</i>)	249
Appendix: Karen Yuzbashyan, Memocis	257
Abbreviations list	297
Contents (<i>Arm., Rus.</i>)	298
Contents (<i>Engl.</i>)	301

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՒ ԱՐԵՎԵԼԱՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ Բ**

Միջազգային գիտաժողով
Երևան, 7-8 դեկտեմբերի, 2017 թ.

**ՋԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ՋԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ
ԴՐՈՒՅԹՆԵՐ**

ՀՀ ԳԱԱ հրատարակչություն, 2017
Երևան

Հրատ. խմբագիր	Ա. Հակոբյան
Համակարգչային ձևավորումը	Վ. Ղազարյան
Գազմի ձևավորումը	Ա. Ավետիսյան
Սրբագրիչներ	Է. Գևորգյան
	Ա. Մաթևոսյան

Հրատ. պատվեր № 795
Հանձնված է արտադրության՝ 14. 12. 2017 թ.:
Չափսը՝ 60×84 ¹/₁₆: Ծավալը՝ 19,0 մամուլ:
Տպարանակը՝ 200 օրինակ:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության տպարան
Երևան, Մարշալ Բաղդասյան 24

[3000 m]

ՀԱՅ ՖԻԺՆԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳԻՒՄ ԳՐԱՆՔ

FL0459543

A. T.
103405

ISBN 978-5-8080-1316-2

9 785808 013162